Dr. Madhukarrao Wasnik
PWS Arts and Commerce College
Kamptee Road, Nagpur-26

Bibliometrics of the Publication During the year 2017-2018

Se	Title of the Paper	Name of the Author	Title of the Journal	Year of the Publication	Citation Index	Institutional Affiliation as mentioned in the Publication	Number of Citations excluding self-citations
1	Lok Shikshanat Rajkiya Pakshayachi Bhumika	Dr. Vimal Rathod	**Perspectives** A National Peer Reviewed Interdisciplinary Research Journal Vol-1 Issue- VII ISSN: 2249 - 5134	Aug- 2017	**-**	Dr.M.W.P.W.S. Arts & Commerce College, Nagpur	**-**
2	Mahila Sakshamikaran Ek Drushtikon	Dr. Vimal Rathod	UGC Approvied Peer Review Journal Sr. No. 46442	Mar- 2018	**-**	Bhivapur Mahavidhyalaya Bhivapur Dist. Nagpur	**-**
3	Buddhache Tatwadhyan Aani Sanvidhan	Dr. Vimal Rathod	UGC Approvied Internaitonal Research Current Global Review Journal	2018	-	-	**-**

4	Veglya Vidarbha Rajyachya Magnichi Karanmimansa	Dr. Vimal Rathod	UGC Approvied List no.44117 & 40705 Research Journey Multiinter Disciplinary Internaitonal E- Research Journal	2018	-	-	**-**
5	Banjara Samajatil Striyanchya Aarthik V Samajik Sthitiche Adhyayan	Dr. Vimal Rathod	Gurukul Internaitonal MultidisciplinaryResearch Journal	2018	-	-	**-**

Bibliometrics of the Publication During the year 2018-2019

Sr. No	**Title of the Paper**	**Name of the Author**	**Title of the Journal**	**Year of the Publication**	**Citation Index**	**Institutional Affiliation as mentioned in the Publication**	**Number of Citations excluding self-**

							citations
1	Rajashri Shahu Maharajanchi Rajkiya Krutishilta	Dr. Vimal Rathod	Pure Reviewed Referred and UGC Listed Journal No.40776 Ajanta Prakashan	2019	-	-	-
2	Savitribai Fule Stri Mukti Chalvalichya Aadya Pravartak	Dr. Vimal Rathod	Multi Disciplinary Peer Review Referred Journal Number 407 76 Ajanta Prakashan	2019	-	-	-
3	Swatantrapurva Kalatil Prasar Madhyamancha Lokshahi Vyavsthewar Zalela Prabhav	Dr. Vimal Rathod	Conference proceeding. Harish Adalkar, Lohiya Adhayan Kendra,	2019	-	-	-

Bibliometrics of the Publication During the year 2019-20

Sr. No.	Title of the Paper	Name of the Author	Title of the Journal	Year of the Publication	Citation Index	Institutional Affiliation as mentioned in the	Number of Citations excluding self-

						Publication	citations
1	Vithhobaraoji Munp Yanche Vidarbhatil Ambedkari Chalvalit Rajkiya Ani Samajik Yogdanache Ek Chikistak Adhyayan	Dr. Vimal Rathod	Perspectives ISSN- Peer Reviewed	2020			
2	Sarvochch Nyayalaya Bhumika	Dr. Vimal Rathod	Research Journey	Feb- 2020			
3	Vidhansabha 2019 Nivadnukitil Mahilanchi Kamgiri	Dr. Vimal Rathod	Research Journey	Feb- 2020			

Bibliometrics of the Publication During the year 2020-2021

Sr. No.	Title of the Paper	Name of the Author	Title of the Journal	Year of the Publication	Citation Index	Institutional Affiliation as	Number of Citations

						mentioned in the Publication	excluding self-citations
1	Chin chi Rananiti V Corona Virus	Dr. Vimal Rathod	Research Journey	2020	-	-	-
2	Amerikeche Pararashtra Dhoran V Tyacha Jagtik Rajkarnawar Honara Parinam	Dr. Vimal Rathod	Research Journey	2021	-	-	-

Bibliometrics of the Publication During the year 2021-2022

Sr. No.	Title of the Paper	Name of the Author	Title of the Journal	Year of the Publication	Citation Index	Institutional Affiliation as mentioned in the Publication	Number of Citations excluding self-citations
1	Bhartatil Shikshanawar Udarwadacha Zalela Parinam	Dr. Vimal Rathod	Research Journey international E-researchJournal ISSSN-2348- 7143	Aug 2021	Impact Factor 6.625		

2	Amerikeche Parrashtra Dhoran v tyacha Jagtik Rajkarnawar Honara Parinam	Dr. Vimal Rathod	Research Journey international E-research Journal ISSN-2348- 7143	Spt -2021	Impact Factor 6.625		
3	Bharatache Parrashtra Dhoran Ani Bharat v Amerika Sambandha	Dr.Vimal Rathod	Swatidhan International Publication Research Journey international E-researchJournal ISSN-2348- 7143	Dec -2021	Impact Factor 6.625		
4	Aadhunik Bhartachya Nirmitit Raja Rammohan Roy Yanche Yogdan	Dr. Vimal Rathod	Sujay Prakashan Dhule Kavita – Rati UGC CARE Group-1 Journal ISSN-2278-9243	Mar -Apr 2022			

Bibliometrics of the Publication During the year 2022-2023

Sr. No.	Title of the Paper	Name of the Author	Title of the Journal	Year of the Publication	Citation Index	Institutional Affiliation as mentioned in the Publication	Number of Citations excluding self-citations
1	Jagtik Aarogya Sanghtanechya (WHO) yogdanache Chikitsak Adhyayan	Dr. Vimal Rathod	Printing area Peer Reviewed Internationa Referred Research Journal Harshvardhan publication Beed	December 2022			

Principal

Dr. Yeshwant Patil

ISSN-2277-4491

VIBGYOR

Bi-annual Multi Disciplinary Research Journal
Volume VII No. 1 February 2018

अनुक्रमणिका

१.	शिरढोणकर जाधवांची ऐतिहासिक कामगिरी	प्रा. डॉ. शरद आर. इथापे	७
२.	यशवंत मनोहर यांची कविता	डॉ. ज्ञानेश्वर मुरारी मेश्राम	१०
३.	भारतीय शेतकरी आणि भारतीय कृषी विषयक धोरण	प्रा.डॉ. राजेश पी. कांबळे	१३
४.	नोटबंदीमुळे अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम	प्रा. डॉ. सुरेंद्र पंधारे	१७
५.	आमनेर किल्ला - एक ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप	प्रा. डॉ. विलास भा. फरकाडे	१९
६.	महात्मा ज्योतिबा फुलेंचा सामाजिक विचार	प्रा. डॉ. लखपती ना. गायकवाड	२२
७.	चिमूरचे श्रीहरी बालाजी मंदिर : ऐतिहासिक दर्शन	प्रा. डॉ. नथ्थु सिताराम गिरडे	२५
८.	कुममायोजित विद्यार्थ्यांच्या विविध समस्या, उपाययोजना व पालकांची भुमिका	डॉ. सौ. शुभांगी अ. गेडे	२७
९.	नागपूर जिल्ह्यातील म्हाडाच्या मध्यम उत्पन्न गटातील गाळ्यांचे गृहआयोजन सिध्दांतानुसार मुल्यमापन	डॉ. सुजाता साखरे	३०
१०.	नागपूर जिल्ह्यातील धर्मांतरीत बौध्दांच्या आर्थिक समस्या	प्रा. किशोर जगन्नाथ शेन्डे, डॉ. सुनिल शिंदे	३३
११.	नागपूर जिल्ह्यातील पेंच जलसिंचन प्रकल्पाअंतर्गत येणाऱ्या गावातील शेतकऱ्यांच्या सामाजिक स्थितीचे विश्लेषनात्मक अध्ययन	विजय मारोतराव रोडे, डॉ. सतिश पुंडलीकराव हुड्डे	३५
१२.	बंजारा समाजातील राजकीय स्थित्यंतरे	डॉ. मोतीराज रा. चव्हाण	३९
१३.	विदर्भातील पर्यटन क्षेत्रात होत असलेल्या विकासात्मक प्रयत्नांचा आढावा व विकासासंबंधी स्थानिक नागरिकांच्या अभिवृत्तीचे अध्ययन	प्रा. डॉ. दिलीप चव्हाण	४२
१४.	ग्रामीण कृषी उद्योग आणि लहान शेतकऱ्यांचा विकास : समस्या आणि आव्हाने	डॉ. गजानन भा. पाटील	४५
१५.	फिजाइबर आहाराचा प्रभाव	प्रा. आदित्य किशोर सारंग	५०
१६.	नागपूर शहरातील औद्योगिक प्रतिष्ठानाकडून सी.एस.आर. योजनेमार्फत राबविण्यात येणारे विविध कार्यक्रमांचे अध्ययन	डॉ. अशोक धोटे	५२
१७.	ऐतिहासिक कागदपत्रांची निवड	डॉ. महेंद्र गायकवाड	५५
१८.	बाबु हरिदास आवळे व कामगार चळवळ : एक समिक्षात्मक अध्ययन	प्रा. डॉ. सी. एस. पाटिल	५८
१९.	भंडारा जिल्ह्यातील साहित्य क्षेत्रात गुंतलेला आदिम समाज	डॉ. मधुकर वि. नंदनवार	६२
२०.	भंडारा जिल्ह्यातील स्त्रियांची अप्रकाशित लोकगीते	सदानंद कोठीराम जांगळे	६४
२१.	भंडारा जिल्ह्यातील अप्रकाशित लोकगीतांचे वाङ्मयीन सौंदर्य	सदानंद कोठीराम जांगळे	६७
२२.	महिला सशक्तीकरण : एक दृष्टीकोन	प्रा. डॉ. विमल राठोड	६९
२३.	शालेय वातावरणाचा व्यक्तीमत्वावर पडणारा प्रभाव: एक विश्लेषण	प्रा. डॉ. अनिता विवेक महावादीवार	७२
२४.	बदलत्या युगातील "शिक्षक संघपाल"- एक सर्वेक्षण	प्रा. प्रेमा ए. कुंभलकर	७६
२५.	यशवंत मनोहर यांच्या कवितेची भाषा	वैशाली धनविजय	७९
२६.	गौतम बुद्धाचा स्त्रीविषयक दृष्टिकोण	डॉ. दीपाली डी. भावे	८२
२७.	मानवी अधिकार आणि एड्स	प्रा. डॉ. विठ्ठल घिनमिने	८४
२८.	मराठी नाटकांचे सांस्कृतिक योगदान	डॉ. रवींद्र शोभणे	८६
२९.	युगपुरुष शिवराय : एक आकलन	प्रा. डॉ. प्रद्युम्न नु. बनोद	८८
३०.	लोकमाता अहिल्यादेवी होळकर	प्रा. प्रफुल एम. राजुरवाडे	९२
३१.	स्थानिक नागरिकांच्या अभिवृत्तीचे अध्ययन		
३२.	विदर्भातील पर्यटन क्षेत्रात होत असलेल्या विकासात्मक प्रयत्नांचा आढावा व विकासासंबंधी	प्रा. हरिश शि. गजभिये	९४
३३.	जागतिकीकरण आणि सामाजिक प्रश्न	डॉ. रवींद्र शोभणे, डॉ. अनिल कोपरे	९७
३४.	विदर्भ के मुस्लिम बहुल क्षेत्र के छात्रों की सामाजिक एवं आर्थिक परिस्थिती का उनकी अभिवृत्ति पर होने वाले परिणामों का अध्ययन	नाजिश इरम नुफैल अशर, डॉ. एन.ए. काजी	९९
३५.	डॉ. बाबासाहब आम्बेडकर के नागपुर धम्मदीक्षा समारोह में वामनराव गोडबोले का योगदान	डॉ. सुर्यकांत महादेवराव कापशीकर	१०१
३६.	बुद्ध और उनका अष्टांग मार्ग	डॉ. अतुल महाजन	१०३

Biannual Multi-Disciplinary Research Journal / Volume VII / No. 1 / February 2018 ISSN-2277-4491

महिला सशक्तीकरण : एक दृष्टीकोन

❑ प्रा. डॉ. विमल राठोड
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
डॉ. मधुकरराव वासनिक
पी.डब्ल्यू.एस. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर

सारांश :

भारतीय संस्कृती सर्वात प्राचीन आणि महान अशी मानली जाते. त्या संस्कृतीत स्त्रीला अनन्य साधारण महत्व आहे. तिथे नारीची पुजा केली जाते तिथे साक्षात देवता राहतात परंतु वेगवेगळ्या काळात मात्र तिचे स्थान बदलत गेले आहे. वैदिक काळात महिलांना मानाचे स्थान होते. पुरुषाप्रमाणे तिलाही समान अधिकार देण्यात आले होते. शिक्षण क्षेत्रात स्त्री-पुरुष असा भेदभाव केल्या जात नव्हता. त्या काळात अनेक स्त्रिया तत्वज्ञ, शिक्षक, वादविवाद पटू झाल्यात त्यामध्ये गार्गी, मैत्रेयी, सुलभा, घोषा, लोपामुग्रा इत्यादींचा उल्लेख करता येईल. त्याकाळात बालविवाह होत नव्हते. त्याकाळात स्त्रियांना मानाचे स्थान होते. तेव्हा विधवांना मानाचे स्थान होते. ती पुर्नविवाह करु शकत असे. उत्तरवैदिक काळात तिच्या स्थानात परिवर्तन झाले. मनुने स्त्री विषयी म्हटले आहे की, बालपणी तिचे रक्षण पिता, तारुण्यात पती, वृध्दकाळात पुत्र करीत असतो. त्यामुळे अनेक शतक स्त्रियांना मानाचे स्थान मिळू शकले नाही.

मुस्लिमांनी भारतावर आक्रमन केल्यानंतर स्त्रियामध्ये पडदा पद्धती आली. पुरुषांच्या तुलनेत तिला कोणतेच अधिकार देण्यात आले नाही. नंतर सतीप्रथा पद्धती रुढ झाली तसेच स्त्रियांमध्ये पडदा पद्धती आली. स्त्रियांवरील अन्याय दूर व्हावे म्हणून राजाराम मोहन रॉय, महात्मा फुले, महर्षी कर्वे यांनी अथक प्रयत्न केले. विसाव्या शतकात समाजात परिवर्तन झाले. महात्मा गांधीच्या पदार्पणात स्त्रियाना खांदा लावून त्या पुरुषासोबत लढल्या. आज अनेक कायदे करण्यात आले आहे. पण ते कागदावरच न राहता त्यांची योग्य अंमलबजावणी झाली पाहिजे. जो पर्यंत स्त्रियांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी केल्या जात नाही, तसेच समाजाची आणि पुरुषांची मानसिकता बदलत नाही तो पर्यंत स्त्रिया सशक्त होणार नाहीत.

प्रस्तावना :

भारतीय संस्कृती सर्वात प्राचीन आणि महान अशी मानली जाते. त्या संस्कृतीत स्त्रीला अनन्य साधारण महत्व आहे. यत्र नार्यस्तु पुज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता : अर्थात जिथे नारीची पुजा केली जाते तिथे साक्षात देवता राहतात परंतु वेगवेगळ्या काळात मात्र तिचे स्थान बदलत गेले आहे.

वैदिक काळात महिलांना मानाचे स्थान होते. पुरुषाप्रमाणे तिलाही समान अधिकार देण्यात आले होते. स्त्रियांना अनेक धर्मकार्ये करता येत होते. त्या काळात स्त्रियांना श्रेष्ठ स्थान प्राप्त झाले होते. शिक्षण क्षेत्रात स्त्री-पुरुष असा भेदभाव केल्या जात नव्हता. त्या काळात अनेक स्त्रिया तत्वज्ञ, शिक्षक, वादविवाद पटू झाल्यात त्यामध्ये गार्गी, मैत्रेयी, सुलभा, घोषा, लोपामुग्रा इत्यादींचा उल्लेख करता येईल. ऋग्वेद काळातील अनेक ऋचा स्त्रियांनी रचलेल्या आहेत. त्या अध्यापन क्षेत्रात पारंगत होत्या. त्या काळात स्त्रिया शिक्षण घेत होत्या. त्याकाळात बालविवाह होत नव्हते. त्या काळात स्त्रियांना मानाचे स्थान होते. गृहीनी जरी असली तरी तिच्या शब्दाचा मान राखल्या जाई. मुली वयात आल्या नंतर तिचा विवाह होत असे. विधवाला सुद्धा समाजात मानाचे स्थान होते. ती पुर्नविवाह करत असे तसेच विवाह न करणाऱ्या स्त्रियांकडे तिरस्काराने पाहल्या जात नव्हते. एवढेच नव्हे तर आई वडील मुलींचे भविष्य चांगले घडावेत म्हणून प्रयत्न करीत असत. स्त्रियांना वैदिक काळात सन्मानाचे स्थान होते, तिच्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन उदार होता. स्त्री ही घरची सम्राज्ञी आहे हा वैदिक संस्कृतीचा आदर्श होता.

उत्तरवैदिक काळात मात्र स्त्रियांना महत्वाचे स्थान नव्हते. मनुने स्त्रियांविषयी म्हटले आहे की, बालपणी तिचे रक्षण पिता, तारुण्यात पती, वृध्दकाळात पुत्र करीत असतो. कारण पुरुषांच्या तुलनेत ती कधीही शरीरिक दृष्टीने कमजोर असते परंतु पुढे तेच स्मृतीकार मात्र स्त्रियांविषयी म्हणतात की, जे लोक स्त्रियांविषयी घृणा करतात ते आपल्या मातेचा अपमान करतात. माताला त्यांनी अति महत्वाचे स्थान देवून माता ही गुरुची देवता आहे असे म्हटले आहे. स्मृतीकाळात मात्र स्त्रियांची अनेक क्षेत्रात प्रगती झालेली आहे. विशेषता आर्थिक हक्क आणि सवलती फार मोठ्या प्रमाणात स्त्रियांना देण्यात आल्या. त्यांनंतर मात्र स्त्रियांच्या स्थानात बदल होत गेले व तिला मानाचे स्थान अनेक शतक मिळू शकले नाही.

शब्दकुंजी : महिला सशक्तीकरण, प्राचीन परंपरा, वैदिक काळ, उत्तरवैदिक काळ, शिक्षणाचे प्रमाण, स्त्री-पुरुष समानता, पुरुषांची मानसिकता, समाजाची मानसिकता, निर्णय प्रक्रीयेतील सहभाग, राजकारणातील सहभाग, स्त्री विषयक विविध कायदे, देशाचा विकास, महिला आरक्षण इत्यादी.

मुस्लिमांनी भारतावर आक्रमन केले आणि स्त्रियांच्या स्थानाला उतरती कळा लागली. स्त्रीकडे एक माणूस म्हणून पाहिले जात नव्हते. स्त्री एक उपभोग वस्तू म्हणून तिच्याकडे पाहल्या जावू लागले. पुरुषांच्या तुलनेत तिला कोणतेच अधिकार देण्यात आले नव्हते. तिचे मुक्तपणे संचार करण्याचे स्वातंत्र्य हिरावून घेण्यात

आले. त्या काळात हळूहळू बाल विवाहाची पद्धत रुढ झाली. तसेच शिक्षण क्षेत्रात आणि निर्णय प्रक्रीयेत तिचे प्रमाण फारच अल्प झाले. तिने केवळ पुरुषांच्या आज्ञेतच राहीले पाहिजे. त्यानंतर सतीप्रथा रुढ झाली. स्त्रिच्या सती गेल्याने पतीचे सर्व पाप कमी होतात. अशाप्रकारे जेव्हा इ.स. १२०० मध्ये मुस्लीमांनी भारतावर आक्रमन केले आणि मुस्लीम हे शासक म्हणून पदावर आले तेव्हा मात्र स्त्रियांवर अतिशय जास्त प्रमाणात बंधने आलीत. स्त्रियांनी सती गेलेच पाहिजे असे बंधन तिच्यावर लादण्यात आले. तसेच त्याच काळात पडदा पद्धती अस्तित्वात आली. कारण मुस्लीम स्त्रिया पडद्यामध्ये राहत असत त्यांचे अनुकरण उत्तरेकडील राजघराण्यांनी केले त्यामुळे पडदा घेणे हे उच्च कुळाचे लक्षण समजल्या जावू लागले. याच काळात हुंडापद्धती रुढ झाली. हुंडापद्धतीमुळे स्त्रियांचे स्थान बदलले. तिचा दर्जा घसरला व तिच्यावर पुरुषांचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले.

स्त्रियांवर होणारे अन्याय दूर व्हावे असे काही समाजसुधारकांना वाटत होते. स्त्रियांना त्यांचे हक्क व स्वातंत्र्य मिळावे तसेच सतीप्रथा बंद व्हावी म्हणून राजाराम मोहन रॉय यांनी प्रयत्न केले. त्यावेळी असलेले बेंटींग यांनी कायदा करुन सतीची प्रथा बंद केली. त्यांनी सांगीतले की, स्त्रीचे व्यक्ती म्हणून स्वातंत्र्य अस्तित्व संपले की, स्त्रीने सती जावून आपले जीवन संपविण्याची गरज नाही. समाजाचा ती एक घटक आहे. तिलापण पुरुषांप्रमाणे देखील पुरुषांप्रमाणे सर्व अधिकार मिळाले पाहिजे. म्हणून राजाराम मोहन रॉय यांनी अथक प्रयत्न केले.

महात्मा फुले यांनी त्यावेळी समाजात असलेल्या वाईट प्रथा परंपरांचे अध्ययन केले. त्यावरुन त्यांना दिसून आले की, भारतात स्त्री शिक्षणाकडे फार दुर्लक्ष होत आहे. म्हणून त्यांनी सामाजिक गुलामगिरी विरुद्ध बंड पुकारले व पुरुषांप्रमाणे स्त्रीला देखील शिक्षणाचा अधिकार मिळावा म्हणून खूप प्रयत्न केले. त्यावेळी स्त्रीला शिक्षण दिले तर ती कुमार्गाला जाते त्यामुळे घराण्याचे वाटोळे होईल. तिला यावेळी वैधव्य येते. असे मानले जात होते. अशा परिस्थितीत स्त्रियांवर होणारे अन्याय बंद व्हावे म्हणून महात्मा फुले यांनी स्त्री शिक्षणाचे फार मोठे कार्य केले. त्यांना त्यांच्या या कार्यात सावित्रीबाई फुले यांचे मोलाचे सहकार्य लाभले. महात्मा फुले यांनी या कामाकरिता आपल्या पत्नीला शिकविले आणि तिच्याकडे शिकविण्याचे काम सोपविले. सावित्रीबाई फुले यांना त्यावेळी असलेल्या समाजव्यवस्थेचा शाळेत येता जाता फार त्रास होत असे. लोकांनी सावित्रीबाईंच्या अंगावर शेण आणि माती, गोटे मारले तरी देखील सावित्रीबाईंनी आपले काम जोराने व निष्ठेने केले. महात्मा फुले व त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनी केलेल्या कार्यामुळे स्त्री जीवनात फार मोठे परिवर्तन झाले. महात्मा फुले म्हणतात की, स्त्री शिक्षणाशिवाय देशाचे हित होवू शकत नाही. देशाचा विकास करायचा असेल तर स्त्री शिक्षण झालेच पाहिजे. म्हणून त्यांनी आपले संपूर्ण जीवन स्त्री शिक्षणासाठी वाहिले. म्हणून त्यांना स्त्री शिक्षणाचे आद्य जनक म्हटले जाते.

भारतात स्त्रियांकरिता झटणारे महान विचारवंत म्हणजे महर्षी दयानंद सरस्वती, पंडित ईश्वरचंद विद्यासागर, स्वामी विवेकानंद, पंडिता रमाबाई, भारतरत्न महर्षी धोंडो केशव कर्वे इत्यादी विचारवंतांनी स्त्रियांच्या उद्धाराचे फार मोठे कार्य केले. त्यानंतर स्त्री मुक्ती चळवळीचे नविन युग सुरु झाले तेव्हापासून स्त्रियांनी ही चळवळ आपल्या हातात घेतली व आपल्या अनेक समस्या सोडविण्याकरिता एकत्रित आल्या. अशाप्रकारे स्त्री चळवळ जोमात सुरु झाली.

विसाव्या शतकात मात्र समाजात परिवर्तन झाल्यामुळे स्त्रियांकरिता प्रगतीचे अनेक दारे उघडल्या गेली. महात्मा गांधीजींच्या प्रेरणेने स्त्रियांनी राजकारणात उडी घेतली. स्वातंत्र्यसमरात पुरुषांबरोबर स्त्रिया देखील पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून लढल्या. स्वदेशी आणि बहिष्कार चळवळीत महात्मा गांधीसोबत स्त्रियादेखील सहभागी झाल्या होत्या. भारताला स्वातंत्र्य मिळावे म्हणून त्यांनी तुरुंगवास भोगला. भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर जगात औद्योगिकरण वाढले. खेड्यांचे शहरीकरण झाले. औद्योगिकरणामुळे आणि शहरीकरणामुळे समाज जीवनावर परिणाम झाले व स्त्री जीवन पार बदलून गेले. स्त्रियांना स्वातंत्र्य आणि त्यांचे अधिकार मिळावे म्हणून अनेक कायदे केल्या गेले त्यामुळे स्त्रियांच्या सामाजिक आणि कौटुंबिक जीवनात परिवर्तन घडून आले. अनेक कायदे असे आहेत की त्यामुळे स्त्रियांना पुरुषांसारखे समान अधिकार मिळाले त्यामुळे स्त्रियांवरील अन्याय कमी होण्यास मदत झाली. काही कायदे स्वातंत्र्यापूर्वीच करण्यात आले जसे की, सतीची चाल बंद करण्यासाठी कायदा, संमती वयाचा कायदा, पुनर्विवाहाचा कायदा, बालविवाह प्रतिबंधक कायदा इत्यादींमुळे स्त्री जीवनात परिवर्तन झाले. हे कायदे स्त्रीला बंधनातून मुक्त करुन तिचे परावलंबीत्व नष्ट करणारे होते. असे अनेक कायदे करण्यात आले असले तरी समाजातील स्त्री पुरुषांची मानसिकता जो पर्यंत बदलत नाही तो पर्यंत ते कायदे केवळ कागदावरच राहणार आहे. हुंडा बंदीचा कायदा करण्यात आला पण त्याची अंमलबजावणी मात्र योग्य पद्धतीने करण्यात आली नाही. हुंडाबंदीचा कायदा होवून बरीच वर्षे झाली पण हुंडा न घेणारे लोक समाजात फारच कमी असतात. हुंड्याकरिता अनेक मुलींचा बळी घेतला जातो. त्याकरिता समाजातील मुलींसोबतच मुलांचे आणि त्यांच्या पालकांचे प्रबोधन होणे गरजेचे आहे. तसेच हुंडाबंदी कायद्याची अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. त्याकरिता स्त्रियांमध्ये एकता निर्माण होणे गरजेचे आहे. मुलींवर अन्याय करणाऱ्या कुटुंबावर सर्व महिलांनी मिळून बहिष्कार घातला पाहिजे किंवा त्यांची समजूत घातली पाहिजे.

प्राचीन काळापासून स्त्रियांवर अन्याय झालेले आहेत. परंतु आज शिक्षणाचे प्रमाण वाढल्यामुळे त्यांना अनेक बाबतीत स्वातंत्र्य मिळाले. आज त्या राजकारणात, विज्ञान, तंत्रज्ञान, सैन्यक्षेत्र,

क्रिडा, साहस, शिक्षण इत्यादी क्षेत्रात आघाडीवर आहेत पण पुरुषांच्या तुलनेत त्यांची संख्या कमी आहे. कारण अजूनही स्त्रियांकडे पहाण्याचा दृष्टीकोन बदलेला नाही. म्हणूनच आज महिला सशक्तीकरणाची गरज भासली आहे. कारण आजही समाजाचा स्त्रियाकडे पहाण्याचा दृष्टीकोन दुय्यम आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीत पुरुषांचे वर्चस्व कायम राहावे हा त्यामागचा उद्देश आहे. महिला सशक्तीकरणामुळे मुख्य अडथळा आहे तो केवळ पुरुषी अहंकाराचा आणि पुरुषी वर्चस्वाचा ज्यावेळी पुरुषी वर्चस्व संपुष्टात येईल आणि स्त्री व पुरुष यांच्यात निर्णय घेण्याची क्षमता समान आहे असा दृष्टीकोन समाजाचा होईल त्यावेळी खऱ्या अर्थाने महिला सक्षम होईल.

केवळ कायदे करुन ते कायदे जर कागदावरच राहत असतील तर तुम्ही सक्षम आहात असे म्हणने योग्य होणार नाही. त्याकरिता तिला स्वातंत्र्य व अधिकार देवुन त्या अधिकाराचा तिला उपयोग करु दिला पाहिजे तरच ती सक्षम होईल. स्त्रियांमध्ये पुरुषांप्रमाणे निर्णयक्षमता आहे. तिला निर्णय घेवू द्यावे. चांगले काय? आणि वाईट काय? हे तीला ठरवू द्यावे. जर आपण तिला निर्णय घेवू दिले नाही ती क्षमता तुझ्यात नाही असे सांगितले आणि तिने पुरुषी वर्चस्वाखाली राहावे असे म्हणने योग्य होणार नाही. त्याकरिता समाजाची मानसिकता बदलविणे गरजेचे आहे. तसेच स्त्रियांवर लहानपणापासूनच स्वावलंबी, धीट, काटक बनेल असे संस्कार तिच्यावर करावे. स्त्रियांनी पण स्वाभीमानी, कोणापुढे मान न झुकविता, शोषणाला बळी न पडता आपल्या अधिकाराप्रती जागृत राहिले पाहिजे आणि आशावादी दृष्टीकोन स्विकारुन आपले जीवन आनंदाने जगले पाहिजे. तेव्हाच ती आपल्या समोर येणाऱ्या समस्यांना तोंड देवू शकेल. आज तिला आर्थिक स्वातंत्र्य प्राप्त झाले आहे त्यामुळे ती अनेक समस्यांना तोंड देत समाजासमोर ताठ मानाने उभी आहे.

भारताला स्वातंत्र्य मिळून अनेक वर्षे झाली. एवढ्या वर्षानंतरही तिला जर माणुसकीची वागणुक मिळत नसेल तर समाजाची आणि देशाची प्रगती होवू शकणार नाही. थोडक्यात आपण असे म्हणू शकतो की, स्त्री सशक्तीकरणासाठी तिला आर्थिक, राजकीय, प्रतिष्ठा देण्यापेक्षा सामाजिक, मानसिक, कौटुंबिक उन्नती करणे ही सर्व समाजाची जबाबदारी आहे. म्हणून समाजाच्या आणि पुरुषांच्या मानसिकतेत जोपर्यंत बदल होत नाही तोपर्यंत स्त्रिया सक्षम होवू शकत नाही. त्याकरिता पुरुषांनी पुढाकार घेवून सिंहाचा वाटा उचलला पाहिजे. स्त्रिया सक्षम झाल्याशिवाय समाजाची आणि देशाची प्रगती होवू शकणार नाही.

निष्कर्ष :

१. स्त्री सशक्तीकरणासाठी समाजाची आणि पुरुषांची मानसिकता बदलली पाहिजे.

२. स्त्रियांना आपल्या अधिकाराचा उपयोग करु दिला पाहिजे.

३. स्त्रियांना निर्णय प्रक्रीयेत समाविष्ठ करुन घेतले पाहिजे.

४. स्त्रिया सक्षम होण्याकरिता पुरुषी अहंकार आणि वर्चस्व संपुष्टात आले पाहिजे.

५. स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण आणि एकतेचे प्रमाण वाढले पाहिजे.

६. बालपणापासून ती धीट, स्वावलंबी, काटक बनेल असे संस्कार तिच्यावर झाले पाहिजे.

७. समाजाची आणि देशाची प्रगती करायची असेल तर स्त्रिया सक्षम झाल्या पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. 'फुले आंबेडकरी स्त्री चळवळ' : मिनाक्षी मुन प्रकाशक, प्रदिप ललिताबाई गायकवाड, समता प्रकाशन, डॉ. आंबेडकर कॉलनी, लष्करीबाग, नागपूर . १७, प्रथम आवृत्ती . २००२.

२. 'स्त्री प्रश्नांची वाटचाल': विद्युत भागवत अरुण पारगावकर प्रतिमा प्रकाशन, १३६२ सदाशिव पेठ औदुंबर, अपार्टमेन्ट नथा विष्णू मंदिर चौक, पुणे ४११०३० प्रथम आवृत्ती, ८ मार्च २००४.

३. 'वैदर्भीय महिलांचे स्वातंत्र्य संग्रामातील सहकार्य': डॉ. दयमंती पाठक प्रकाशक, श्री. मंगेश प्रकाशन, २३ नवी रामदासपेठ तरुण भारतजवळ, नागपूर ४४००१०, प्रथम आवृत्ती २००३.

४. 'स्त्री शक्ती अनमोल रत्ने': डॉ. प्रतिभा खरे प्रकाशन गॅलक्सी कम्युनिकेशन, १५ बक्षी ले आउट, देवनगर, नागपूर, प्रथम आवृत्ती, ८ मार्च २००४.

५. 'भारतातील महिला : विकासाची वाटचाल': ज. रा. आपटे पुष्पा रोडे प्रकाशन, दत्तात्रेय ग. पाटे डायमंड पब्लिकेशन १६९१ सदाशिव पेठ, शंकरप्रसाद को. हौ.सो. तिसरा मजला टिळक रोड, पुणे ४११०३०.

६. 'आधुनिक स्त्रीच्या समस्या': डॉ. आशा बरुळेकर प्रकाशक, सुनिल अनिल मेहता, मेहता पब्लिशिंग हाउस १२१६, सदाशिव पेठ, पुणे ३० प्रथमावृत्ती मार्च १९९२.

७. 'दलित नारी एक विमर्श': डॉ. मंजू सुमन प्रकाशक, सम्यक प्रकाशन, ३२/३ क्लब रोड, पश्चिमपुरी चौक नई दिल्ली ६३, प्रथम संस्करण २००४.

८. 'नारी प्रश्न': सरला माहेश्वरी प्रकाशक, राधाकृष्ण प्रकाशन, प्राईव्हेट लिमिटेड ७/३१ अंसारीमार्ग दरिया गंज, नई दिल्ली पहला संस्करण १९९८.

९. 'मानवाधिकार और महिलाएँ':राजबाला सिंह प्रेम चंद्र चालकीवाला ८०७ व्यास बिल्डींग धांडा रास्ता जयपूर ३०२००३.

१०. 'भारतीय समाज में नारी': सुनिल गोयल, संगीता गोयल प्रकाशक, आर. बी. एस. ए. पब्लिशर्स, जयपूर, २००३.

★★★

35

Impact Factor - 3.452 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-February-March-2018

Vol. 5 Issue 1

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV'S Arts & Commerce College,

Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

University Grants Commission

quality higher education for all

UGC Approved List of Journals

You searched for research journey

Total Journals : 2

This Journal is indexed in :

- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)

RESEARCHJOURNEY

For Details Visit To : www.researchjourney.net

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) - 0.676 (2013)
UGC Approved Journal- Sr. No. 40705 & 44117 Jan-Feb-March 2018 | Vol. 5, Issue 1

Sr. No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
51	बाल गुन्हेगारांची कौटुंबिक स्थिती व गुन्हेगारीची कारण मीमांसा	डॉ. सारिका दांडगे व प्राचार्या डॉ. शारदा गावंडे	236
52	जमातवादी राजकारणाचे आकलन	प्रा. जी.एन. मंगवडे	241
53	वेगळ्या विदर्भ राज्याच्या मागणीची कारणमीमांसा	डॉ. विमल राठोड	246
54	महाविद्यालयीन विद्यार्थीनींच्या लिंगविषयक समजुती व शारीरिक क्रियांबद्दलची जागरूकता	डॉ. शामली दिघडे व प्राचार्या डॉ. शारदा गावंडे	250
55	भाषा परिवर्तन : अर्थ प्रक्रिया – अर्थ परिवर्तनाची करणे	श्री एस. आर. साळुंखे	257
56	लोकपरंपरा, लोककला आणि लोकरुढी : एक सामाजी अनुबंध	प्रा. नामदेव गावीत	265
57	तमाशा : सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहासाचे एक साधन	प्रा.शिल्पा शेटे	271
58	आदिवासी लोकगीतातील स्त्री जीवन	मुकेश सावळे	277
59	संत नामदेवांचे आदी, तीर्थावळी आणि समाधी प्रकरण : एक आकलन	डॉ. धनराज धनगर	281
60	अनुष्टुभ नियतकालिकाचे वेगळेपण	डॉ. भाऊसाहेब गमे	286
61	कोंकणी विनोदी नाटक : दशा आणि दिशा	डॉ. राजय पवार	290
62	डॉ. राजय पवार यांचे नाट्यलेखन	प्रा. सुशांत नाईक	296
63	प्रेमानंद गज्वी यांच्या 'किरवंत' नाटकातील मूल्यविचार	डॉ. भूषण बंड	302
64	नवकथेची प्रेरणा व स्वरूप	डॉ. संजय शिंदे	305
65	'वाहत्या जखमांचा प्रदेश' : सामाजिक स्थित्यंतराचा तीव्र अंतर्गत आविष्कार	डॉ. धनराज माने	310
66	मराठी दलित साहित्यातील स्त्री चित्रण	श्रीमती सारिका गांगुर्डे	320
67	भास्कर चंदनशिव आणि डॉ. वासुदेव मुलाटे यांच्या कथांमधील व्यक्तीचित्रण : एक अभ्यास	प्रा. दीपा भगत	323

UGC Journal Details

Name of the Journal : Research Journey
ISSN Number :
e-ISSN Number : 23487143
Source: UNIV
Subject:
Publisher: Swatidhan International Publication
Country of Publication: India
Broad Subject Category: Multidisciplinary

UGC Journal Details

Name of the Journal : Research Journey International E Research Journal
ISSN Number :
e-ISSN Number : 23487143
Source: UGC
Subject:
Publisher: Swatidhan Pub. Yeola
Country of Publication: India
Broad Subject Category: Arts & Humanities

या विशेषांकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी स्वतःकडे राखून ठेवलेले आहेत. लेखांचे प्रकाशन वा पुनर्प्रकाशनाचे अधिकार प्रकाशक आणि संबधित लेखाकाधीन समान असून शोध निबधातील मते ही संबंधित लेखाच्या लेखकांची वैयक्तिक मते आहेत त्या मताशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

वेगळ्या विदर्भ राज्याच्या मागणीची कारणमीमांसा

डॉ.विमल राठोड
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
डॉ. मधुकरराव वासनिक पी. डब्लू. एस. महा. नागपूर
मो.नं. ९८२२६०८८७४
ईमेल Email:vimal153rathod@gmail.com

प्रस्तावना :—

भारताने संघराज्य शासन पध्दतीचा स्विकार केलेला आहे. त्यामुळे प्रत्येक घटक राज्य केंद्रसरकारशी बांधल्या गेलेले आहे. तरी देखील संध्याच्या स्थितीत वेगळया राज्याची मागणी होतांना दिसत आहे. त्यापैकी स्वतंत्र विदर्भ राज्याची मागणी होतांना दिसत आहे. याला अनेक घटक जबाबदार आहेत. विदर्भ हा २.०५ कोटी लोकसंख्येचा प्रदेश महाराष्ट्र राज्याच्या उत्तर पूर्वेला आहे. त्याचे पश्चिमेला अमरावती (वऱ्हाड) व पूर्वेला नागपूर (नागपूर प्रांत) असे दोन प्रशासकिय विभाग आहेत. विदर्भ हा भौगोलीक सामाजिक, सांस्कृतीक इत्यादी दृष्टीनी विभन्न असलेला प्रदेश आहे. विदर्भात समाधानकारक पाऊस, समाधानकारक शेती, समाधानकारक संपन्नता आढळते तसेच विदर्भातील साहित्य संगीत, नाटयाविषयीची आवड अतिशीलता, संस्कृत, मराठी, हिन्दी भाषाप्रति समज जवळीक व आदर विदयार्थी नागरीकामध्ये आढळते. हया भिन्नतामुळे विदर्भाचे राज्य स्वतंत्र असावे असे येथील नागरीकांना वाटते म्हणून येथे स्वतंत्र विदर्भ राज्य व्हावे अशी मागणी मूळ धरून आहे.

स्वातंत्र्यपूर्वी कॉंग्रेस पक्षाने प्रादेशिक प्रश्नावरच्या कोही समित्या नेमल्या होत्या त्यांनी अभ्यास करून मराठी भाषी विदर्भाचे वेगळे राज्य व्हावे अशी वारंवार शिफारस केली होती. १९५८ मध्ये राज्यपुनर्रचना आयोगानेसुध्दा भांषेसोबत हवामान शेती, सामाजिकता संस्कृती इत्यादी निष्कर्षाचा विचार करून विदर्भ हे वेगळे राज्य असावे अशी शिफारस केली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या आयोगाला निवेदन केले की अवाढव्य राज्याचे प्रशासन करणे कठीण जाते त्यांनी त्या संदर्भात आकडेवारी व नकाशा प्रस्तुत केले व वेगळे विदर्भ झाले पाहिजे अशी मागणी केली प्रा. वि.म. दांडेकर म्हणतात कि, प्रादेशीक विषमता व विषम विकास टाळण्यासाठी लहान राज्याची आवश्यकता असते.''१

१९५३ मध्ये नागपूर करार करण्यात आला त्यातून विदर्भाला विकासाची आश्वासने देण्यात आली. संविधान दुरूस्ती करून ३७१ (२) कलम टाकण्यात आले १९५६ मध्ये विदर्भ हा व्दिभाषिक मुंबई राज्याचा व नंतर १९६० मध्ये महाराष्ट्र राज्याचा एक भाग बनविला गेला. राज्यातील अंतर्गत घडामोडीमुळे नागपूर कराराचे पालन करण्यात आले नाही. त्यामुळे विदर्भावर अन्याय होतो आहे. समन्यायी विकास नाही. विदर्भातील नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा आणि लोकांच्या क्षमतानुसार विकास झालेला नाही. विदर्भाची तुलना जर आपण मुंबई पुणे–नाशिक हया त्रिकोणाशी केला तर त्या त्रिकोणाचा औद्योगिक, क्षेत्रात व्यापारिक क्षेत्रात आणि विशेष आर्थिक क्षेत्रे (सेझ) शैक्षणिक इत्यादी सर्वच बाबतीत विकासाचे अति केंद्रिकरण होत आहे. त्याचा परिणाम प्रादेशिक विषमतेवर होताना दिसत आहे. सध्याच्या स्थितीत राज्यात आर्थिक विकासाच्या बाबतीत प्रादेशिक विषमता वाढून नियंत्रणा बाहेर जात आहे. विकसित प्रदेशाचा आर्थिक विकास व्हावा म्हणून जास्तीत जास्त विकासनिधींची मागणी आणि त्याच ठिकाणी सर्व सोयी उपलब्ध आहेत. त्यामुळे अविकसित क्षेत्राला पुढील काही वर्षानंतर उपाशी राहण्याची वेळ येणार आहे. तसेच प्रशासकिय नेत्यांना देखील विकसीत क्षेत्रांला अधिक विकसीत करण्यासाठी इतर प्रदेशाची जमीन, पाणी, कोळसा जंगले इत्यादी चा वापर केल्या जात आहे. त्यामुळे नव–वसाहतवादी

[illegible] तर विदर्भातील विद्यार्थ्यांना [illegible] संधि गर्भी निर्माण होत नसल्यामुळे त्याचा लोंट विकसीत क्षेत्राकडे जात आहे. त्यामुळे विदर्भाचे ब्रेन–ड्रेन होत आहे. अनेक परिवार तुटून त्यामुळे जीवन उध्वस्त होत आहे. अनेकांच्या परिवारावर परिणाम होवून अनेक आजराचे शिकार घर म्हणून विदर्भातील जनता ओळखल्या जात आहे. म्हणून विदर्भातील जनतेनी वेगळया विदर्भ राज्यासाठी चळवळ सुरू आहे. काही वर्षापूर्वी विदर्भाचे गोडवे गायले जात होते पण सध्या मात्र विदर्भात आदिवासींचे कुपोषण, कोरडवाहू शेतीचे दारिद्रय, पूर्व भागातील आदिवासी क्षेत्रातील दारिद्रयामुळे पोसला जाणारा नक्षलवाद औद्योगिककरणाचा विकास न झाल्यामुळे शहरी बेरोजगारी इत्यादी समस्यांच्या विळख्यात सापडला आहे.

आतापर्यंतचा इतिहास पाहिला तर असे दिसुन येते कि, मोठया राज्याजवळ संशोधनाची उपलब्धता फार मोठया प्रमाणात असते समान भाषा, समान विकास असे सुत्र असुनही पाहिजे त्या प्रमाणात आता प्रर्यत विकास झालेला नाही. उलट लहान राज्ये जास्त व्यवस्थापन क्षमता दाखवून राजकिय नेतृत्व विकसीत करीत आहेत. आपल्याला गरजांनुसार संसाधनाचा उपयोग करून विकास राज्याच्या कोण्या कोपऱ्यात पोहचित आहे. आतापर्यंतची आकडेवारी बघितली तर असे दिसून येते की, लहान राज्ये ही मानवी विकासात अधिक चांगली कामगिरी बजावत आहे. म्हणून आज विदर्भाच्या वेगळया राज्याची मागणी जास्त प्रमाणात वाढत आहे.

काही लोक विदर्भाच्या स्वतंत्र मागणीला विरोध करीत आहेत त्यांचे म्हणणे आहे की, ''स्वतंत्र विदर्भ राज्याचा प्रश्नच अस्तित्वात नाही. केवळ निधी वाटयाचा प्रश्न आहे. विदर्भाचे राजकिय नेतृत्व दुबळे आहे. लोक आळशी आहेत तसेच विदर्भातील खनिजे पाणी जंगले जमीन ह्यावर विकसीत राज्याचा डोळा आहे. त्यामुळे विदर्भ राज्याच्या निर्मितीला बराच विरोधही आहे.''२ आज आपण पाहतो कि, विदर्भाच्या शेजारी छत्तीसगड राज्य आहे. विकासाच्या बाबतीत गेली पाच वर्षे देशातील उच्चांकाचा विकासदर गाठणारे राज्य आहे. त्या राज्याजवळ योग्य ते राजकिय नेतृत्व नव्हते तरी देखील त्यांनी आपला विकास करून दाखविला अशा राज्यापासून विदर्भातील लोकांनी प्रेरणा घेतली पाहिजे इतर राज्यातील लोकांना भिती वाटते की, विदर्भ स्वतंत्र झाला तर आमचा विकास होणार नाही. तेथील खनीज संपत्ती जंगले खाणी, पाणी मानवी संसाधने आम्हाला मिळणार नाही. त्यामुळे ते विदर्भाच्या स्वतंत्र मागणीला विरोध करीत आहेत.

हवामान सुरक्षेकरीता जंगले असणे आवश्यक आहे. परंतू जेवढे जंगल आहे त्यापैकी ८० टक्के जंगल विदर्भातच आहे. परंतू वनविभागाकडून पाणी व माती संसाधण करून वनीकरणासाठी वैधानीक मंडळांना जो निधी दिला जातो त्याव्दारे महाराष्ट्राला ४८५ कोटी मराठवाडयाला २४९ कोटी तर विदर्भानतर ००.०० कोटी दिले गेले एवढेच नव्हे तर विदर्भातील कोळसा, पाणी जमीन वापरून जी विजनिर्मिती रोज होते त्यापैकी सरासरी ६० टक्के विज विदर्भाच्या बाहेर महाराष्ट्रात पाठविली जाते याचाच अर्थ असा होतो कि, संसाधने विदर्भाची आणि संपत्ती निर्मिती मात्र अन्य प्रदेशात होत आहे. तसेच कापसाचे उत्पादन विदर्भात तर सुतगिरण्या अन्य प्रदेशात असे घडत आहे. विदर्भात औद्योगिकरण न झाल्यामुळे उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना चांगल्या नोकऱ्या चांगला पगार मिळत नाही आहे. त्यामुळे विदर्भातील विद्यार्थी रोजगारासाठी पुणे–मुंबई या भागात जात आहे. आज आपण पाहतो की, पुण्यातील पिंपरी, चिंचवड, औद्योगिक परिसरात अतिशय मोठया प्रमाणात विदर्भाचे अभियंते जबाबदारीच्या जागा भूषवित आहेत त्यामुळे विदर्भातील मानवी शक्ती, कमी कमी होत आहे. तसेच कुटूंबे विखुरली जात आहे. व्यक्तीवर मानसिक दृष्टयापरिणाम होत आहे. भाषा रक्षणामध्ये सुध्दा विदर्भाचे योगदान आहे. पुणे आणि मुंबई येथील मराठी भाषा धोक्यात आलेली आहे.

संयुक्त महाराष्ट्रात राहून विदर्भाचा विकास होणार नाही. महाराष्ट्र राज्य आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने प्रगत राज्य मानले जाते औद्योगिक विकास मुंबई–पुणे– नाशिक हया छोटयाश्या त्रिकोणात केंद्रीत झालेला आहे.

इतरत्या तत्कालापासून मुंबई हे व्यापाराचे केंद्र होते. तसेच महाराष्ट्रातील एकूण लोकसंख्येपैकी २० टक्के लोक मुंबईत राहतात तसेच ८०० प्रकल्प सेवो बँका तसेच भारतातील क्रमांक १ चा शेअरबाजाराचा ७० टक्के नव्हे ६० टक्के परकिय चलन व्यवहार ४० टक्के परकिय व्यापार मबईत येतो. मुंबई सोबतच पुणे आणि नाशिकचे औद्योगिकरण जोडून विकासाच्या मुंबई–पुणे नाशिक अशा सुवर्ण– त्रिकोण विकसीत करून संपत्तीचे केंद्रियकरण वाढविणे सुरु आहेत. तसेच देशातील ५३ सर्वात अब्जोपती पैकी ४० टक्के अब्जोपती महाराष्ट्रात आहेत. परंतू त्या जिल्यात चालणाऱ्या औद्योगाकरीता विज भाग विदर्भाचा वापरली जाते त्यामुळे चंद्रपूर हे सर्वात प्रदुषित शहर बनले आहे.

महाराष्ट्रातील कृषी विकासाकडे पाहल्यास असे दिसुन येते कि बहुतांश सिंचन नाशिक विभागात द्राक्ष आणि पश्चिम महाराष्ट्रात व दक्षिण महाराष्ट्रात उसाचे केंद्रीकरण झाले आहे. त्याची तुलना जर आपण अमरावती विभागाशी केली तर असे दिसून येते की, ९५ टक्के जमीन कोरडवाहू आहे त्यामुळे विदर्भावर औद्योगिक दृष्टया आणि कृषीविकासाच्या दृष्टीने अन्याय झालेला आहे. त्यामुळे विदर्भाच्या वाटयाला नागरी आणि ग्रामिण दारिद्रय आलेले आहे. विदर्भ हा आश्वासीत पर्जन्याचा प्रदेश आहे. असे म्हणून पश्चिम महाराष्ट्रातील मृदसंरक्षण धरणे, सिंचनप्रकल्प हयांना प्राधान्य दिले गेले विदर्भातील आमदारांकडून लोकसंख्येच्या प्रमाणावर विदर्भावर खर्च होत नाही आहे. विदर्भाचा विकासाचा अनुशेष निर्माण होत आहे. सर्वात जास्त अनुशेस महाराष्ट्राचा आहे. तरी देखील जो काही खर्च झाला त्यातही विदर्भाला डावलण्यात आले त्यामुळे विदर्भाचे मागासलेपण आणि विकसीत अविकसीत प्रदेश हयांमधील अंतर वाढत आहे.

कापसाचे सर्वात जास्त उत्पादन विदर्भात होते. मात्र सुतगिरण्याचे केंद्रीकरण पश्चिम महाराष्ट्रात दिसून येते त्याकरीता कृषी विद्यापीठाच्या कायदयात बदल केले पाहिजे आणि शेतकऱ्यांना जास्तीत जास्तसेवा कशा मिळतील त्या दिशेने प्रयत्न केल पाहिजे त्यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पादन वाढेल व दारिद्रयता कमी होण्यास मदत मिळेल जंगलाच्या दृष्टीने विचार केल्यास महाराष्ट्राच्या दृष्टीने विचार केल्यास महाराष्ट्राच्या तुलनेत विदर्भातच जास्त जंगले आहेत. अमरावती विभागात मेळघाट आणि नागपूर विभागात चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा, गोंदिया हया जिल्यहाचा जंगलाचा पट्टा आहे. पर्यावरण संतुलनाच्या दृष्टीने बघता विदर्भ हा अनुकुल स्थितीत आहे. भंडारा आणि चंद्रपूर जिल्हयात फार मोठया प्रमाणात तलाव आहेत जर त्या पाण्याचा वैज्ञानिक पदध्तीने उपयोग केला तर जवळपास ७० टक्के जमीन सिंचत होवू शकते अमरावती जिल्हयातील जमीन कोरडवाहू आहे. सरकारकडून योग्य निधी मागितल्या जाते. पण सरकारकडून तो निधी दिल्या जात नाही. म्हणजे विदर्भातील हया दुष्काळी परिस्थितीला व ग्रामिण दारिद्रयाच्या महाराष्ट्र सरकारचे पक्षपाती धोरण जबाबदार आहे. जर आपण महाराष्ट्राच्या नकाशाकडे पाहिलो तर असे दिसून येते कि, ९७ टक्के खनिज संपत्ती विदर्भात आहे. कोणकाकडे केवळ ३ टक्के आहे. त्यामध्ये कोळसा, चुनखडी, मॅगनीज लोहखनीज इत्यादींचा समावेश होतो. परंतू सरकारनी विदर्भातील उद्योगाकडे लक्ष दिले नाही. विदर्भ स्वतंत्र असते तर अशाप्रकारचे अन्याय झाले नसते विदर्भातील कोळसा वापरून विज तयार केली जाते. मात्र ती विज विदर्भाबाहेर नेली जाते. त्या विजेवर इतर राज्याचा कारखाना चालविल्या जाते. बागेफुलविल्या जाते. त्यातून संपत्तीचे संग्रह व रोजगार त्यांना मिळते मात्र विदर्भातील लोकांना भर हयापासूनचे प्रदुषण आणि बेरोजगारांचे चटके सोसावे लागले. विदर्भाचे स्वतंत्र राज्य झाले तर ती विज विदर्भातील उद्योगाकरीता वापरल्या जातील त्यामुळे विदर्भातील जनतेला रोजगार व संपत्ती मिळेल अशाप्रकारे विदर्भातील अनेक क्षेत्राचा अभ्यास केल्यास विदर्भात भरपूर रोजगार व संपत्ती निर्माण करण्या इतकी संसाधने आहेत. आणि ती विदर्भाला एक संपन्न राज्य निर्माण करण्यास पुरेशी आहेत. आजपत स्वतंत्र झालेले झारखंड, उत्तरांचल, तेलंगणा इत्यादी राज्ये लहान असुनही आपला विकास व्यवस्थितरित्या करीत आहेत. त्याला विदर्भराज्य अपवाद राहणार नाही. विदर्भ

स्वतंत्र राज्य निर्माण झाल्यास त्याला औद्योगिक, नैसर्गिक, आर्थिक, भौतिक सामाजिक, वैज्ञानिक शैक्षणिक विकास झाल्याशिवाय राहणार नाही.

निष्कर्ष :—

१. विदर्भाच्या विकासाच्या संदर्भात शासनाचे धोरण पक्षपाती स्वरूपाचे आहे.
२. विज, पाणी, कोळसा, कापुस याचे उत्पादन विदर्भात होते पण विजपुरवठा मात्र मुंबई–पुणे–नाशिक या त्रिकोणाला केल्या जाते.
३. विदर्भाचे संसाधने इतर राज्यांना पुरविल्या जाते. त्यामुळे प्रदुषणाचे आणि बेरोजगारीचे प्रमाण विदर्भात वाढत आहे.
४. लहानराज्य स्वतःचा विकास करू शकत नाही हे मत चुकिचे आहे. छत्तीसगड झारखंड, उत्तरांचल, तेलंगणा ह्या राज्यानी आपला विकास हळूहळू केलेला आहे.
५. स्वतंत्र विदर्भ राज्याच्या संदर्भात प्रादेशिक अस्मितेचा प्रश्न नसून अन्यायाचा प्रश्न आहे.
६. स्वतंत्र विदर्भ निर्माण झाल्यास विदर्भातील विज, पाणी, कोळसा, खनिज संपत्ती, जंगले ह्याचा उपयोग, उद्योगधंदे वाढविण्यासाठी होईल त्यामुळे लोकांना रोजगार मिळेल व विदर्भाचा विकास झाल्याशिवाय राहणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ :—

१. विदर्भ राज्य संकल्पना —डॉ. श्रीनिवास खांदेवाले, प्रकाशक, विनोद लोकरे, विसा बुकस स्वागत, ५५ डागा ले आऊट, उत्तर अंबाझरी मार्ग, नागपूर द्वितीय आवृत्ती २०१२
२. आधुनिक राज्यशास्त्र —डॉ. शांताराम भोसले, निराली प्रकाशन मुंबई प्रथम आवृत्ती, २००७
३. राज्यनिती विज्ञान — कुमार ए, उपकार प्रकाशन आगरा, २००८
४. आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ — डॉ.गोविंद गारे, सुगावा प्रकाशन पुणे, २००९
५. महाराष्ट्रातील जिल्हे —वि. एस. क्षिरसागर के सागर, पब्लिकेशन, पुणे, १९९९

ISBN - 978-81-938137-0-6

Violence

Edited By
Prof. Dinesh Jaronde

www.rjournals

20	Violence against Women in India	Ku. Yungandhara shivnkar	115
21	Dynamics of Domestic Violence	Mrs. Vaishali A. Sukhdeve	121
22	Violent Prevention	Dr. P.S.Mohe	127
23	Economy of The Buddhist Religion in Satavahana Age	Dr. T.V. Raveendra Reddy, Smt. K. Prameela	134
24	Eradication of violence by developing Life Skills among Children	Rajeshwari	138
25	हिंसा – अपने द्वारा, अपने साथ	Jyotsna Sharma	144
26	भारतीय समाज में महिलाओं के विरुद्ध हिंसा	श्री नरायन सिंह गौतम	147
27	महात्मा गांधीजीची हिंसा व अहिंसेतील तुलनात्मक विचारधारा	मोहन विनायकराव कोठे	153
28	बुद्धांचे अहिंसावादी तत्व	डॉ.मोहन दे. वानखडे	156
29	शिक्षण आणि हिंसावृत्ती	प्रशांत वसंतराव चव्हाण	163
30	महिला : अत्याचार एक विदारक सत्य	कु. उज्वला मनोहरराव सातपूते	168
31	मो. क. गांधी प्रणित अहिंसेची संकल्पना	प्रा. जयंत राऊत	171
32	स्त्रियाविरूध्द होणारी हिंसा	प्रा. डॉ. विमल राठोड	174
33	कौटुंबिक हिंसाचार व स्त्रि	प्रा. विनोद महादेवराव पुनवटकर	181
34	समाज में थर्ड जेंडर के प्रति हिंसा का व्यवहार : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	सरिता गौतम	186
35	विदर्भातील सामान्य शाळांमधील व विशेष शाळांमधील शारीरिक दृष्ट्या अपंग विद्यार्थ्यांच्या स्व-संकल्पनाचे शैक्षणिक संपादनाच्या संदर्भात अध्ययन	डॉ.माणिक मारोतराव बोगवे	200

Copyright©Shaurya Publication, Latur | Email- hitechresearch11@gmail.com | www.rjournals.co.in

स्त्रियांविरुध्द होणारी हिंसा

प्रा. डॉ. विमल राठोड
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख पी.डब्ल्यू. एस. महाविद्यालय, नागपूर

(32)

प्रस्तावना :-

प्राचीन काळापासून स्त्रियांचे जीवन वंचित आहे. तिला चार भींतीच्या आत ठेवल्या जात होते. त्यात तिला बालविवाह, केशवपन, हुंड्यासाठी यामाठी बळी पडावे लागत होते. भारतामध्येच नाही तर संपूर्ण पृथ्वी तलावर स्त्री व पुरुष असा भेद भाव केला जातो वर्तमान परिस्थिती मध्येच नाही तर प्राचीन काळापासून हा भेदभाव निरंतर सुरु आहे.

प्रत्येक धार्मिक ग्रंथामध्येही स्त्रीला दुय्यम स्थान दिले आहे. भगवान श्रीरामनेही एका धोब्याच्या बोलण्यावरून सीतेचा त्याग केला होता. रावणाने देखील स्त्रीला उपभोग वस्तु मानली होती. मनुराजाने "मनुस्मृती" मध्ये असे म्हटले आहे की, "स्त्रियांचा विवाह हाच एकमेव संस्कार असून पतीसेवा करीत पतीच्या घरी राहणे व सकाळ संध्याकाळ स्वयंपाक करणे हाच त्यांचा होमयज्ञ होय" पुढे एखाद्या पुरोहिताला संपुत्रतला उठवून नेली एखाद अग्निहोत्रीन पत्नीसाठी पापल होती तरी पण स्त्रिया त्याला वाईट असतात असे धर्मग्रंथाने ठरविले आहे.

पाहिले तर आपल्याला महिला कोणत्याच क्षेत्रामध्ये कमी पडत नाही. बौध्दिक कला, कौशल्य चातुर्य, नेतृत्व, सहनशिलता या सर्वच बाबतीत तिने पुरुषाबरोबर लढत सिध्द केले आहे. मादाम क्युरी, हेलेनकेलर, कल्पना चावला, किरण बेदी, मदर तेरेसा, सरोजिनी नायडू, इत्यादी महिलांनी आपले जीवन समाजासाठी वाहून दिले आहे.

राजकीय क्षेत्रात इंग्लंडच्या प्रधानमंत्री मार्गारेट थॅचर, श्रीलंकेच्या भंडार नायके, भारताच्या इंदिरा गांधी, बांगलादेशाच्या शेख हसीना, पाकिस्तानच्या बेनझीर भुट्टो इत्यादी महिलांनी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपल्या कर्तृत्वाने ठसे उमटविले आहेत. परंतु पुरुषी अहंकारी प्रवृत्तीमुळे स्त्रीला "चूल व मूल" हेच संकुचित क्षेत्र मानून तिला उपभोगाची वस्तू समजण्यात येते.

हिंसा ही घरातील किंवा सार्वजनिक किंवा इतर कोणत्याही प्रकारची असो हे केवळ स्त्रियांवर शारीरिक जबरदस्ती करणारे गुन्हेगारी स्वरूपाचे कृत्य नसते त्यामध्ये अनेक बाबींचा व्यापक प्रमाणात समावेश होतो. यामध्ये शोषण, भेदभाव, असमान आर्थिक आणि सामाजिक संरचनांची राखण, दहशत आणि भीती दायक वातावरणाची निर्मिती या सगळ्यांना हिंसा संबंधाच्या सामाजिक व राजकीय संदर्भातून पाहणे आणि बंधनकारकता मिळते. सर्व

Copyright©Shourya Publication, Latur | Email- hitechresearch11@gmail.com | www.rjournals.co.in

समाजामध्ये अस्तित्वात असलेल्या स्त्री–पुरुषातील असमान सत्ता संबंधाचे स्त्रियांवरील हिंसा हे प्रत्यक्ष आहे असे याचे आकलन करणे गरजेचे आहे.

शब्दसंकेत :- स्त्रियांची स्थिती, समाजव्यवस्था, स्त्रीपुरुष समानता, स्त्रियांवरील होणारे अत्याचार, धर्म, जातीचा हिंसेतील भूमिका, स्त्रियांवर होणारे अत्याचार व हिंसाचार, कुटुंबातील हिंसा, हिंसेचे स्त्रियांवरील परिणाम, लैंगिक हिंसा, समानता, राजकीय भूमिका, पाश्चात्य संस्कृतीची भूमिका इत्यादी.

स्त्री चळवळीतील महत्वाचा मुद्दा स्त्रियांवरील हिंसा होता. १९७० मध्ये स्त्री चळवळीने स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसेच्या वेगवेगळ्या बाबू पुढे आणल्या त्यामध्ये पोलीस कोठडीतील बलात्कार, अधिकाऱ्यांकडून केलेली हिंसा, हुंडा, घातक गर्भलिंगपरिक्षेचा पुरस्कार, घरगुती हिंसा यांचा इत्यादीमध्ये समावेश होतो.

लिंगभाव आधारीत हिंसा हा गंभीरात्मक मुद्दा आहे. आणि तो अत्यंत लिंगभाव संबंधात रुजलेला आहे. स्त्रियांवर होणारी हिंसा ही पुरुषसत्ताक समाजात होणाऱ्या पुरुषांच्या सामाजिकरणाचा परिणाम आहे. स्त्रिया जेव्हा असमानतेचे जीवन जगतात तेव्हा त्यांचे सुध्दा सामाजिकरण होते सामाजिकरण आणि सामान्यीकरण या दोन शक्तींच्या माध्यमातून स्त्रियांना हिंसेचा अनुभव येतो. पुरुषांकडून स्त्रियांची हिंसा केली जाते त्याकडे व्यापक सामाजिक संदर्भात पाहिले पाहिजे. याकडे व्यक्तीगत वर्तनाचा प्रश्न किंवा दोन लोकांतील बिघडलेला संबंध म्हणून पाहिले जाऊ नये अशा हिंसाचाराच्या कृती त्या नैसर्गिक म्हणून समाज स्वीकारत असतो म्हणून हिंसेकडे नेहमीच दुर्लक्ष केले जाते जी एका व्यक्तीवर दुसऱ्या व्यक्तीकडून केली जाते असे समजले जाते.

लिंगभाव हिंसा एका व्यापक विभागली आहे. त्यामध्ये दैहिक हिंसा आणि अपमानात्मक हिंसा यांचा समावेश होतो. लिंगभाव हिंसेच्या स्वरूप आणि प्रकारावरून भारतातील स्त्रियांच्या अवहेलनात्मक हिंसेचे प्रमाण उघड होते. अनेकवेळा ही हिंसा नियमित होते आणि तीचे स्वरूप हे अदृश्य राहते किंवा एक वाईट पध्दती म्हणून त्याचे नैसर्गिकरण किंवा 'सामान्यीकरण' केले जाते उदा. पत्नीला मारणे किंवा छेडछाड याकडे शुल्लक म्हणून बघितले जाते. सार्वजनिक व्यासपीठावरुन हिंसा करणाऱ्याकडे वाईट नजरेने बघितले जाते परंतु प्रत्यक्षात या लिंगभाव आधारीत हिंसेला विरोध करण्यासाठी समाजात बळकट केले जात नाही. स्त्रियांवर हिंसा करणाऱ्यामध्ये काहीवेळा अधिकारी सुध्दा सहभागी असतात. खरे तर त्यांची मानसिकता स्त्रियांच्या बाबतीत 'ढोल, अडाणी लोक, दलित, पशु आणि स्त्रिया हया मार

Copyright©Shourya Publication, Latur | Email- hitechresearch11@gmail.com | www.rjournals.co.in

खाण्यास योग्य असतात". ह्या ओळींमध्ये हिंसेचा समर्थन केले आहे. लिंगभाव हिंसा ही विविध कारणांमुळे आणि विविध संदर्भामध्ये केली जाते. लिंगभावावर आधारित हिंसा ही पुरुषसत्ताक समाजात स्त्रिया आणि पुरुषांतील आणि भिन्न लिंगांमधील असमान सत्ता संबंध जतन करण्याची भूमिका बजावितात. पुरुष सत्ताक विचारसरणी स्त्रियांवर शारीरिक, लैंगिक आणि मानसिक हिंसा करण्यास संमती देते जात, वर्ग, जात, धर्म, वांशिकता इत्यादींमुळे स्त्रियांवर होणाऱ्या पुरुषसत्ताक हिंसेला वेगळे परिमाण मिळते उदा. कनिष्ठ जातीची स्त्री सार्वजनिक क्षेत्रात आल्यानंतर स्त्रियांवरील हिंसेत वाढ झाली. तिला प्रतिकार करण्यासाठी समाजाचा पाठबळ सुध्दा कमी मिळते त्यामुळे प्रतिकार करण्याची शक्यता कमी असते. अशा प्रकारच्या हिंसेला नैसर्गिक मानले जाते. धर्मवादी हिंसा किंवा वर्चस्ववादी समुदायातील पुरुषांकडून होणारी हिंसा यामुळे अल्पसंख्य समुदायातील स्त्रियांना अतिशय टोकाच्या प्रकारच्या हिंसेला तोंड द्यावे लागते, जसे की सती किंवा लिंगनिवडन किंवा हुंड्याच्या मागणीसारख्या घटितांशी ह्या लिंगभावी हिंसेची वैशिष्टये आहे.

आपल्यातील स्त्रियांच्या संबंधित दैनंदिन जीवनातील अनेक व्यवहार हे लिंगभावीय हिंसा म्हणून समजले जातात. उदा. मासिक पाळीमध्ये स्त्रियांच्या बाबतीत धार्मिक कल्पना आहेत. त्या धार्मिक कल्पनांमुळे स्त्रियांवर तीव्र प्रकारच्या मानसिक आणि शारीरिक इजा होत आहे जसे त्या स्त्री ही जाड होवू नये म्हणून तिचे जेवण बंद केल्या जाते त्यामुळे स्त्रियांच्या शरीरावर अनेक वाईट परिणाम होतात. कारण पुरुषांची नजर स्वतःवर टिकवून ठेवण्यासाठी तिने अधिक सुरेख, अधिक सडपातळ, अधिक देखील दिसले पाहिजे असा सामान्य स्त्री देखील सौंदर्यासाठी देशाच्या जाहिरातीमध्ये हिंसक अशी पध्दे करतात. एखादेच वाढलेले केस उपटणे, चिमटा काढणे, शरीराला घट्ट चिकटून राहणारे कपडे घालणे आणि वेदनादायक टाच असलेल्या चपला घालणे, कर्क रोगाचा धोका वाढविणाऱ्या रसायनांचे केस रंगविणे विविध सौंदर्य प्रसाधने वापरणे, अनारोग्यपूर्ण आहार किंवा वेदनादायक प्लॅस्टिक सर्जरी करून घेणे इत्यादी काही नेहमीच करीत असतात. 'आदर्श स्त्रीत्वा' चा एक भाग म्हणून या घडवल्या जातात. त्यांना 'हिंसा' समजले जात नाही, त्याऐवजी त्याचा स्विकार केला जातो त्यामुळे अन्याय करणारे व्यक्ती अदृश्य राहते.

हिंसेचा स्त्रियांवरील परिणाम :– स्त्रियांवरील होणाऱ्या विविध हिंसांपैकी कौटुंबीक हिंसा ही खाजगी समजली जाते. स्त्रियांच्या वाट्याला जे विविध प्रकारचे त्रास उदा येतात. उदा शारीरिक आणि मानसिक हल्ल्यांचा वापर करून स्त्रियांवर नियंत्रण ठेवण्यात येते त्याचा समावेश

कौटुंबीक हिंसा या अंतर्गत केला जातो. मारहाणी व्यतिरिक्त इतर सुध्दा कृतींचा समावेश त्यामध्ये होतो. त्याच्या व्यतिरिक्त इतर नातेवाईकांचा समावेश ह्यामध्ये होतो. कुटुंबामध्ये होणारा अन्याय हा अदृश्य राहिला आहे कारण कुटुंबाला स्त्री ही 'पवित्र' समजत असते त्यामुळे स्त्रियांवर जरी अन्याय झाला तरी बाहेर वाच्यतेवर मांडत नाही त्यामुळे घराबाहेरील अवकाशात होणाऱ्या हिंसाचाराविरुद्ध त्यांचे संरक्षण कसे करता येईल हाच मुद्दा महत्वाचा ठरत गेला. सार्वजनिक क्षेत्रात स्त्रियांच्या 'अब्रु' चे संरक्षण करणे हे महत्वाचे मानले गेले या विषयाला वाचा फोडण्याचे काम स्त्री चळवळीने केले आहे. स्त्री चळवळीने दाखवून दिले आहे की, हा मुद्दा दोन व्यक्तींमधील ताण–तणावाचा नसून पुरुष सत्ताक सामाजिक नात्यांमुळे निर्माण होणारा आहे.

स्त्रियांच्या संदर्भात स्वतःच्या मिळकतीवर अधिकार नसणे, स्वतःकडे पैसे नसणे, कमी पगारावर काम करणे, मालमत्तेत आणि संपत्तीत अधिकार नसणे, परावलंबित्वामुळे अपमान सहन करणे, धोकादायक असलेल्या ठिकाणी काम करणे, त्या श्रमिक नाहीत म्हणून त्यांची अवहेलना करणे इत्यादी प्रकारच्या कौटुंबिक हिंसेला तोंड द्यावे लागते. हिंसेला सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आयामसुध्दा असतात. बायकोची कमाई घेणे, स्त्रिया मिळकतीवर तिला नियंत्रण मिळू न देणे खर्चासाठी तिला त्रास देणे अशा प्रकारे स्त्रियांवर नियंत्रण ठेवले जाते, त्यातून स्त्रियांची तीव्र शारीरिक आणि भावनिक हिंसाचार होते. कौटुंबिक स्तरावर आर्थिक हिंसा स्त्रियांची विविध माध्यमातून केली जाते. स्त्रियांना खर्चासाठी पैसे नसतात त्यांना त्यांच्या कमाईवर नियंत्रण नसते. स्त्रियांना कमी वेतनावर काम करण्यासाठी जबरदस्ती केली जाते, संपत्तीवर त्यांचा वारसाहक्क नसतो त्यांना धोकादायक ठिकाणी काम करावे लागते.

हिंसा ही स्त्रियांचे स्थान दर्शवित असते. जसे की कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळवणूक ही केवळ शारीरिक लैंगिक हिंसेपुरती मर्यादित नसून आर्थिक हिंसाचाराचे उदाहरण आहे. कारण त्याचा परिणाम स्त्रियांच्या कामाच्या आणि उपजिविका कमावण्याच्या क्षमतेवर होतो. मुलीने प्रेमात पडण्याची हिंमत केली किंवा तिने दुसऱ्या जातीत लग्न केले तर तिची हकालपट्टी करणे, तिच्यावर बहिष्कार टाकणे किंवा तिची हत्या करणे इत्यादी कृत्य स्वतःच्या इज्जतीसाठी करतात. यामधून जातीवर आधारीत हिंसा शारीरिक हिंसेच्या रूपात प्रकट होते. बोलण्यातून आणि व्यवहारातून वर्चस्ववादी जाती हिंसेचा व्यवस्थेतच वापर करतात आणि त्याचे सामान्यीकरण करताना दिसतात. जातीवर आधारीत हिंसामध्ये दलीत स्त्रियांच्या शरीरावरील हल्ला किंवा स्त्रियांना भाषा वापरून हिंसा केली जाते. वर्चस्ववादी आणि राज्यप्रणीत जातीतील समुहाला

मालकांकडून दलित स्त्रियांना हिंसेचे लक्ष्य बनविले जाते. विशेषतः ग्रामीण भागात बलात्कार, अपमान [illegible] आणि असमान वेतन कामाच्या ठिकाणी होणारी लिंगभेदी हिंसा, शेतीचे काम, मोलकरीणचे काम, आणि धार्मिक चालीरीती 'अस्पृश्यतेमध्ये' [illegible] दलित स्त्रियांना तोंड द्यावे लागते. दलित आणि आदिवासी महिला हिंसा [illegible] इत्यादी सारख्या घटना हया सामाजिक हिंसेचे ठळक उदाहरण आहे.

लिंगभावावरील हिंसा अनेकदा कुठेही कुटुंबात, कुटुंबाबाहेर, कामाच्या ठिकाणी सार्वजनिक ठिकाणी घडू शकते. स्त्रियांच्या घरी, शाळेत, कामाच्या ठिकाणी होणारी हिंसा प्रगतीत अडथळा निर्माण करू शकते. लैंगिक हिंसा हा लिंगभावावर आधारित हिंसेचा व्यापक प्रकार आहे. बलात्कार, लैंगिक अत्याचार, हल्ला, लैंगिक छळवणूक हे त्याचे विविध रूप आहे. एवढेच नव्हे तर लैंगिक टिप्पणी [illegible] करणे, अश्लील, विभत्स विनोद करणे, स्वतःचे लैंगिक अवयव दाखविणे इत्यादी लैंगिक हिंसेची उदाहरणे आहेत. ही कृत्ये ही स्त्रियांना दुःख देण्यासाठी किंवा घाबरविण्यासाठी केले जाते. हा बलात्कार पुरुषी वर्चस्वाचा आणि सामाजिक असमतोलाचा अविभाज्य भाग असून केवळ शारीरिक हल्ल्याच्या स्वरूपातून हे घडत नसते तर लज्जा, अत्याचार, अब्रू, योनिशुचिता, विनयभंग, उपद्रव, पळवून नेणे, [illegible] [illegible], कुमारीत्व, कामुकता इत्यादी सारख्या शब्दांच्या माध्यमातून लैंगिक बलात्कार घडत असते.

हिंसेमुळे स्त्रियांचे स्वास्थ्यावर घाला येते. हिंसेमुळे स्त्रियांमध्ये दहशत निर्माण होते. त्यांच्या आरोग्यावर परिणाम होऊन त्यांचे आरोग्य धोक्यात, त्यांच्यावर दबाव येऊन प्रगतीत बाधा निर्माण होते. एवढेच नव्हे तर त्यांच्यातील आत्मविश्वास, अस्मिता, आणि आत्मसन्मानावर विपरीत परिणाम होतो. स्त्रियांच्या नैतिकतेवर शंका घेतली जाते त्यामुळे ज्या स्त्रियांवर अत्याचार झाला आहे तिलाच दोषी मानले जाते. तिचाच दोष असेल, [illegible] कपडे घातले असतील ? रात्रीच्या वेळी बाहेर काय करीत होती ? एकटीच का गेली ? अशाप्रकारची सार्वजनिक चर्चा केली जाते. त्यामुळे पुरुषवर्गाला संरक्षण मिळते. समाजात आपल्या समुहातील स्त्रीचे संरक्षण करणारे पुरुष मात्र दुसऱ्या समुहातील स्त्रियांवर अत्याचार आणि हिंसा करताना दिसतात. खाजगी क्षेत्रा बाहेर, सत्ता आणि सार्वजनिक क्षेत्रात समुहाकडून राज्यसंस्थेकडून कार्यरत असणाऱ्या पुरुषसत्तेशी निगडीत लिंगभावात्मक हिंसा ही वेगवेगळ्या स्त्रियांना भिन्न पध्दतीने सोसावी लागते. कुटुंबात पती, सासू, सासरे आणि नणंद इत्यादी व्यक्तींकडून स्त्रियांवर हिंसा होते. त्यामध्ये हुंडा मागणे, लग्नानंतर शिक्षण घेऊ न देणे, नोकरीची परवानगी न देणे,

कपडे घालण्यावर बंधन आणणे, [illegible] इत्यादी प्रकारातून कौटुंबिक हिंसा केली जाते. तसेच कामाच्या ठिकाणी होणारी लैंगिक छळवणूक हा हिंसेचा एक सामान्य प्रकार आहे. कार्यालय, कारखाना, इत्यादीतील स्त्री कामावर त्यांच्या वरिष्ठ किंवा सहकारी किंवा कामाच्या ठिकाणी येणारे इतर त्यांच्याकडून होणाऱ्या शोषणाबाबतीत असुरक्षित असतात. स्त्री [illegible] म्हणून लैंगिक संबंधाची मागणी करणारी [illegible] करणे याचा समावेश होतो. त्याकरिता बळजबरी, धमकी, इत्यादी मार्गांचा उपयोग केला जातो. लैंगिक अत्याचार अतिशय गुप्त पध्दतीने केले जाते त्यामुळे त्यास सार्वजनिक ठिकाणी सिध्द करता येत नाही. उदरनिर्वाहासाठी पैशाची गरज असते त्यामुळे काम सोडून देणे किंवा विरोध करणे स्त्रियांना अतिशय कठीण जाते त्यामुळे त्यांच्यात उदासिनता, आत्महत्या, वेतनाच्या कामातून माघार घेणे अशा समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

निष्कर्ष :-

१) कुमारवयीन टप्प्यामध्ये विद्यार्थिनींवरील लैंगिक हिंसेचा सवाल पुढेच आहे.

२) स्त्रियांविरुध्द झालेले गुन्हे मोठ्या प्रमाणात टाळता [illegible] नाही.

३) स्त्रियांची अन्यायाविरुध्द गुन्हा दाखल केल्या वर त्यांना न्याय लवकर मिळत नाही. त्यांची असुरक्षिततेची [illegible] दूर होत नाही.

४) ग्रामीण व शहरी भागात अशा गुन्ह्यांचे प्रमाण काय आहे ? याची तपासणी करण्याची गरज आहे.

५) स्त्रियांवर होणाऱ्या गुन्ह्यांमध्ये राज्य सरकार आणि पोलिस यांची भागीदारी असल्याचे पुरावे दिसतात. अनेक वेळा स्त्रियांना संरक्षण देण्यासाठी कोणतेही प्रयत्न केले जात नसल्याचे महिला पोलिस [illegible] दिसते.

६) अत्याचारी हिंसेचा स्त्रियांवर शारीरिक, आर्थिक आणि मानसिक परिणाम होत असतो.

७) स्त्री पुरुषांमध्ये आर्थिक असमानता असलेल्या विषमतेला टिकवत ठेवण्याचे आणि वाढविण्याचे काम [illegible] प्रक्रियेने अतिशय गुंतागुंतीने आणि कधी-कधी अदृश्य पध्दतीने केले आहे.

८) स्त्रियांविरुध्द होणाऱ्या हिंसेची स्थिती ही सातत्याने आणि अधिकच वाईट होत जाणारी असल्यामुळे ती एक गंभीर बाब आहे.

९) स्त्रियांवरील हिंसा याबाबत [illegible] समाज अधिक दक्ष होण्याची गरज असल्याचे दिसून येते.

June-2018 ISSUE-II, VOLUME-VII

Published Quarterly issue

With ISSN 2394-8426 International Impact Factor 4.374

UGC Approved Journal Sr. No. 48455

GURUKULJOURNAL

All Papers Received & Accepted By Peer Review Committee Before 2nd May, 2018

Published On Date 30.06.2018

Issue Online Available At : http://gurukuljournal.com/

Organized & Published By

Chief Editor,

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal

Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com

Website: http://gurukuljournal.com/

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)*with*
International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Jun – 2018
Issue-II, Volume-VII

INDEX

Sr. No.	Title	Author	Page No.
1	A STUDY OF SITAR MAKING HANDICRAFT BUSINESS IN THE MIRAJ CITY	Dr. Ravindra Uttamrao Kanthe	1-9
2	Contribution Of Women In Changing Business Environment Through Information Technology	Prof. Yogendra Singh & Meena	10-16
3	Physico-Chemical Characteristics of a Fresh Water Pond of ghugus, District Chandrapur, Maharashtra (India)	L. S. Durge, A. A. Dhammani, R. M. Chavan	17-22
4	बंजारा समाजातील स्त्रियांची आर्थिक व सामाजिक स्थितीचे अध्ययन	प्रा.डॉ.विमल राठोड	23-27

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)with
International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455

ISSN No. 2394-8426
Jun - 2018
Issue-II, Volume-VII

बंजारा समाजातील स्त्रियांची आर्थिक व सामाजिक स्थितीचे अध्ययन

प्रा. डॉ. विमल राठोड,
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
पी. डब्लू.एस. कला व वाणिज्य महाविद्यालय
कामठी रोड, नागपूर -२६

प्रस्तावना :-

बंजारा समाज भारतीय संस्कृतीचा एक घटक आहे. जागतिक स्तरावर ते जिप्सी, बोटेमियान, प्लेमिश, तारतार, हितेन्स इत्यादी नावाने ओळखले जाते. त्यांचा इतिहास त्यांच्या बोलीभाषेतून उपलब्ध आहे. त्यांचे राहणीमान व आहार इतर समाजापासून वेगळे आहे. त्यांचा अभ्यास केला तर असे दिसून येते की, प्राचीन व मध्ययुगीन काळात हे लोक अशिक्षित होते. ते भारतीय असून राजस्थानातून इतर राज्यात स्थायिक झाले आहेत. ब्राम्हन राजवंश शासन काळात बंजारा जातीचा उल्लेख पहिल्यांदा आढळते. त्या काळात भारतावर मुसलमानाचे आक्रमन झाले होते. "फेरोजशहा बहामनीचा भाऊ खान खानन ह्याने इस. 1417 मध्ये पुष्कळ बंजाऱ्यांचे बैल आणले असा लेख फेरिश्ता ह्याने लिहून ठेवला आहे". केवळ बहामनीच्या काळातच बंजारा लोकांची उत्पत्ती झाली असे आपण म्हणू शकत नाही. कारण त्याच्या पूर्वी कित्येक वर्षाचा इतिहासात बंजाराचा उल्लेख आढळतो याचाच अर्थ असा होतो की बंजारा ही जात 1000 वर्षापासून किंवा त्याही पूर्वी पासून अस्तीत्वात आलेली दिसते. तिचे अस्तीत्व इतर जातीच्या तुलनेत वेगळे आहे. त्यांची भाषा, पेशाख, आहार, विवाहाच्या पध्दती इत्यादी वेगळ्या आहेत. पण काही पध्दती हिंदू समाजाशी जुळणाऱ्या आहेत.

शब्द कुंजी :-

बंजारा समाज स्त्रीयांच्या समस्या बंजारा समाजाची उत्पत्ती आर्थिक समस्या, समता, सामाजिक स्थिती, विवाह पध्दती, हुंडा पध्दती, सन उत्साह, धर्मपिठे, शिक्षण, पुरुष, सामाजिक समस्या, आर्थिक समस्या.

1) बंजारा गणाची उत्पत्ती व इतिहास :- बंजारा समाजाची उत्पत्तीचा इतिहास पाहिल्यास असे दिसून येते की, बंजारा ही जमात संपूर्ण भारतात विखरलेली आहे. काही राज्यात अनुसुचित जमात तर काही राज्यात अनुसूची बाहेर असलेली भटकी जमात म्हणून ओळखली जाते. इ. स. 1971 च्या जनगणनेनुसार त्यांची लोकसंख्या 1,98,885 ऐवढी आहे. ही जमात वेगवेगळया राज्यात त्यांना वेगवेगळया प्रवर्गात ठेवण्यात आलेले आहे. याची वस्ती प्रामुख्याने महाराष्ट्र, आंध्राप्रदेश, कर्नाटक, ओरिसा, पंजाब, बिहार, तामिळनाडू, हरियाणा या राज्यात आढळते बंजारा जातीच्या अनेक उपशाखा आहेत. वेगवेगळया राज्यात त्यांना वेगवेगळया नावाने ओळखले जाते. राज्यपरत्वे या लोकांना लमाणी, सुकलीर, अंबाडी, मथुरा, लमाण, न्हावी, बंजारा, चारणबंजारा, गोर बंजारा, कचलीवाले बंजारा, शिंगवाले बंजारा, या नावाने ओळखले जाते. बंजारा ही जमात मराठवाडा व विदर्भात आढळते विदर्भात त्यांना बंजारा काही जिल्हात बंजारी विमुक्त जातीचा दर्जा दिलेला आहे. आंध्रप्रदेशात त्यांना सुगाळी दिल्लित शिरकिबन, राजस्थान व केरळात गवारिया गुजरातमध्ये चारण म्हणून ओळखले जातात.

बंजारा या शब्दाच्या अर्थाविषयी अनेक विधान केल्या गेले आहेत. "हे लोक वाणिज्य करु लागले तेव्हा पासून त्यांस राजपुतांनी "वाणिज्य करणारे" अशा अर्थाचे नाव दिले "वाणिज्य" या संस्कृत शब्दास हिन्दी पर्यायी शब्द आहे. तो 'वनत' तसेच वनात दडून राहणाऱ्या भयंकर दरोडे खोऱ्यांना व लुटारुंच्या प्रचंड टोळयांना जेरीस आणणारे ते बंजारी वन + ज + जारी अशा तीन शब्दाचा यात समावेश होतो. 'बंजारा' हे उत्तरेकडे 'ब्रिजारी' ह्या नावाने मोडतात. तसेच हा शब्द उर्दु भाषेतुन इकडे आला असावा असाही एक तर्क आहे. उर्दुमध्ये 'बंजारा' ह्याचा अर्थ 'पंडित जमिन' म्हणून पंडित जमिनीवर उपजिविका करणारे लोक असाही ह्याचा अर्थ होईल.

वणिज्य पूर्व अवस्थेत या लोकगणाला आपले स्वतःचे एखादे नाव होते. अरबी फारशी भोषला 'बंजारा' या शब्दाला अभिप्रेत अर्थ 'गाण प्रिय भटकथा" हा आहे. रानोमाळ भटकणारा तो बंजारा 'बंजारा' हा शब्द अरबी फारशी भाषेतून आलेला आहे. बंजारा राजाने स्वतःच्या गणजीवनाला आपल्या बोलीत

Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)with International Impact Factor 4.374
UGC Approved Journal Sr. No.48455
ISSN No. 2394-8426
Jun – 2018
Issue–II, Volume–VII

दिलेला शब्द महत्वाचा आहे. 'बंजारा लोक आपल्या सांस्कृतिक एकीकरणाला 'गोरवट' असे 'म्हणतात. बंजारा स्वतःची ओळख करून देतांना 'मगोरा' म्हणजे मी गोर अशी करून देतो. गोरमाटी म्हणजे बंजारा स्त्री पुरूष असा बंजारा बोलीतील शब्द आहे स्वतःच्या बोलीला हे लोक 'गोरबोली' 'गोरूर बोली' म्हणून संबोधतात म्हणूनच बंजारा गणाचे खरे नाव 'गोर बंजारा गण हे असावे.

त्यांच्या विषयी जी विचार मांडण्यात आले आहे "गोर म्हणजे शासनकर्ता असा अरबी भाषेतून आधार सापडतो. तसेच बंजारा लोकास स्वाभीमान असून ते स्वतःस गोरे म्हणजे श्रेष्ठ किंवा गोरे समजतात व इतरास 'खोर' म्हणजे कनिष्ट किंवा काळे म्हणतात."

2) बंजारा समाजातील स्त्रियांची स्थिती :– पितृसत्ताक बंजारा समाजात स्त्रियांचा दर्जा कोणता असतो ? याचा विचार करणे आवश्यक आहे. पितृसत्ताक बंजारा जमातीत परंपरा ही पित्याकडून निश्चित होते. विवाहानंतर पत्नी पतीच्या घरी राहायला जाते. ती पतीच्या कुटुंबात नविन असते तिला पतीच्या आणि नातेवाईकांच्या आशेत राहावे लागते. या कुटुंबात पित्याची सत्ता असते म्हणून ज्याप्रमाणे मातृसत्ताक जमातीमध्ये स्त्रियांचा दर्जा हा चांगला असतो. त्याचप्रमाणे पितृसत्ताक जमातीमध्ये पुरूषांचा दर्जा चांगला असतो. पितृसत्ताक असलेल्या बंजारा जमातीमधील स्त्रियांना सामाजिक जीवनातील विविध क्षेत्रात पुरेशी प्रतिष्ठा आणि स्वातंत्र्य असते आधुनिक काळात पतीची निवड करणे, घटस्फोट घेणे, इत्यादी बाबतीत बरेच स्वातंत्र्य आहे परंतु इतर क्षेत्रात मात्र त्यांचा दर्जा हा कनिष्ठ असतो.

बंजारा समाजात अजुनही रूढी परंपरांचा प्रभाव आहे. म्हणून ज्या प्रमाणे सभ्य समाजात व्यक्तीच्या भूमिकेनुसार दर्जा मिळतो तशी परिस्थिती बंजारा समाजाची नाही. अनेक बंजारा जमातीत स्त्रिया महत्त्वाच्या भूमिका करतात पण त्यानुसार त्यांना दर्जा मिळत नाही काही स्त्रियां पुरूषांच्या बरोबरीने आर्थिक क्षेत्रात आपली भूमिका बठवितात तसेच मुलांचे पालण पोषण आणि घरातील कामकाज करतात. परंतु त्यांच्या या भूमिकेला अनुसरून त्यांना वरचा दर्जा दिला जात नाही.

अ) आर्थिक स्थिती :– प्रत्येक समाजात आर्थिक कार्याला विशेष महत्व आहे कारण आर्थिक कार्यावरच लोकांच्या उदरनिर्वाह चालत असतो म्हणून आर्थिक कार्यात स्त्रियांचे किती योगदान आहे. त्यानंतर त्या समाजातील स्त्रियांचा दर्जा अवलंबुन असतो जेव्हा स्त्रिया आर्थिक क्रियांमध्ये महत्वाचे योगदान देतात तेव्हा त्यांच्या कामाचे महत्व पुरूषांना कळते. आर्थिक कार्यात स्त्रियांनी सहकार्य करावे असे पुरूषांना वाटते. म्हणून ते स्त्रियांशी चांगले वागतात. त्यांच्यात आपुलकीची आणि सहकार्याची भावना निर्माण होते व त्यामुळे स्त्रियांना चांगली वागणुक मिळते त्यांचा आदर केला जातो.

शिकारी अवस्थेत पशुंची शिकार करणे, पक्षी पकडणे, मासेमारी करणे या आर्थिक क्रियाचा अंतर्भाव होतो. शिकार करणे, मासे पकडणे या आर्थिक क्रियांसाठी अधिक परिश्रम आवश्यक असतात. विशेष म्हणजे या क्रियाकरण्यासाठी धाडस पाहिजे. पक्षी पकडण्यासाठी झाडावर चढणे, सापळे लावणे, नदीतुन मासे पकडणे इत्यादी अनेक कामे स्त्रिया करू शकत नाही. फक्त त्या घरकाम करतात. म्हणून शिकार अवस्थेतील बंजारा जमातीत स्त्रियांचा दर्जा हा पुरूषांपेक्षा कनिष्ठ होतो.

पशुपालन अवस्थेत गाई, म्हशी, बकऱ्या आणि इतर प्राण्याचे पालन करतात, पशुपालनाच्या कार्यात स्त्रिया सहजपणे मदत करू शकतात. पशुपालनात मदत करणे, चारा आणणे, दूध काढणे, दुधापासून पदार्थ बनविणे, गुरांचा गोठा साफ करणे, इत्यादी कार्य बंजारा स्त्रिया करतात. स्त्रियांनी घरातील कामकाज संभाळून पशुपालनांच्या कार्यात सहकार्य केल्यास त्यांना मानाचे स्थान प्राप्त होते. हॉकन हाऊस यांनी आर्थिक जीवनातील स्त्रियांच्या योगदानाच्या आधारावर स्त्रियांचा दर्जा स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी असा निष्कर्ष काढला की, पशुपालन करणाऱ्या बंजारा जमातीमध्ये 67% स्त्रियांचा दर्जा हा कनिष्ठ आहे.

विविध राज्यात बंजारा समाजाला विविध प्रवर्गात ठेवण्यात आलेले आहे. महाराष्ट्रात बंजारा समाजाला विमुक्त जाती या प्रवर्गात ठेवण्यात आलेले आहे. या प्रवर्गात ठेवण्यात आलेल्या जातींना विविध सायी देण्यात आलेल्या आहेत. अन्य जातीच्या तुलनेत बंजारा जातीने विमुक्त जातीकरिता उपलब्ध करून दिलेल्या सोयी सवलतीचा चांगलाच उपयोग शिक्षणाकरिता व नोकरीकरिता करून घेतला आहे. यामुळे अन्य जातीच्या तुलनेत बंजारा जातीची आर्थिक स्थिती चांगली आहे.

ब) सामाजिक स्थिती :– भारतात वेगवेगळया जाती व जमाती राहतात. त्यांच्या भाषा, वेशभुसा, पेहराव, खानपान वेगवेगळी आहेत. या जमातीत बंजारा ही एक जमात काही बाबतीत वेगळी आहे. या जमातीत

बंजारा ही सर्व जमातीतील मुख्य जाती व पोटजातीसाठी वापरलेली आहे. या सर्व जाती व उपजातीचे मिळून जी एक व्यवस्था अस्तीत्वात आली तिला बंजारा समाज व्यवस्था असे म्हणतात.

बंजाराचे धर्म व धर्मपीठ :– बंजारा समाज वेगवेगळया राज्यात भारतभर विखरलेला आहे. बंजारा समाज हा स्वतःला हिंदुधर्मीय मानतो. पण मुखेरी बंजारा ही जात मुस्लीम धर्मीय आहे. दिल्लीच्या आसपास असणारे लोकांनी गुरू नानकांचे शिष्यत्व स्विकारलेले आहे, त्यांच्यावर संस्कारपण तसेच झालेले आहे. ते शिख गुरूचे अनुयायी असून स्वतःला हिंदू धर्मीय समजतात.

या जातीच्या लोकांना शिक्षणाचे ज्ञान नसल्यामुळे धर्माविषयी त्यांना जाण नव्हती. उपजिविकेसाठी माल एका ठिकाणातून दुसऱ्या ठिकाणी नेआण करण्याचा व्यवसाय बंजारा लोक करीत होते त्यासाठी ते बैल व गाईचा वापर करित होते. त्यामुळे तो एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी भारतभर भटकत असे भटकत असतांना विविध धर्माच्या सानिध्यात बंजारा समाज आला. त्यापैकी हिंदु धर्माच्या सवई, पुजापाट, धार्मिक चालीरिती, रहण–सहण या बाबीचा फार मोठा प्रभाव बंजारा समाजावर झाला. व त्यांनी त्या सर्व बाबी आत्मसात केल्या. हिंदु धर्माची देवी, सन धर्मपीठ यांना पण ते मानायला लागले.

भारतातील प्रत्येक जिल्हयात तसेच तालुक्याच्या ठिकाणी हनुमाणाचे मंदिर आहे. तसेच हिंदूचे सर्वच देवतांची पूजा करतो खोटे बोलणे, चोरी करणे, पाप करणे अशा लोकांना देव पावण होत नाही. अशी त्यांची धारणा आहे.

भारतात निरनिराळया ठिकाणी भटकणारा बंजारा समाज हिंदू धर्मिय कृष्णाला कान्होबा म्हणून, विष्णुला बालाजी म्हणून, शंकराला महादेव म्हणून देव मानले व स्त्री रूपात जगदंबा, सामकी माता, वाघाईमाता, अनुसयामाता, कालीमाता, इत्यादींना आपली दैवत मानली खारा करून जगदंबा व सामकीमाता ह्या बंजाऱ्यांच्या खास देवता म्हणून त्यांची पुजा केली जाते.

बंजारा लोकांची धर्मपिठ खूप असून त्या वाशिम जिल्हयातील पोहरादेवी येथे आहे. त्याच प्रमाणे माहूर येथील अनुसया माता पण त्यांची देवता आहे. 'पोहरादेवी' हे ठिकाण बंजाराची काशी म्हणून प्रसिध्द आहे. प्रत्येक बंजारा आपल्या जिवनात एकदा तरी काशीला जातो व आपली इच्छा पूर्ण करतो. दरवर्षी रामनवीमीला पोहरादेवी येथे यात्रा भरते. ठिकठिकाणाचे बंजारा येथे जावून मन्नत मागतात व इच्छा पूर्ण झाली की त्यांनी जे कबुल केले आहे ते येथे चढवितात. एक विशेष म्हणजे बंजारात बलीप्रथा रूढ आहे. जेव्हा पोहरादेवी येथे यात्रा भरते त्यावेळी ठिकठिकाणाहून आलेले बंजारा लोक बकऱ्याची बली देतात व आपली इच्छापुर्ती करतात.

बंजारा समाजाच्या धर्मपिठात पोहरा देवीला अग्रस्थान दिल्या जाते दुसरे स्थान उमरी या स्थानाला दिले जाते. पोहरादेवीला 'सेवादास' महाराज याचे श्रध्दास्थान आहे. तसेच 'उमरी' या ठिकाणी 'संत जेताभाया' यांचे समाधी स्थान म्हणून हे धर्मपिठ प्रसीध्द आहे. संतजेताभायाच्या वंशातील बंजारांना आताही 'महाराज' म्हणून संबोधिले जाते. भारतभर भटकणारा बंजारा समाजाला महाराज, भगत धर्मगुरू, जाणीया, हे धर्माविषयी व पुजापाठाविषयी मार्गदर्शन करित असतात. बंजारा समाजातील लोक 'सेवालाल' महाराजांना खुदा मानतात व त्यांचे शिरय असलेले 'रामराव महाराजांवर' बंजारा समाजाची निष्ठा आहे. बंजारा समाजातील होणाऱ्या मोठमोठया कार्यक्रमाला त्यांना आवर्जन आमंत्रित करतात. रामराव महाराज हे बंजारा बांधवांना दिशा दाखविणारे गुरू आहेत. अशी बंजारा समाजाची श्रध्दा आहे.

बंजारा समाजातील विवाह पध्दती :– भारतात वेगवेगळया जातीचे धर्माचे वंशाचे, भाषेचे लोक राहतात अन्य जमाती नागरी संस्कृतीच्या संपर्कात आल्यानंतर त्यांच्यात बदल घडून आला. पण बंजारा गटात कोणताही फारसा बदल झालेला नाही. बंजारा गणाच्या विवाह प्रथेतील महत्वाची बाब म्हणजे त्यांच्यातील वधुमुल्य पध्दती होय. सध्याच्या स्थितीत मागासलेल्या लोकांत हिच पध्दती आढळून येते. या पध्दतीत वर पित्याने वधू पित्याला एक निश्चित धनराशी द्यावी लागते.

सुरूवातीच्या काळात हे वधु मुल्य गुराढोरांच्या स्वरूपात देण्याची प्रथा होती. वधुचे पिता किंवा काका हे वधु पित्याकडे पोहचवित असे. वरांकडील मंडळी काही रक्कम वधुला देत असे तेव्हा मुलगा मुलींना हुंडा देवून आणत असे. पण आधुनिक काळात वधुची स्थिती वाईट झालेली आहे याला पुरूष प्रधान संस्कृती जबाबदार आहे.

बंजारा गणाचे दिलेल्या वधू मूल्यांना हुंड असे म्हणतात. हे वधुमूल्य नायकांच्या उपस्थितीत पंचायतीच्या साक्ष संमतीने ठरते ठरलेले वधूमुल्याची निवेदन कोणी एक जण करतो. त्यावर नायक वर पक्षाला ते मुल्य मान्य आहे काय ? असे विचारतो. दोन्ही पक्षाला मान्य असल्यास चहापाण होते. 'कानसळोई' हा पदार्थ बोकूड किंवा बकरीचे आतडे व रक्त एकत्र शिजविल्याने तयार होते.

'कानसळोई' म्हणजेच सगाई नंतर बंजारा गणात विवाहपूर्व व्हायचे जे विधी असतात त्याला 'गोळ' असे म्हणतात गोळ म्हणजे साखरपूडा होय. या समारंभाचा पूर्ण खर्च वर पक्षाकडे किंवा आधी ठरले असेल तर वधुपक्षाकडे सोपविण्यात येते गोळ किंवा साखरपूडा या कार्यक्रमाला वर पक्षाला नवरदेवासारखे तयार करतात. वधू पक्षाकडे जातांना घराच्या बाहेर पडण्यापूर्वी आपल्या कुलदेवताच्या नावाने पान व सुपारी ठेवून नमस्कार करतो. विवाहीत स्त्रिया येतात व निरोप देण्याचे गाणे बंजारा बोलीत गातात. बाहेर पडल्यानंतर जेष्ठ नातलगांना नमस्कार करतो त्यानंतर समोर–समोर छालीया विशिष्टताल आपल्या डफावर वाजवित चालत असतो.

गोळ झाल्यानंतर विवाहपूर्व महत्वाचा समारंभ म्हणजे 'साडी' वरगृही करतात. विवाहाचा मुहुर्त पंचांगाशिवायच ठरविल्या जायचे परंतु हल्ली पंचांग पाहून मुहूर्त सोपण्याची प्रथा रूढ होतेच. विशेष म्हणजे गोर बंजारा गणाचे विवाह संस्कार पूर्वी केवळ वर्षा ऋतुतच होत असे कारण इतर ऋतुत हे लोक मालाच्या नै आणीच्या कामात व्यस्त असल्याने त्यांना विवाह समारंभ करणे शक्य नसते.

निष्कर्ष :–

1) आर्थिक बाबतीत बंजारा स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान देण्यात आले आहे.
2) बंजारा समाजात हुंडा पध्दती दिसून येते.
3) शिक्षणामुळे शहराशी संबंध आल्यामुळे बंजारा समाजातील राहणीमाणात बदल झाला.
4) बंजारा समाजातील धार्मिक पध्दती हिंदू समाजासारखी आहे.

संदर्भ ग्रंथ :–

1) 'फुले आंबेडकरी स्त्री चळवळ' : मिनाक्षी मून प्रकाशक, प्रदिप लालिकाबाई गायकवाड समता प्रकाशन डॉ. आंबेडकर कॉलनी लष्करीबाग, नागपूर–17 प्रथम आवृत्ती–2002
2) 'स्त्री प्रश्नांची वाटचाल' : विद्युत भागवत अरूण पारगावकर प्रतिमा प्रकाशन 1362 सदाशिव पेठ औदुंबर अपार्टमेंट नवा विष्णु मंदिर चौक, पुणे–411030 प्रथम आवृत्ती 8 मार्च 2004
3) 'वैदर्भीय महिलांचे स्वातंत्र्य : डॉ. दमयंती पाठक प्रकाशक, संग्रामातील सहकार्य' श्री मंगेश प्रकाशन 23 नवी रामदासपेठ तरूण भारतजवळ, नागपूर 440010 प्रथम आवृत्ती–2003
4) 'शासन आणि राजकारण' : रा.ज. लोटे, प्रकाशक, मनोहर पिंपळापुरे ॲण्ड क. पब्लिशर्स, हिंदू मुलींचे शाळेजवळ, महाल, नागपूर 440032 पहिली आवृत्ती–जुलै 2004.
5) 'शासन आणि राजकारण' : डॉ. भास्कर भोळे, प्रकाशक, मनोहर पिंपळापुरे ॲण्ड क. पब्लिशर्स, हिंदू मुलींचे शाळेजवळ, महाल, नागपूर 440032 पहिली आवृत्ती–जुलै 2004.
6) 'स्त्रि शक्ती अनमोल रत्ने' : डॉ. सौ. प्रतिभा खरे प्रकाशक गॅलक्सी कम्युनिकेशन, 15 बक्षी ले–आऊट, देवनगर, नागपूर प्रथम आवृत्ती– 8 मार्च 2004

7)	'गोर बंजारा इतिहास व लोकजीवन' :	आत्माराम कनिराम राठोड प्रकाशक, गोरवट प्रकाशन मोहा (इ) पुसद जि. यवतमाळ 445204 प्रथमवृत्ती –1994
8)	'समकालीन भारतातील नागरी स्त्रिया' :	रेहना घडियाली प्रकाशन, डायमंड पब्लिकेशन्स 1691, सदाशिव पेठ, शंकरप्रसाद को. हौ. सो. तिसरा मजला, ग्राहक पेठजवळ, टिळक रोड, पुणे–411030 प्रथम आवृत्ती–2008
9)	'भारतातील महिला विकासाची' :	ज.रा. आपटे पुष्पा रोड वाटचाल' प्रकाशन, दत्तात्रेय ग. पाटे डायमंड पब्लिकेशन्स 1691, सदाशिव पेठ, शंकरप्रसाद को. हौ. सो. तिसरा मजला, ग्राहक पेठजवळ, टिळक रोड, पुणे–411030
10)	'महाराष्ट्र वार्षिक 2008–09' :	तुकाराम जाधव प्रकाशक, 'द युनिक ॲकडमी, तिसरा मजला, वास्तु चेंबर्स, फर्ग्युसन कॉलेजमेनगेट समोर, शिरोळे रस्ता, पुणे–411030 महाराष्ट्र वार्षिक 2008–09

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL
ISSN 2277-5730

AJANTA

AJANTA
PRAKASHAN

Valume-VII, Issue-III
July - September - 2018

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5 www.sjifactor.com

MARATHI CONTENTS

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	राजर्षी शाहू महाराज आणि दलितोद्धार अस्पृश्यतोद्धार प्रा. डॉ. गौतम ए. शंभरकर	१-५
२	राजश्री शाहू महाराज आणि लोकमान्य टिळक संबंध: एक अवलोकन प्रा. डॉ. मोहन राजाराम कातपते	६-११
३	राजर्षी शाहू महाराजांचे विचार व कार्ये प्रा. विनोद महादेवराव	१२-१६
४	राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य विलास वि. धवाले	१७-२०
५	विदर्भातील सामान्य शाळांमधील व विशेष शाळांमधील शारीरिक दृष्टया अपंग विद्यार्थ्यांच्या शालेय समायोजनाचे शैक्षणिक संपादनाच्या संदर्भात अध्ययन डॉ. माणिक मारोतराव जोगवे	२१-२४
६	मोठ्या दिलाचा राजा: राजश्री शाहू लोखंडे चारुशिला उत्तम शशिकला	२५-२७
७	छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांचे सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक कार्ये प्रा. जी. एल. सोडनर	२८-३०
८	राजश्री शाहू महाराजांची राजकीय कृतीशिलता प्रा. डॉ. विमल राठोड	३१-३४
९	राजर्षी शाहू महाराजांच्या सामाजिक सुधारणा प्रा. डॉ. रमेश वि. मोरे	३५-४०
१०	पालि साहित्यातील स्त्री पुरूष समानता डॉ. प्रा. प्रतिभा वी. पखिंडे	४१-४३
११	राजर्षी शाहू महाराज आणि बहुजन समाज प्रा. किशोर शेषराव चौरे	४४-४९
१२	राजर्षी शाहू महाराज: शैक्षणिक विचार आणि योगदान प्रशांत वसंतराव चव्हाण	५०-५४

८. राजश्री शाहू महाराजांची राजकीय कृतीशिलता

प्रा. डॉ. विमल राठोड
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, पी. डब्ल्यू. एस. महाविद्यालय, नागपूर.

काही व्यक्ती आपल्या कतृत्वाने मोठया होणाऱ्या असतात. आपल्या कतृत्वाने मोठया होणाऱ्यापैकी शाहू महाराज होते. राजश्री शाहू महाराजांचे राज्य फारच लहान होते. पश्चिम महाराष्ट्रातील कोल्हापूर परंतु आज संपूर्ण भारतातील बहुजन समाज राजश्री शाहू महाराज यांचा सम्राट अशोक नंतर सर्वश्रेष्ट राजा म्हणून गौरव करतो. शाहूंनी अस्पृश्यांच्या उन्नतीसाठी केलेले प्रयत्न अलौकिक आहे. राजश्री छत्रपती शाहू महाराजांनी धार्मिक सुधारणांना पोषक असे वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी आपल्यामध्ये सत्यशोधकांना सहभागी करून घेतले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना प्रोत्साहित केले. त्याचा परिणाम असा झाला की बाबासाहेबांनी फुले आणि राजश्री शाहूंची विचारसरणी भारतीय संविधानात पेरली. बुध्दाच्या क्रांतिकारक धर्माचा जाहीरनामा महात्मा फुले यांच्या स्वप्नांची परिपूर्ती आणि राजश्री शाहूंची कर्तबगारी या सर्वाचा परिपाक म्हणजे भारतीय संविधान होय.

भारतात बहुजनांची संख्या 85 टक्के होती. त्यांच्यावर दुहेरी गुलामगिरी होती. पहिली ब्रिटिशांची आणि दुसरी ब्राम्हणीय सामाजिक विषमतेची, या दोन्ही गुलामगिरीतून बहुजनांना मुक्त करण्याचे काम राजर्षी शाहू महाराजांनी केले महात्मा फुलेंनी बहुजनांच्या उध्दाराचा मार्ग मोकळा केला. राजश्री शाहूंनी त्यांचा वारसा पुढे चालविला. महात्मा फुलेंच्या काळात सुरू झालेली चळवळ डॉ. आंबेडकरांपर्यंत पोहचविणारे राजश्री शाहू महाराज हे एक सशक्त व्यक्तिमत्व होते.

छत्रपती शाहू महाराजांचा जन्म 27 जुलै 1874 रोजी कागल येथे झाला. ते कागलचे जहागिरदार जयसिंगराव आबासाहेब घाटगे यांचे जेष्ट चिरंजिव होते. त्यांच्या आईचे नाव राधाबाई साहेब आणि मोठया भावाचे नाव पिराजीराव उर्फ बापूसाहेब घाटगे होते. घाटगे घराणे मुळचे राजस्थानचे राठोड घराणे होय. महाराष्ट्रातील पराक्रमांमुळे ते प्रसिध्दिस आले. ते तलवारीच्या बळावर जहांगीरदार झाले. महाराजांचे मुळचे नाव यशवंतराव होते करवीर संस्था नाधिपती चौथे शिवाजी राजे यांचा मृत्यु झाल्यामुळे राज्यास वारस हवा म्हणून शिवाजी महाराजांच्या महाराणी आनंदी बाईसाहेब यांनी यशवंतरावांना दिनांक 17 मार्च 1884 रोजी दत्ताक घेतले त्यावेळी त्यांचे वय 10 वर्षाचे होते. तेच पुढे कोल्हापूर संस्थानाचे छत्रपती राजर्षी शाहु महाराज झाले बडोद्याचे गुणाजीराव खानविलकर यांची कन्या लक्ष्मीबाई साहेब यांच्याशी 1 एप्रिल 1891 रोजी यशवंत रावांचा विवाह संपन्न झाला. त्यांना चार अपत्य होती. महाराज राजाराम, राजकुमारी राधाबाई, राजकुमार शिवाजी व राजकुमारी अऊबाई. 2 एप्रिल 1894 रोजी करवीर संस्थानास यशवंतरावांचा राज्यभिषेक झाला व ते राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज झाले.

बालपणापासूनमहाराजांना पारतंत्र्याचा आणि भारतावर आक्रमण करणाऱ्या इंग्रजांचा तिटकारा होता. शाहू महाराजांना भारतावर इंग्रजांचे राज्य असणे अजिबात आवडत नव्हते. शिवाजी महाराजांची स्वराज्य विषयक लढाईने ते भारावून गेले. त्याच्या मनात स्वदेशाची ज्योत सदैव अखंडपणे तेवत असे. त्यानी कधीच इंग्रजाशी मैत्री केली

नाही. त्यांना इंग्रजांचा सहवास सुध्दा नको वाटत असे ते शेतकऱ्यांसोबत कांदा–भाकर आनंदाने खात असे एवढेच नाही तर धनगरांसोबत शिकार करीत हिंडत असे. त्यांच्या साधेपणाने आपल्या देशबांधवांच्या प्रेमामुळे नागरिकांना शाहू महाराज खरेखुरे लोकांचे राजे वाटू लागले. सामान्य जनतेसमोर ते म्हणत असे, मी तुमच्या पैकीच एक आहे. मला मजूर समजा अगर शेतकरी मानण्याचे कारूण्या पांघरणारा हृदयस्थ राजा म्हणजे राजश्री शाहू छत्रपती महाराज लोकराजा सर्व प्रजाजनास आपली लेकरे मानतो. दिनदुबळे, वंचित, शोषितांनो तो आधार देतो जगण्याची उमेदनिर्माण करतो ही लोकराजाच्या व्यक्तीत्वाची सर्व लक्षणे शाहू महाराजांच्या अंगी होती.

त्या काळात अस्पृश्य जातीच्या विद्यार्थ्यांना शाळेच्या परिसरात येवू देत नव्हते तसेच त्यांचा अभ्यासक्रम अतिशय निकृष्ट दर्जाचा बनविण्यात येत असे ही गोष्ट शाहू महाराजांच्या लक्षात येताच त्यांनी अस्पृश्यांना शाळेत प्रवेश मिळाला पाहिजे. तसेच त्यांचा अभ्यासक्रम आणि इतर उच्च वर्गाच्या जातीच्या विद्यार्थ्यांचा अभ्यासक्रम एकसमान असावे असा नियम काढला व त्याचे तंतोतंत पालण झाले पाहिजे या बाबिकडे लक्ष दिले. सर्वांना समान वागणूक मिळाली पाहिजे असा जाहिरणामा घोषित केला. जर शाळेत अस्पृश्यांना समान वागणूक मिळाली नाही तर शिक्षकाला उत्तर द्यावे लागणे. सार्वजनिक ठिकाणी अस्पृश्यता पाळू नये यासाठी त्यांनी वटहुकूम काढला. न्याय खात्यातील अधिकाऱ्यांसाठी त्यांनी एक वटहुकुम काढला होता तो असा की, "आमच्या राज्यात कोणाही इसमाला जनावराप्रमाणे न वागविता मनुष्याप्रमाणे वागवावे" तसेच शाळेत सर्वच जातीच्या मुलांना एकत्र बसविण्याची व्यवस्था करण्यात यावी अशी व्यवस्था केली. एक आज्ञा त्यांची ऐतिहासिक स्वरूपाची होती. ती म्हणजे न्यायालय, आरोग्य, शिक्षण, महानगर पालिका खात्यातील जो अधिकार अस्पृश्यांना योग्य प्रकारे वागणूक देणार नाही किंवा जातीय भेद करतील त्यांनी आपल्या अधिकारी पदाचा राजीनामा द्यावा तसेच त्यांना निवृत्ती वेतनसुध्दा दिल्या जाणार नाही. दलीत पतीतांची सेवा हिच खरी माणवसेवा या मानवतावादी विचारांवर त्यांचा ठाम विश्वास होता. विविध सामाजिक कार्याच्या माध्यमातून राजश्री शाहू महाराज कृतीशील समाज सुधारक होते असे म्हणता येईल.

शाहू महाराज केवळ सामाजिक सुधारक नसून ते राजकीय सुधारक होते. ते दुरदर्शी असून मुत्सदी होते आज आपण ज्या लोकशाहीच्या युगात जगत आहोत त्या लोकशाहीचे ते जनक होते कारण हिंदी संस्थानिकांमध्ये खऱ्या अर्थाने लोकशाहीचा पाया राजर्षी शाहू महाराजांनी घातला. लोकांच्या प्रतिनिधींच्या द्वारे राज्य कारभार चालणे हे नव्या युगाचे अग्रमत आहे. विषमतेवर उभारलेल्या समाजात समतेच्या लोकसंस्थेची शेरे लागू करणे फार जबाबदारीचे आहे हे त्यांनी ओळखले होते. म्हणून त्यांनी सामाजिक व राजकीय समतेच्या विचारांची क्रांतिकारक कार्य केली. ते कृतीशील नेते होते. शिक्षणाने केवळ गरीब लोकात चेतना निर्माण होवू शकते म्हणून त्यांनी सर्व जातीच्या विद्यार्थ्यांकरिता होस्टेल उघडले एवढेच नव्हे तर अस्पृश्य जातीच्या लोकांचे तलाव, विहिरी या ठिकाणी कोणताही भेदभाव न करता त्यांना समान हक्क मिळवून दिले. कारण त्यांना समाजात समानता निर्माण करायची होती मागासलेल्या समाजाला राजकीय बाबतीत सुशिक्षित करणे आवश्यक होते म्हणून त्यांनी कुळकर्णी वर्गाचा वंशपरंपरा काम करण्याचा हक्क कायद्याने नाहीसा केला. तलाठी सिस्टिम हा लोकशाहीचा ओनामा ! हे काय त्यांनी सुरू करून साऱ्या जनतेत समान हक्काचे बिजारोपण केले त्यांचे हे कार्य आपण शब्दात व्यक्त करू शकत नाही. खरो

अर्थाने ही लोकशाहीची सुरूवात आहे याकरिता त्यांना खुप त्रास सहन करावा लागला पण ते घाबरले नाही. म्हणून त्यांना लोकशाहीचे आद्य प्रवर्तक म्हणणेच योग्य होणार.

लोकाभिमुख प्रशासन :– कोणतेही राज्य खऱ्या अर्थाने सैन्याच्या बळावर फार काळ चालत नाही. जर जनतेला त्या राज्याविषयी आत्मीयता वाटत नसेल तर ते राज्य टिकू शकत नाही. 2 एप्रिल 1894 रोजी शाहू महाराजांनी राज्याची सुत्रे हाती घेतली त्यावेळी हिंदुस्थानात छोटीछोटी 560 संस्थाने होती. अन्य संस्थानिकांप्रमाणे शाहू छत्रपतीही मांडलिक संस्थानिक होते त्यांच्या हाती राज्यसुत्रे आली तेव्हा संस्थानातील सर्व जमिनिची मोजणी करण्याचे काम पूरे झाले होते आणि इनामदारांचे हक्कही निश्चित करण्यात आले होते. दरबारच्या अधिकाऱ्यापैकी 60 जण ब्राम्हण होते तर 11 ब्राम्हणेतर होते खासगीकडे नेमलेल्या अधिकाऱ्यांमध्येही 8 ब्राम्हण होते तर 7 ब्राम्हणेतर होते.

प्रशासनातील अल्पसंख्याकांची आणि उच्चवर्णीयांची मिरासदारी मोडून काढण्यासाठी शिक्षणप्रसार करण्यावर आणि बहुजन समाजातील साक्षर लोकांना संस्थानात नोकरी देण्याचे महाराजांनी ठरविले. रयत सुखी आणि समाधानी असावी तिचे दिवसेंदिवस कल्याण व्हावे अशी त्यांची उदीष्टे होती. स्वराज्य प्रस्थापीत करणे शक्य नव्हते म्हणून त्यांनी सुराज्य प्रस्थापित करण्याचा निर्धार केला. बहुजन समाजाला राज्य आपले वाटले पाहिजे म्हणून त्यांनी त्यांना सत्ता आणि ज्ञान देण्याचे कार्य केले. 14 एप्रिल 1894 रोजी त्यांनी हुजूर ऑफीस म्हणजेच सचिवालय स्थापन केले हा त्यांचा अभिनव उपकृत होता. आपले प्रशासन जास्तीत जास्त लोकाभिमूख व्हावे म्हणून त्यांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. सुरूवातीलाच त्यांनी जनतेला सांगीतले की, तुम्ही राज्याचे धनी आहात असे प्रत्येकाला जाणवून दिलेत तर भविष्यकाळातला बुगचा बराचसा त्रास वाचेल. राज्यात त्यांनी "आव जाव घर तुम्हारा" अशी व्यवस्था होवू दिली नाही. ते नेहमी म्हणत असे राजाने कोणावरही शंभर टक्के विश्वास ठेवू नये किंवा सर्वस्वी अवलंबून राहू नये. आपला पुत्र पण वयात आला की, आपला शत्रु होतो आणि आपल्यावरच चाल करून येतो हे राजाने विसरू नये.

1894 मध्ये त्यांनी संस्थानामध्ये उच्च अधिकारपदी शिकलेल्या गुणी मराठा, कायस्थ, जैन, लिंगायत, च्या नेमणुका करण्यास हळूहळू सुरूवात केली. नेमणुका करतांना गुणवत्तेचा विचार ते आधी करीत असे अव्वल दर्जाच्या प्रशासकाच्या अंगी माणसांची पारख करण्याचा गुण असावा लागतो तो महाराजांकडे होता. मागलेल्या लोकांच्या विकास व्हावा म्हणून त्यांना 50 टक्के जागा संस्थानात देण्यात यावा अशी त्यांनी तरतुद केली. आपले प्रशासन लोकाभिमुख असावे तसेच संस्थानाचा आणि कोल्हापूर शहराचा कायापालट घडवून आणण्यासाठी त्यांनी शेवटपर्यंत प्रयत्न केले. कोल्हापूर शहरातील रस्त्याची व्यवस्था आणि भितीची व्यवस्था योग्य नसल्यामुळे शाहू महाराजांनी गव्हर्नरला पत्र पाठवून कुशाल इंजिनिअरची व्यवस्था करण्यात यावी अशी मागणी केली. त्यावेळी प्लेगची साथ सुरू होती. शाहू महाराजांनी सर्व शेतकऱ्यांचे कर्ज माफ केले व त्यांनी संस्थानाच्या तिजोरितून कर्ज देण्याची व्यवस्था केली. तसेच शेतकऱ्याच्या गुराढोरांना स्वस्त दरात चारा मिळावा अशी व्यवस्था केली. प्लेगची साथ सुरू असतांना लस घेणे लोकांना भितीचे वाटत होते. त्यावेळी शाहु महाराजांनी अतिशय नम्रपणे सांगितले की, ज्यांची इच्छा आहे केवळ त्यांनाच प्लेगची लस देण्यात यावी. राजा म्हणून निर्णय घेतांना त्यांनी हिंदू आणि मुस्लीम यांना दुखविण्याचे प्रयत्न केले नाही. त्यांच्या काळात हिंदू आणि मुस्लीममध्ये दंगे होतांना एकही उदाहरण दिसून येत नाही. सर्वच

जातीच्या विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची संधी मिळावी म्हणून त्यांनी वसतीगृहाची व्यवस्था ठिकठिकाणी केली. तेथे कोणत्याही जातीच्या विद्यार्थ्यांना कोणताही भेदभाव न करता गुणवत्तेच्या आधारावर प्रवेश देण्याची व्यवस्था केली.

त्या काळात प्रशासन क्षेत्रात भ्रष्टाचार होत होते. जे कर्मचारी भ्रष्टाचार करतात त्यांना दया दाखविण्याचे काम शाहू महाराज करीत नसे. वेठबिगारीची अन्यायकारक प्रथा महाराजांनी बंद केली. सावकारी धंदा त्यांनी बंद केला. एवढे नव्हे तर कर्मचाऱ्यांना महागाईभत्ता आणि निवृत्ती वेतन देण्याची व्यवस्था त्यांनी केली. जे अधिकारी भ्रष्टाचार करतात त्यांना बडतर्फ करण्यात यावे. अशी व्यवस्था त्यांनी प्रशासनात केली म्हणूनच आज कोल्हापूर जिल्हा सरकारी चळवळीचा बालेकिल्ला समजला जातो.

शेती, उद्योगधंदे, सडका, शाळा, वसतीगृहे, दवाखाने, सोसायटीचा विकास करण्याच्या कार्यासोबतच कोल्हापूरला 'कलापूर' बनविण्याचे श्रेय शाहू महाराजांना द्यावे लागते. संस्कृती म्हणजे मणाची मशागत म्हटले जाते. प्रशासनात कायदा आणि सुव्यवस्था आणण्याचे जमिण महसूल व्यवस्थितपणे वसुल करण्याचे व त्यामध्ये चोखपणा आणण्याचे एवढेच नव्हे तर सामाण्य माणसाचे सर्वांगीण विकास करण्याचे तसेच त्यांच्या मणाची मशागत व्हावी म्हणून प्रशासनात योग्य वातावरण निर्माण करण्याचे काम महाराजांनी केले. एकूणच आपले राज्य कल्याणकारी व्हावे म्हणून त्यांनी अथक प्रयत्न केले. म्हणूनच त्यांना "सामाजिक क्रांतीचे उद्‌गाते आणि "महाराष्ट्राचे भाग्यविधाते" असे म्हटले जाते.

निष्कर्ष

१. खऱ्या लोकशाहीची सुरूवात राजश्री शाहू महाराजांनी केली.

२. सामाजिक समतेचे निर्माते शाहू महाराज होते.

३. राजश्री शाहू महाराज कृतीशील समाजसुधारक होते.

४. शिक्षणाचा महामेरू किंवा शैक्षणिक क्रांतीचे जनक शाहू महाराज होते.

५. कल्याणकारी राज्याची सुरुवात शाहू महाराजांनी केली.

६. समाज परिवर्तनाचे जनक शाहू महाराज होते.

७. भारतीय संविधानाला दिशा देण्याचे कार्य शाहू महाराजांनी केले.

संदर्भ ग्रंथ

१. 'लोक राजे राजश्री शाहू महाराज' डॉ. सरिता जांभुळे प्रकाशक, संकेत प्रकाशन, एन.आय.टी. संकुल शॉ. 63 हिल रोड गांधीनगर, नागपूर–440010

२. 'राजश्री शाहू स्मारक ग्रंथ' प्रकाशक, डॉ. जयसिंगराव पवार संचालक महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधिनी, 100 साने गुरूजी वसाहत राधानगरी रोड, कोल्हापूर–416012

३. 'राजश्री शाहू, डॉ. आंबेडकर आणि कोल्हापूरची दलित चळवळ, सुधीर पोवारा प्रकाशक, जी. एम. पंडीत पंचशील सी. 2921 ब सिध्दार्थ नगर, कोल्हापूर.

ISSN : 2278-31-80

सामान्यजन संदेश

विशेषांक

५ जाने. २०१९

भारतीय लोकशाही आणि प्रसारमाध्यमे

लोहिया अध्ययन केंद्र, नागपुर का प्रकाशन

३९. सोशल मीडियाचा वापर व राजकीय सहभागावर परिणाम.........................१२८
डॉ. अजय बोरकर
४०. लोकशाही, निवडणूका आणि प्रसारमाध्यमाची भूमिका.........................१३१
श्री भगवान घोटे
४१. जागतिकीकरणाचा प्रसारमाध्यमांवर प्रभाव आणि त्यांचा समाजजीवनावर परिणाम......१३४
डॉ. दिवाकर कामडी
४२. जागतिकीकरणाचा प्रसार माध्यमावर झालेला प्रभाव.........................१४१
प्रा. महेंद्र कुंभारे
४३. सोशल मीडियाचा राजकीय प्रचारावर प्रभाव आणि सोशल मीडियाचे धोके...............१४५
डॉ. सुधाकर जावळे/डॉ. नरेश जाधव
४४. जनसमुहामध्ये माध्यमाची भूमिका.........................१५१
डॉ. संजय अवधुत
४५. भारतीय लोकशाहीतील निवडणूका, मानवी हक्क आणि प्रसार माध्यमे.................१५४
डॉ. रतन राठोड
४६. भारतीय लोकशाहीमध्ये चंद्रपूर जिल्ह्यातील आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग व प्रसार माध्यमांची भूमिका.........................१५९
मनोज मेश्राम
४७. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील प्रसारमाध्यमाचा लोकशाही व्यवस्थेवर झालेला प्रभाव...............१६५
डॉ. विमल राठोड
४८. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात वृत्तपत्रांचे योगदान.........................१६८
प्रा. गुरुदास बल्की
४९. जागतिकीकरणात प्रसारमाध्यमांची भूमिका.........................१७३
डॉ. शरयु पोतनुरवार
५०. भारतीय लोकशाहीत प्रसारमाध्यमांचे योगदान.........................१७६
पांडुरंग सावंत
५१. भारतीय लोकशाहीत प्रसारमाध्यमांचे महत्व.........................१८०
डॉ. राजेंद्र मुद्दमवार/ श्री. बंडु शेरके
५२. भारतीय लोकशाही आणि सोशल मिडीया.........................१८४
डॉ. दत्ता कुंचेलवाड
५३. भारतीय राजकारणातील अमुलाग्र बदलाकरिता प्रसार माध्यमाची भूमिका.................१८८
प्रा. अंजली वारकड
५४. प्रसारमाध्यमे आणि सामाजिक जागृती.........................१९१
डॉ. माया मसराम
५५. वर्तमानपत्र : कालचे व आजचे.........................१९५
डॉ. सुदर्शन दिवसे

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील प्रसारमाध्यमाचा लोकशाही व्यवस्थेवर झालेला प्रभाव

डॉ. विमल राठोड
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
पी. डब्ल्यू.एस. महाविद्यालय, नागपूर

कोणत्याही आधुनिक समाजात वृत्तपत्र ही अत्यावश्यक संस्था मानल्या जाते. लोकमत घडविणारे ते प्रमुख साधन आहे. सार्वजनिक प्रश्नावर आदानप्रदान करणारे ते व्यासपीठ आहे. शासकांनी नेहमीच त्याकडे साशंकतेने पाहिलेले आहे. त्याकडे शासितांनी आपली गऱ्हाणी मांडण्यासाठी असलेले एकमेव साधन म्हणून पाहिलेले आहे. अतिशय अल्पावधीत अनेकांनी संपर्क साधता येणारे ते प्रभावी माध्यम आहे. वृत्तपत्राची ही भूमिका लक्षात घेतल्यास उदारवादी ब्रिटिश सरकारनेही या स्वातंत्र्यावर या ना त्या कारणाने बंधने का टाकली ते लक्षात येते. आणि त्याचा व्यापक प्रमाणात भारत देश स्वातंत्र्य झाल्यानंतर लोकशाही पद्धतीत त्याचे दूरगामी परिणाम दिसून आले आहेत.

एकोणविसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात मन्रो, एलफिस्टन व माल्कम ह्या शिक्षणक्षेत्रात उदारमतवादी असणाऱ्या ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना वृत्तपत्रे निर्बंधमुक्त असावी असे वाटत नव्हते. प्रारंभीच्या काळात बव्हंशी वृत्तपत्राचे संपादक ब्रिटिश असले तरीही मुद्रण-स्वातंत्र्यासाठी त्यांना झगडावे लागलेले आहे. टीका करणे व राज्यद्रोह ह्या दोन्ही गोष्टी एकच असे ते समजू लागले. वृत्तपत्रस्वातंत्र्याने सैनिक व सर्वसामान्य प्रजाजन या दोन्हीमध्ये स्वातंत्र्याची आकांक्षा उत्पन्न होईल व सैनिकांत जर आधी ती उत्पन्न झाली तर साम्राज्याच्या मर्मस्थानीच घाव पडेल असे त्यांना वाटत होते. सर्वसामान्य प्रजाजनात ही भावना हळूहळू उत्पन्न होऊ देण्यास त्यांची हरकत नव्हती. ती प्रक्रिया बरीच मंद, प्रदीर्घ आहे हे त्यांना माहित होते. पण एकदा मुद्रणस्वातंत्र्य स्वातंत्र्य दिले की, कोणात आधी स्वातंत्र्याची ठिणगी पडेल (बहुधा सैनिकातच पडेल) हे न सांगता आल्यामुळे त्यांनी वृत्तपत्रावर बंधने लादली.

ब्रिटिशाच्या वरील धोरणांना भारतीय विचारवंतांनीही समर्थन दिले होते. ब्रिटिश शासन प्रदीर्घ कला टिकले पाहिले, स्वयंशासनाची कला आपण शिकली पाहिजे या मताचे हे लोक होते. स्वातंत्र्याचा प्रश्न अतिदूर भविष्य काळावर सोडून दिला.

'सर चार्ल्सस मेटाकाफने सन १९३५-३६ वृत्तपत्रावरील निर्बंध उठविले. त्यांच्या ह्या कृतीमुळे ब्रिटिश सरकार त्रस्त झाले व त्याला त्यांनी वापस बोलविले. परंतु येथपासून पुढे स्वातंत्र्य प्राप्तीपर्यंत लोकशिक्षणाची फार महत्त्वाची भूमिका बजावली. राष्ट्रवाद निर्मितीकरिता याचा फार उपयोग झाला. लॉर्ड लिटनने १८७६-८० 'व्हान्याकुलर प्रेस ॲक्ट' पास करून देशी वृत्तपत्राची गळचेपी करण्याचा प्रयत्न केला. प्रकाशकाकडून जमानती घेणे, प्रसिद्धीपूर्व नियंत्रणे लावणे इत्यादी नियम केले. यालाच 'मुस्कटदाबीचा कायदा' (The Gagging Act) असे नाव मिळाले. बंगालमध्ये या कायद्याविरूद्ध फार असंतोष पसरला. भारतात व इंग्लंडमध्ये याविरूद्ध चळवळी झाल्या. लॉर्ड रिपन (१८८०-८४) हा उदारवादी गव्हर्नर जनरल आल्यावरही त्याला लवकर निर्बंध उठविता आले नाहीत. दोन वर्षांनी त्याने ते काम केले.

१८६१ च्या इंडियन कोन्सिल ॲक्टप्रमाणे हिंदी लोकांना कायदेमंडळविषयक कामकाजात संलग्न करून घेण्यात आले. राजकीय जागृतीला यामुळे फार मोठी

चालना मिळाली. येथून पुढे वृत्तपत्राच्या प्रसार फार झपाट्याने झाला.

राष्ट्रीय वृत्तपत्राची वाढ याच काळात झाली. राष्ट्रवादाची मशाल असे ज्याचे वर्णन करता येईल, ते 'अमृत बझार पत्रिका' १८७८ मध्ये स्थापन झाले. सरकारवर टीका केल्यामुळे यांच्या संपादकांना बंदिवासात जावे लागले. तर सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी यांचे 'बंगाली', दी ट्रिब्युन' ही याच काळातील वृत्तपत्रे होत. 'दी हिंदू' हे लिटनशाहीच्या काळातील अपत्य आहे. इंडियन नॅशनल काँग्रेसला त्यांनी वारंवार समर्थन दिले होते. याशिवाय स्थानिक भाषांत अनेक वृत्तपत्रे निघाली.

वृत्तपत्रे व मुद्रण यांनी फार व्यापक व दूरगामी परिणाम केले आहेत. उदारवादी ब्रिटिश गव्हर्नर जनरललाही पूर्ण मुद्रण स्वातंत्र्य देणे जमले नाही, ह्यातच त्याचे महत्त्व आहे. मुद्रण-स्वातंत्र्याचा अंतिम परिणाम काय होईल हे १८२२ ला मन्रोला समजले होते. तो म्हणतो: 'मुद्रणस्वातंत्र्य आणि परकियांचे प्रभुत्व ह्या गोष्टी परस्परांशी विसंगत आहेत आणि त्यांचा संयोग फार काळ टिकणे शक्य नाही. कारण, स्वतंत्र वृत्तपत्राचे पहिले कर्तव्य कोणते आहे? आपल्या देशाची परकियांच्या जोखडातून मुक्तता करणे आणि हे मोठे साध्य प्राप्त करून घेण्यासाठी इतर सर्व क्षुद्र विचारांचा त्याग करणे, हेच ते कर्तव्य होय, आणि आम्ही जर युरोपियन व हिंदी लोक या दोघांनाही खरे मुद्रणस्वातंत्र्य दिले, तर त्याचा अपरिहार्य परिणाम हाच होईल.

जनसंपर्काची साधने

ब्रिटिश पूर्व काळात स्थानिक स्वरूपाच्या ग्रामिण अर्थव्यवस्थेमुळे जनसंपर्काची साधने देखील तशीच स्थानिक व प्राथमिक स्वरूपाची होती. स्वयंपूर्ण खेडी, स्थानिक बाजारपेठा यामुळे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाण्याची आवश्यकताच कमी भासत होती. मोंगलकाळातही रस्तेबांधणी अपुरी व निकृष्टी होती. यामुळे व विशिष्टी जात्याधिष्ठित समाजरचनेमुळे लोकमान्य अभिसरण अत्यल्प होते. याचा परिणाम असा झाला की लोकांत कुटुंब, गाव व जाती या पलीकडे राष्ट्रनिष्ठा कधीच झाली नाही.

ब्रिटिश सत्तेचे पाय पुरेसे रोवल्यानंतर तीन कारणासाठी त्यांना येथे दळणवळणाची सोय करणे भाग होते. आर्थिक, राजकीय-प्रशासकीय व लष्करी अशा तीन प्रकारची ती कारणे होत. आर्थिक दृष्टिकोनातून ब्रिटिशांसमोर इंग्लंडमधील पक्क्या मालाला बाजारपेठा मिळविणे, कच्चा माल स्वस्त दरात मिळवून त्याची अल्प दरात वाहतूक करवून घेणे व इंग्लंडमध्ये जे भांडवल अतिरिक्त आहे, त्याची फायदेशीर गुंतवणूक करणे ह्या प्रमुख प्रेरणा होत्या.

राजकीय व प्रशासनिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण ग्रामीण व्यवस्था मोडून सर्वांना मध्यवर्ती सत्तेशी बांधणे आवश्यक होते. त्यातूनच महसूल वसुली होणार होती. आणि ग्रामिण अर्थव्यवस्था देशाच्या अर्थव्यवस्थेशी बांधल्या जाणार होती. ग्रामिण क्षेत्रातील अंतर्गत प्रशासन व न्याय ह्यांना दुय्यम स्थान देवून ते क्षेत्र मोठ्या गावाशी व शहरांशी जोडण्यात आले. कायद्याची पुनर्रचना करण्यात येऊन न्यायनिवाड्याकरिता नवीन न्यायालयाकडे धाव घेण्यात येऊ लागली. ह्या सर्वांसाठी रस्तेबांधणी, रेल्वे, पोस्ट व तार यांची अवाढव्य यंत्रणा उभी करण्यात आली.

लष्करी डावपेचाच्या अंतर्गत व बाह्य संबंधाच्या दृष्टीने रेल्वे, सडका, मोटारी आवश्यक होते. ब्रिटिशांच्या सत्तेचे अंतिम मर्मस्थान लष्कर होते हे शासनकर्त्यांना माहित होते. वेळ पडल्यास कमीतकमी वेळात सैन्याची हालचाल करता आली पाहिजे. यासाठी रेल्वे बांधण्यात आली. रेल्वेमुळे ब्रिटिश भांडवलाला गुंतवणूकीसाठी वाव मिळाला. रेल्वे की पाटबंधारे हा वाद या काळात बराच गाजला.

१८५७ पूर्वी रेल्वेचा प्रसार कमी होता. त्यानंतरही जो झाला तो एकांगी व सदोष झाला. याचे कारण असे की हिंदूस्थानातील व्यापाराला चालना मिळावी ही त्यामागे प्रेरणाच नव्हती. वसाहतवादी हितसंबंध कसा साधेल हाच दृष्टिकोन होता. या कारणामुळेच हे खाते ब्रिटिशांच्या हातात होते व ते महत्त्वाचे मानले जात होते. हे जरी खरे असले तरी त्यांचे हिंदूस्थानवर अभावितपणे काही चांगले परिणाम झाले. रेल्वे म्हटली की कुशल कामगार आले, पुरक उद्योग व तंत्रज्ञान आलेच. यंत्रव्यवस्था व कुशल कामगारांमुळे औद्योगिक समाजाची रूपरेषा आखल्या गेली. बंदरे व मोठी शहरे ही औद्योगिक केंद्रे प्रस्थापित झाली. खेड्यांचा संबंध मोठ्या बाजारपेठांशी येऊन मागणीपुरवठ्यावर किंमत ठरवण्याची स्वयंचलित यंत्रणा अस्तित्वात आली. हिंदी लोकांचे आतापर्यंत अनुत्पादित भांडवल गुंतू लागले. नवीन उद्योगपतीचा, व्यापार लोकांचा वर्ग उत्पन्न झाला.

विविध ठिकाणचे आतापर्यंत वेगवेगळे असलेले लोक एकत्र येऊ लागले. विचारांचे आदानप्रदान होऊ लागले. खेड्यांची, प्रांताची अलगता कमी होवू लागली. प्रवासात पारंपारिक सनातनी वर्तनाच्या सवयी पाळता येत नव्हत्या. स्पृश्यास्पृश्यतेचे पालन क्षीण होणे अपरिहार्य होते. पुस्तकाच्या जलद वितरणामुळे नवीन शास्त्रीय व तांत्रिक विचार प्रसृत झाले. स्थानिक भावनांच्या ऐवजी राष्ट्रीय भावनांचा बीजारोपण यामुळे झाले. यातून पुढे अखिल भारतीय कॉंग्रेस, लिबरल फेडरेशन, ट्रेय युनियन कॉंग्रेस इत्यादी संघटना उत्पन्न झाल्या. एकंदरीत स्वातंत्र्य भारताचा इतिहास जर चाळून बघितला तर ब्रिटिशकालीन प्रसार व प्रचार माध्यमाचे पडसाद आजच्या प्रचलित भारतीय प्रसार व प्रचार माध्यमावर पडल्याचे चित्र दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) आधुनिक भारतातील राजकीय विचार व आंदोलने
२) आधुनिक भारताचा इतिहास
३) राजकीय सुधारणावादी आंदोलने
४) भारतातील ब्रिटिश सत्तेचा १८५७ पूर्वीचा प्रसार
५) राजकीय सुधारणेच्या चळवळी

★★★

International Multilingual Research Journal

Vidyawarta®

Editor

Dr.Bapu G. Gholap

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

26) भारतीय कृषी आणि वित्तपुरवठा ||126
परमेश्वर सुभाषराव भुस्से

27) जागतिक शांततेत महात्मा गांधीजीच्या विचारांची प्रासंगिकता ||128
प्रा. डॉ. विमल राठोड, नागपूर

28) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर निर्मित राष्ट्रबांधणीचा दस्तऐवज: भारतीय संविधान ||131
सुकेशिनी संजय जोगदंड, जि. बीड

29) भ्रष्टाचार एक गंभीर सामाजिक समस्या ||138
प्रा.महेश पा. कामडी, जिल्हा चंद्रपूर

30) आदिवासी व गैरआदिवासी विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक समायोजनाचे चिकित्सक अध्ययन ||145
डॉ. आर. एल. निकोसे & विनोद वा. गेडाम, नागपूर; महाराष्ट्र

31) दलित कवितेत 'लोकनाथ यशवंत यांच्या कवितांचे निराळेपण' ||149
शितल वासुदेव निमगडे, चंद्रपूर

32) परभणी जिल्ह्यातील स्वयंसहाय्यता बचत गटांच्या निवडक लाभार्थी कुटुंबाचा ... ||153
पवार सुरेखा विठ्ठलराव & डॉ. वसंत के. भोसले, परभणी

33) जयप्रकाशनारायण—समाजवादी विचारवंत ||156
डॉ. राम फुन्ने, पाथरी

34) हिंदी महिला साहित्यकारों से मिली नारी जीवन को प्रेरणा ||160
सुरेखा नानाजी भामरे, नाशिक, महाराष्ट्र

35) राजेंद्र यादव जी के कहानियों में संवेदनशील आधुनिक नारी जीवन ||164
प्रा. देशमुख विरेश उत्तमराव, जिला- नांदेड

36) जनसंख्या वितरण एवं घनत्व ||165
Shikha Gupta, Dist - Jalaun, U.P.

37) हिंदी की विश्व पताका फहराता यात्रावर्णनकार महेश दिवाकर ||170
डॉ. हाशमबेग मिर्झा & सुदाम दौलत पाटील, जि. उस्मानाबाद (महाराष्ट्र)

38) बुन्देलखण्ड के साहित्यकारों का योगदान ||174
डॉ. अमित शुक्ल, रीवा, म. प्र

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

27

जागतिक शांततेत महात्मा गांधीजीच्या विचारांची प्रासंगिकता

प्रा. डॉ. विमल राठोड
डॉ. म.वा.पी.डब्ल्यू.एस.महा. नागपूर

****

प्रास्ताविक :—

आजचे युग विज्ञानाचे युग आहे. वैज्ञानिक क्षेत्रात प्रगती झाल्यामुळे नविन शास्त्राचा शोध लागला आहे. आपले सर्वस्व इतर देशावर प्रस्तापित करण्यासाठी त्याचा उपयोग बलाढय राष्ट्र करीत आहे. शक्तीशाली देश याच्या आधारावर जागतिक स्तरावर अशांतता निर्माण करण्याचा प्रयत्नकरीत आहे. ज्या देशांजवळ शस्त्रास्त्रे जास्त आहे त्याचा उपयोग ते युध्द करण्याकरिता करतात. त्या युध्दात असंख्य लोक जमीनदोस्त होतात. उदा. हिरोशीमा आणि नागासाकी या देशाची अवस्था कशी झाली होती या विशयी न बोललेलेच बरे तसेच पाकीस्तान शस्त्राच्या आधारावरच नेहमीच भारताशी युध्द करण्यासाठी सज्ज राहतो.

आधुनिक काळात दहशतवाद, लष्करवाद, आंतकवाद, फॅसीवाद, नाझीवादाने या जगात थैमान घातले आहे. त्यामुळे शुल्लक कारणाने कोणतेही देश युध्द करण्यासाठी तयार होतात त्यामुळे या जगातून शांतता नष्ट झाल्यासारखी झालेली आहे. एक व्यक्ती आपल्या स्वार्थासाठी, सत्तेसाठी, वर्चस्वासाठी दुसऱ्या व्यक्तीचा जीव घेण्यासाठी नेहमीच तयार असते. अशा परिस्थितीत जगात शांतता टिकवून ठेवायची असेल तर महात्मा गांधीच्या जिवनातील तत्वाचा अवलंबन करण्याची काळजी गरज आहे.

महात्मा गांधीजीच्या जीवनातील तत्वे :—

महात्मा गांधीजीने आपल्या जीवनात सत्य, अहिंसा, अस्तेय, अपरिग्रह या तत्वांना महत्वाचे स्थान दिले होते. महात्मा गांधीजीने सत्यालाच परमेश्वर मानले होते. आपल्या बोलण्यात वागण्यात, कर्तव्यात सत्यता असावी असे ते म्हणत असत. त्यांच्या जीवनातील दुसरे तत्व अहिंसेचे होते. अहिंसा म्हणजे कोणतीही हिंसा करू नये. प्राणीमात्रावर दया करावी तसेच खोटे बोलणे देखील हिंसाच होय असे ते मानीत होते. जर आपल्या बोलण्याने एखाद्या व्यक्तीचे मन दुखत असेल तर ती एक प्रकारची हिंसाच होय. आपल्या वागण्यातून, बोलण्यातून कोणत्याही प्रकारची हिंसा होता कामा नये असे ते मानतात. तिसरे तत्व म्हणजे अस्तेय होय. महात्मा गांधीजी म्हणतात की, आपल्या प्राथमिक गरजा पूर्ण होवून वाचलेली संपत्ती जनतेच्या कल्याणाकरिता उपयोगात आणली पाहिजे. तसेच वाजवीपेक्षा जास्त संपत्तीचा संग्रह करणे म्हणजे एक प्रकारची चोरी होय. आज आपण पाहतो की, भारतात श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत आहे पण गरीब मात्र दिवसेंदिवस जास्त गरीब होत आहे. त्यांना दोन वेळेचे जेवण पोटभरून मिळू शकत नाही जर गांधीजीच्या विचारांचे पालन भारतीय जनता करतील तर कोणावरही उपासमारीची वेळ येणार नाही. महात्मा गांधजीची विश्वस्ताची कल्पनासुध्दा जीवनाला दिशा दाखविणारी ठरते ते म्हणतात की तुमच्याजवळ जे अतिरिक्त संपत्ती असेल तर ती संपत्ती गरीबाच्या कल्याणासाठी वाटून द्या. जर अशाप्रकारचे विचार सर्वांनी ठेवले तर उपासमारीची वेळ कोणावरही येणार नाही.

अपरिग्रह हे महात्मा गांधीजीच्या जीवनातील तत्वाचा अर्थ होतो मादक द्रव्याचे सेवन करू नका म्हणजे दारू पिवू नये. कारण दारूमुळे व्यक्ती आपली मानसिकता हरवून बसतो त्याचा परिणाम व्यक्तीच्या शरीरावर तसेच परिवारावर होत असतो. अनेक कुटुंब दारूमुळे उध्वस्त होत असते दारूमुळे वित्तहानी होते तसेच शरीरावर सुध्दा त्याचे वाईट परिणाम होतात. दारू पिणाऱ्या व्यक्तीची बुध्दी हळूहळू कमी होत जाते त्यानंतर व्यक्तींनी दारू नाही घेतली तर तो व्यक्ती पागल व्यक्तीसारखा वर्तन करीत असतो. तसेच त्या व्यक्तीचे लिवर आणि किडणी सुध्दा खराब होत जातात. एवढेच नव्हे तर दारू पिणाऱ्या व्यक्तीचे घर उध्वस्त होत असते. त्यांच्या वर्तनाचा परिणाम लहान मुलांवर होत असते. अशावेळी गांधीजीचे विचार

किती दुरदृष्टीचे होते हे आपल्याला समजून येते म्हणून आज त्यांच्या विचाराची गरज आहे असे आपल्याला म्हणता येईल.

२) यांत्रीकरणाचा विरोध :–

आजचे युग विज्ञानाचे युग आहे. विज्ञानाने अनेक क्षेत्रात प्रगती केली आहे. नविन साधने विकसीत केली आहे. व्यक्ती क्षणातच कोणतेही काम करू शकतो. तसेच कोणत्याही देशात पोहचू शकतो. यांत्रिक क्षेत्रात प्रचंड प्रमाणात प्रगती झालेली आहे. त्यामुळे एक यंत्र हजारो लोकांचे काम तासातच करून टाकते म्हणून आज आपण पाहतो की, अनेक कंपण्या यंत्रामुळे चालत आहे. सामाण्य माणसाला मात्र काम मिळत नाही यंत्रामुळे दिवसेंदिवस बेकारी वाढत आहे. सामाण्य माणसाला काम मिळत नसल्यामुळे त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ आली आहे. दोन वेळचे जेवन सुध्दा लोकांना मिळत नाही. त्यानुन चोरी करण्याचे लुटण्याचे प्रकार वाढले आहे. त्यातुन खुन करण्याचे प्रमाण वाढत आहे. महात्मा गांधीजीनी कुटीर उद्योग, लघुउद्योगाला महत्त्व दिले होते. महात्मा गांधीजी म्हणतात की, सर्व कामाचे महत्त्व एकसमान आहे. स्वीपरचे काम आणि कलेक्टरचे काम तेवढेच महत्त्वाचे आहे. म्हणून दोन्ही काम करणाऱ्या व्यक्तीचे आदर करा. आपण यंत्राला महत्त्व देतो त्यामुळे सामान्य माणसाला काम मिळत नाही. त्यामुळे दारिद्रयता वाढते. महात्मा गांधीजींनी कुटीर उद्योग, लघुउद्योगाला महत्त्व दिले होते. त्याचा उपयोग जर आपण आज केला असता तर दारिद्रयता वाढली नसती व पैस्यासाठी सत्तेसाठी संघर्ष झाले नसते. आज आपण पाहतो की, देशातील तसेच समाजातील संघर्ष हे अशाचप्रकारचे संघर्ष आहे. लोक चोरी करतात कारण त्यांना काम मिळत नाही तसेच दोन वेळेचे जेवन मिळत नाही जर महात्मा गांधीजींने सांगितलेले विचार आपण जर त्याचे अनुकरण केले असते तर जगातील शांतता नष्ट झाली नसती म्हणून या सर्व बाबीवर महात्मा गांधीजीचे तत्त्व हे एक रामबाण उपाय होय.

३) असहकार :–

महात्मा गांधीजीना आपल्या देशाविषयी प्रेम होते. त्यांना इंग्रज लोक भारतात राहत आहे याविषयीच मत मान्य नव्हते. ते भारतातील लोकांना शक्तीहीन करीत आहे. उच्च दर्जाच्या नौकऱ्या ते घेतात आणि चतुर्थ श्रेणीतील नोकऱ्या भारतीय लोकांना देत आहेत. ''आपला कच्चा माल ते इंग्लंडमध्ये घेवून जातात आणि त्यावर प्रक्रीया करून पक्का बनवितात व भारतात आणून विकतात'' १ अशा प्रकारे जास्तीत जास्त नफा मिळविणे व भारतीय लोकांचा शोषण करण्याची प्रवृत्ती इंग्रजांनी सुरू केली होती. म्हणून त्यांच्या मालावर बहिष्कार टाकून त्यांना कोणत्याही प्रकारचे सहकार्य करू नये असे महात्मा गांधी म्हणतात. ''त्याकरिता त्यांनी सरकारी पदव्या मानाच्या जागाचा त्याग करावा. इंग्रजी शाळांवर बहिष्कार टाकावा. सरकारी न्यायालयात खटला टाकू नये. परदेशी मालावर बहिष्कार टाकावा. कोणीही लष्करामध्ये भरती होवू नये. तसेच १९१९ च्या मॉटेग्यु –चेम्सफोर्ड कायद्याप्रमाणे भारतात लवकरच निवडणुका होणार आहेत. त्या निवडणुकीवर सर्वांनी बहिष्कार टाकावा कोणीही निवडणुकीला उभे राहू नये''२

४) रचनात्मक कार्यक्रम :–

महात्मा गांधीजीने इंग्रजाना वटनीवर आणण्याकरिता रचनात्मक कार्यक्रमाला मान्यता दिली होती. ते म्हणतात राष्ट्रीय शिक्षण देणाऱ्या गैरसरकारी शिक्षणसंस्थाची स्थापना करणे तसेच आपसातील वादविवाद व तंटे सोडविण्याकरिता पंचायत राज्याची स्थापना करायला पाहिजे ''समाजाला लागलेला कलंक अस्पश्यता दुरकरण्याचा प्रयत्न करणे. खादीचा उपयोग जास्तीत जास्त प्रमाणात करायला पाहिजे तसेच चरख्याला उत्तेजन दिले पाहिजे. त्या माध्यमातून जास्तीत जास्त लोकांना काम मिळेल व त्यातून दारिद्रयता नष्ट होईल ते म्हणतात की, सनदशीर मार्गाचा त्याग करून प्रत्यक्ष कृतीचे धोरण स्विकारण्यात आले''३.

५) विदेशी मालावर बहिष्कार :–

महात्मा गांधीजींना भारताविषयी आणि भारतीय लोकांविषयी अतिशय प्रेम होते. त्यांनी भारतीय लोकांना काम मिळावे तसेच भातातील पैसा भारतातच राहिला पाहिजे म्हणून त्यांनी विदेशी मालावर बहिष्कार टाकला पाहिजे असा संदेश आंदोलन करून भारतीय जनतेला दिला. त्यांनी त्याकरिता परदेशी कापडाची होळी

करण्यात आली. सुतकताई विणकामाला महत्व देण्यात आले. त्यामुळे भारतात फार मोठया प्रमाणात खादीची निर्मिती झाली. त्याचा परिणाम असा झाला की, इंग्लंडवरून येणाऱ्या कापडावर फार मोठा परिणाम झाला. इंग्लंडच्या गिरण्या बंद पडल्या एवढेच नव्हे तर भारतीय लोकांनी स्वदेशीचेच धोरण स्विकारल्यामुळे इंग्लंड फार संकटात सापडले म्हणून कुपलॅन्ड म्हणतात की, ''महात्मा गांधीजीनी भारतीय इतिहासाची दिशाच बदलुन टाकली जे कार्य लोकमान्य टिळक करू शकले नाही ते कार्य महात्मा गांधीजीनी असहकार चळवळीमुळे करून दाखविले''.

महात्मा गांधीजीनी सत्य, शांतता, मातृभुमी विषयी प्रेम, भाषाप्रेम आदर्श नागरिक ज्यामुळे निर्माण होवू शकते असे शिक्षण देण्यात यावे. शिक्षणातून आपल्याच देशातील माणसाबद्दल तिरस्कार न वाटता प्रेम वाटले पाहिजे शिक्षण हे मातृभाषेतून दिले जावे असा त्याचा आग्रह होता. शिक्षनाने तरूणांना स्वयंपूर्ण आणि स्वावलंबी बनविले पाहिजे. जर ही तत्व अभ्यासक्रमात समाविष्ट केली असती तर आज या जगात अशांतता, भ्रष्टाचार, लष्करवाद, आतंकवाद, युध्द वाढले नसते. प्रत्येक व्यक्तीला देशाविषयी प्रेम वाटले असते. युध्द झाले नसते व या जगात शांतता टिकून राहिली असती.

६) उपाययोजना :—

जगतिक स्तरावर शांतता निर्माण करण्यासाठी महात्मा गांधीजीच्या तत्वांची आवश्यक आहे. त्याकरिता खालील उपाय आपण करू शकतो.

१) महात्मा गांधीजीने सांगितलेले सत्य, अहिंसा, अस्तेय, अपरिग्रह या तत्वांचा समावेश अभ्यासक्रमात केला गेला पाहिजे.

२) प्रत्येक व्यक्तीला स्वावलंबी कसे बनविता येईल त्याकरिता उपाय केले गेले पाहिजे.

३) कुटीरउद्योगाला आर्थिकदृष्टया महत्व दिले पाहिजे.

४) महात्मा गांधीजीने सुचविलेल्या शांतेचा संदेश जनतेपर्यंत पोहचविला गेला पाहिजे.

५) ''जगा आणि जगु द्या'' या तत्वाचा अवलंबन करायला पाहिजे.

६) विश्वस्त कल्पनेनुसार सर्वांनी वागले पाहिजे.

निष्कर्ष :—

१) जगात शांतता स्थापित करण्यासाठी महात्मा गांधीजीच्या विचारची आवश्यकता आहे.

२) महात्मा गांधीजीनी ग्रामउद्योग, कुटीरउद्योग, लघुउद्योगाला महत्व देवून दारिद्रयता नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

३) महात्मा गांधीजीनी सांगीतलेली विश्वस्त कल्पना समाजाला दिशा देणारी आहे.

४) इंग्रजांना भारतातून हाकलून देण्यासाठी असहकार, सविनय कायदेभंग, बहिष्कार या प्रकारची तत्वे अतिशय मोलाची आहे.

५) एकंदरीत आज सर्वत्र हिंसाचार, अनाचार, साधन शुचितेचा त्याग शोषण, परदेशीचा स्विकार, स्वार्थ या सर्व अनिष्ठांचा उत आलेला असतांना गांधीजीचे विचार जगाला तारक ठरू शकतील.

६) आईनस्टाईन म्हणतो की, विसाव्या शतकात तुम्हाला अनुबाम्ब किंवा गांधीजी या पैकी एकाची निवड करावी लागेल अर्थातच विध्वंस नको असेल तर गांधीजीच सर्वांना सर्वत्र श्रेयस्कर ठरतील.

७) भारतात गांधीजी जन्मले नसते तर सशस्त्र क्रांतीकडे लोक वळले असते व त्याचे वाईट परिणाम कित्येक दशके आपणास सोसावे लागले असते.

संदर्भ ग्रंथ :—

१) ''आधुनिक भारत'' प्राचार्य य.ना. कदम प्रकाशक —सौ भाग्यश्री फडके प्रकाशन, अथर्व अपार्टमेंट, प्लॉट नं. १०, टी.पी.एस. ७/२१७/७ए, दुधाळी कोल्हापूर, पृष्ठ क्रं. ३४९.

२) ''आधुनिक भारताचा इतिहास'' डॉ. जी. वी. शहा, डॉ. वी. एन. पाटील प्रकाशक, श्री. रंगराव पाटील, प्रशांत पब्लीकेशन्स, १७, स्टेडियम शॉपिंग सेंटर, स्टेट बँकेजवळ, जळगाव —४२५००१, प्रथम आवृत्ती —२००८, पृष्ठ क्रं. २८०.

३) ''भारतीय राजकीय विचारवंत'' डॉ. भास्कर लक्ष्मण भोळे प्रकाशक, अशोक पिपळापूरे, पिपळापूरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स, ओगले वाडा, महाल, नागपूर सुधारित आवृत्ती —जानेवारी २००५.

ISSN 2394-5303

प्रिंटिंग एरिया®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Revised Edition

Editor

Dr.Bapu G.Gholap

27) भगवान बुध्दांचे आर्थिक व सामाजिक एकता संबंधी विचार
प्रा. डॉ. विमल राठोड, नागपूर ||116

28) विधवा स्त्रियांच्या आर्थिक समस्या आणि त्यांची बाह्यवृत्तता
प्रा. छाया सुरेश ढोमणे, वर्धा ||120

29) मैथिलीशरण के काव्य में उपेक्षित ऐतिहासिक पौराणिक नारी : यशोधरा और उर्मिला के संदर्भ में
डॉ. राठोड सुनिता भिमराव, औरंगाबाद ||127

30) आधुनिक परिवेश में रजोधर्म के प्रति महिलाओं की बदलती मानसिकता : एक ...
सुलेखा चौरसिया, लखनऊ ||131

31) मूल्य शिक्षा एवं विद्यालय
प्रो. प्रिती जे. चौहाण, वापी ||136

32) मध्यप्रदेश युवा स्वरोजगार योजना का विश्लेषणात्मक अध्ययन (इन्दौर जिले के ...
हेमन्त गायकवाड, इन्दौर (म.प्र.) ||139

33) राष्ट्र कवि मैथिलीशरण गुप्त और उनकी राष्ट्रीय सांस्कृतिक चेतना
डॉ. माधुरी गर्ग, कटनी (म. प्र.) ||143

34) आचार्य रामचन्द्र शुक्ल के स्वरूपगत साहित्यिक वैविध्य का अनुशीलन
जितेन्द्र कुमार गिरि, नैनीताल, उत्तराखण्ड ||147

35) अंतर्राष्ट्रीय प्रवासियों का परिवार और भारत की स्थिति
मनोज कुमार गुप्ता, गोरखपुर ||152

36) छत्तीसगढ़ में भारिया जनजाति की उत्पत्ति एवं बसाहट का एकल अध्ययन
श्रीमती श्वेता जैन & डॉ प्रमोद कुमार शर्मा ||156

37) आदिवासी बच्चों के पोषण स्तर एवं स्वास्थ्य स्थिति का अध्ययन (म.प्र. के ...
संगीता कनेश, इन्दौर (म.प्र.) भारत ||160

38) उत्तराखंड में आपदाएं एवं सुरक्षा के उपाय
खुशवंत सिंह, उधमसिंह नगर, उत्तराखंड ||163

39) विनोद बब्बर : व्यक्तित्व और कृतित्व
पूनम सत्यनारायण शर्मा & डॉ. सौ. अरुणा राजेंद्र शुक्ल, नांदेड ||165

http://www.printingarea.blogspot.com/ www.vidyawarta.com/03

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 6.039(IIJIF) | Printing Area International Research journal | April 2019 Issue-52, Vol-01 | 0116

27

भगवान बुध्दांचे आर्थिक व सामाजिक एकता संबंधी विचार

प्रा. डॉ. विमल राठोड
डॉ. म.वा.पी.डब्ल्यू.एस.महा. नागपूर

****

प्रास्ताविक :—

आजचे युग विज्ञानाचे युग आहे. या विज्ञान युगात मानवाची मुलभूत समस्या आहे ती म्हणजे, राग, द्वेष, मोह व तिरस्कार, लालसा, भीती या रोगापासून मुक्ती कशी मिळेल ? हेच विकार मानवाला आपसात संघर्ष, एकदुसऱ्यांशी युध्द, आर्थिक असमानता, शोषण, अन्याय, भेदभाव, हिंसा, आतंकवाद निर्माण करण्यास भाग पाडतात. ही मुलभूत समस्या प्रत्येकच युगात राहणार आहे. म्हणून आज जगाला युध्दाची नाही बुध्दाची आवश्यकता आहे. बुध्दाचा उपदेश मानवाला खऱ्या अर्थाने मानवतावादाकडे नेणारा आहे.

बुध्द धर्माचा मुलभूत सिध्दांत आहे 'समानता' भगवान बुध्द सांगत होते की, सर्व व्यक्ती आपल्या वेगवेगळया जातीचा आणि वर्गाचा त्याग करतात आणि एकाच समाजाचे सदस्य बनतात. केवळ बुध्दच असे व्यक्ती होते की, ज्यांनी पृथकतावाद आणि अस्पृश्यतेच्या विरूध्द आवाज उठविला केवळ बुध्द धम्मच असा धर्म आहे की, जो जाती व्यवस्थेला मान्यता प्रदान करीत नाही आणि सर्वांना प्रगती करण्याकरिता समान संधी प्रदान करतो. बौध्द धर्म विवेकावर आधारीत आहे. लवचिकता हे त्याचे स्वाभाविक तत्व आहे. जे इतर धर्मात दिसून येत नाही.

भगवान बुध्दाने सांगितले की, माझ्या सिध्दांताचे परिक्षण करा. जेव्हा ते सत्याच्या कसोटीवर खरे ठरेल तेव्हा त्याचा स्विकार करा अन्यथा करू नका. तसेच जे तुमची तर्कबुध्दी सांगते तेच करा. बुध्दाचा धम्म लोकतांत्रीक आहे. ते बहुजनाच्या मान्यतेवर आधारित आहे. हिंदू धर्मात देवावर चढविल्या जाणाऱ्या लाखो रूपयाच्या संपत्तीवर मालक पुजारी असतो परंतु बुध्द धर्मात भिक्षुंना खाजगी संपत्ती ठेवता येत नाही. बुध्द धम्मात सामाजिक विषमतेला स्थान नाही. बहुजन आणि लोकतंत्र याला सर्वात उच्च स्थान आहे.

बौध्द धर्मात सामाजिक विषमतेला स्थान नाही. तसेच बौध्द धर्म आर्थिक विषमतेच्या विरोधी आहे. या धर्मात बहुजन आणि लोकतंत्र याला सर्वोच्च स्थान आहे. बौध्द धर्म एक जीवन पध्दती आहे. एक आचरण संहिता आहे. विज्ञानावर आधारलेला एक व्यवहारिक, ब्राम्हणवादाचा विरोध करून समानता एकता, राष्ट्रीयता, स्वतंत्रता, करूणा, मैत्री, न्याय विश्व अणि बंधुत्वाचा मार्ग स्थापित केला. मनुष्याला मानसिक गुलामीतून मुक्त करून मानवता आणि मुलभुत अधिकार प्राप्त करण्याची दिशा दाखविली आहे.

भगवान गौतम बुध्दाने बहुजन समाजाच्या हितासाठी सुखासाठी आणि संपूर्ण मानवाच्या कल्याणासाठी जातीभेद, वर्णव्यवस्था, ब्राम्हणवाद आणि ईश्वरवादाच्या कल्पनेचा समुळ नष्ठ करण्याचा मार्ग दाखविला भगवान बुध्दाने भारतात एक नविन आदर्श, नविन चेतना, नविन विचारधारा, नविन क्रांती, नवीन परिवर्तन आणण्यामध्ये महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडली होती. संपूर्ण मानवाला दुःखापासुन मुक्ती मिळविण्यासाठी सगळे वैभव, पत्नी आणि पुत्राचा त्याग केला.

भारतातील पिडीत जनतेसाठी आदर्श समाज व्यवस्था आणि राष्ट्रीय मानव धर्माची आवश्यकता आहे. धर्माला नेहमीच सामाजिक असायला पाहिजे. ज्या धर्मात सामाजिक समता नाही तो धर्म कसा काय धर्म होवू शकतो ? धार्मिक भेदभाव या देशात समता, स्वातंत्र, बंधुता निर्माण होवू देत नाही.

आज जगात सर्वत्र भारताचे नाव गाजत आहे त्याचे कारण तथागत गौतम बुध्द आणि सम्राट अशोक या सारखे बौध्द सम्राटच आहे. या विधानाला कोणतेच इतिहासकार नाकारू शकत नाही. बौध्द धर्माची व्यवस्था प्रजातांत्रीक आहे. हीच या धर्माची महानता आहे की वैचारिक क्रांतीकरिता, शस्त्राची आवश्यकता नाही. बुध्दाचा मार्ग लोकांना समजुन सांगुन नैतिक शिक्षण व

प्रेमाद्वारे विरोधीवर आपल्या प्रेमाचा वर्षाव करणे आहे. शक्तीद्वारे दमन करणे नव्हे.

१. सामाजिक समतेत बुध्दाचे योगदान :—

भगवान बुध्दाने आपल्या धम्मात समता आणि बरोबरीवर सर्वात जास्त भर दिला आहे. त्यांनी स्त्रियांना दिक्षेचा अधिकार देवून भिक्षुणी बनण्याची संधी दिली. जगाच्या इतिहासात पहिल्यांदा वेगळया व स्वतंत्र भिक्षुणी संघाची स्थापना केली. स्त्रियांना समान अधिकार देणारे भगवान बुध्द जगातील पहिले धर्मगुरू होते. भिक्षुणी संघाची स्थापना करून स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला आणि पंचमुखी विकासाचा मार्ग मोकळा केला. जगाच्या इतिहासात पहिल्यांदा हे सिध्द करायला मिळाले की, आध्यात्मिक मार्गावर चालण्यात आणि आध्यात्मिक शक्ती प्राप्त करण्यात स्त्रिया कोणत्याच बाबतीत पुरूषांच्या तुलनेत कमी नाही. भगवान बुध्दाच्या पहिले वैदिक काळात स्त्रियांना पुरूषांच्या बरोबरीने अधिकार नव्हते. गौतम बुध्दाने स्त्रियांच्या शिक्षणावर आणि राजकीय जागृतीवर भर दिला. स्त्रियांना भिक्षुणी बनण्याचा अधिकार देवून सामाजिक आणि धार्मिक क्रांती केली. वैदिक काळात स्त्रियांना भोगवस्तु मानले जात होते. त्यांच्याकरिता धार्मिक कार्य निषिध्द मानले होते. त्या काळात थेरीगाथा भिक्षुणीने लिहिली. वास्तविक थेरीगाथा स्त्री स्वतंत्रता व्यक्त करणारा ग्रंथ आहे. मानवी इतिहासात आतापर्यंत स्त्रियांचे स्वातंत्र्य, शिक्षण, समानता, मानसन्मानासाठी एवढे योगदान कोणत्याही महापुरूषांनी दिले नाही. त्यांचे भिक्षुणी संघ पुर्णपणे लोकतांत्रिक होते.

२) जातीला कोणतेही स्थान नाही :—

भगवान बुध्द म्हणत असे की, आमच्या सद्धर्मात जाती, पंथ असा कोणताही भेदभाव नाही. तुम्ही आमच्या सारखेच मानव आहात. आम्हाला अपवित्र होण्याची भिती नाही. केवळ लोभ, द्वेष, घृणा ही आम्हाला अपवित्र करू शकते. संबोधीच्या मार्गात जातीला कोणतेही स्थान नाही. ज्या प्रमाणे नद्या समुद्राला मिळाल्यानंतर आपले वेगळे अस्तीत्व सोडून देते. त्याच प्रमाणे जेव्हा व्यक्ती सद्धर्म स्वीकारतो तेव्हा त्याची जात सोडून देतो. सर्वच व्यक्तीचे रक्तलाल असते. सर्वच व्यक्तीचे अश्रु खारट असते. आपण सर्व मानव आहोत. म्हणून भारतीय संविधान तयार करतांना समानतेच्या तत्वाला स्थान देण्यात आले आहे.

बुध्द खऱ्या अर्थाने मनुष्याला सत्य, अहिंसा, स्थैर्य, मैत्री, शांती, समता, स्वातंत्र्य, बंधुता याची शिकवण देतात व प्रत्येक मनुष्याला मानवतावादाकडे नेवून जातात. तरीपण समाजात अस्पृश्यता पाळणे, त्यांना विकासाची संधी न देणे अशा समस्या सुरू आहेत. अशा स्थितीत बुध्दाचे अनमोल उपदेश जनतेपर्यंत पोहचविणे अत्यंत आवश्यक आहे. तेव्हाच देश खऱ्या अर्थाने प्रगती करू शकेल.

३) धर्म निरपेक्षता :—

भागवान गौतम बुध्द सर्व धर्म समभावाचे पुरस्कर्ते होते. ते म्हणतात की, 'आपसात धम्माची चर्चा करीत राहा, सहकार्याची आणि एकतेची भावना ठेवा. शीलाचे पालन करा. गुणी भिक्षुचे आदर आणि सन्मान करा, त्यांच्या मार्गाचे, आदेशाचे पालन करा, इच्छाविरहित शुध्द आणि साधे जीवन जगा, शांतीपूर्ण जीवनाचा आनंद घ्या. ज्याद्वारे मित्रांना धर्माच्या मार्गावर आणण्यास मदत होईल, असे कार्य जर तुम्ही केलेत तर धम्माची प्रगती होईल. कधीच त्याचे पतन होणार नाही. बाहेरची कोणतीच शक्ती धम्माला तोडणार नाही. केवळ आंतरिक कलह आणि मतभेदामुळेच संघ विभाजीत होवू शकते.

४) लोकशाहीतील योगदान :—

भागवान बुध्दाने लोकशाही मुल्यांना खुप जास्त महत्त्व दिले आहे. विविध राज्यांच्या राजांना त्यांनी उपदेश केला होता की, राज्यकारभार निश्चिम कायदे आणि नियमानुसार चालविले पाहिजे. जर कायदे आणि नियम बदलवायचे असेल तर जनतेच्या सहमतीने बदलविले पाहिजे.

त्यांनी स्थापीत केलेल्या भिक्षु आणि भिक्षुनी संघात राज्यकारभार पुर्णपणे लोकशाही पध्दतीनेच होत होते. बुध्दाने आपले पाली भाषेतच केले. कारण सामान्य जनतेला धम्म समजला पाहिजे आणि आपल्या जीवनात त्यांनी त्याचे आचरण केले पाहिजे. त्यांच्या शैक्षणिक केंद्रात जातीभेद नष्ट करून सामाजिक समानता स्थापीत करणे हा त्यांचा उपदेश होता. ते म्हणतात की, 'जन्माने कोणी ब्राम्हण आणि शुद्र होत नाही, कर्माने होत

असतो' व्यक्तीचे मुल्य त्याच्या जातीनुसार नव्हे तर कर्मानुसार ठरविले पाहिजे. त्यांच्या समतेचा सिध्दांत लोकांच्या हृदयाला स्पर्श करणारा होता. जी गरीब आणि मागासलेली जनता आहे त्यांना बुध्दाच्या शिकवणीत आदर्श जीवन आणि समाज दिसून येत होता. जे त्यांना सामाजिक शोषणापासून मुक्ती मिळवून देणारा होता. पहिल्यांदा लोकांना आपल्या जीवनाचा उद्देश भगवान बुध्दामुळे समजला.

५) प्रेम आणि सामंजस्याचे महत्व :—

भगवान बुध्दाने जीवनात प्रेमाला महत्वाचे स्थान दिले आहे. पण ते प्रेम कामवासना स्विकारणारे, आकर्षण असणारे, भेदभाव निर्माण करणारे नसावे. प्रेम मैत्री आणि अरूणेवर आधारीत असावे. सर्व लोक करूणा आणि मैत्री या प्रेमाचे भुके असतात. मैत्री असे प्रेम आहे जे दुसऱ्यालाही आनंदी करू शकते. करूणा असे प्रेम आहे ज्यामुळे दुसऱ्याचे दुःख आपण दुर करू शकतो. मैत्री आणि करूणेला कोणत्याही फळाची अपेक्षा नसते. मैत्री आणि करूणे शिवाय जीवन अर्थहीन आहे. मैत्री आणि करूणेमुळे जीवन शांती, आनंद, संतुष्टीने भरून जाते.

भगवान बुध्द म्हणत असे की, प्रेम आणि स्वातंत्र्यता दोन्ही सोबत चालतात. तेच खरे प्रेम आहे. ज्यात दोन्ही प्रेमीला स्वातंत्रता आहे. स्वातंत्र्यशिवाय प्रेम म्हणजे तुरूंग आहे. ज्यांचे हृदय पवित्र आहे ते निर्दयी व्यवहार करणाऱ्या व्यक्तीचेही द्वेष करीत नाही. प्रेम करण्यासाठी पूर्ण सत्य जाणण्याची आवश्यकता आहे. या जगात कधीही नेहमीच एकसारखे असू शकत नाही. परिवर्तन हा संसाराचा नियम आहे.

६) सामाजिक क्रांतीत योगदान :—

शील आणि सदाचारामुळे दुसऱ्या लोकांचे कल्याण होतेच. जर मनुष्याचे कल्याण झाले तर समाजाचे कल्याण होतेच. शत्रुत्व नष्ट होईल तर समाजात शांतता निर्माण होईल. मनाची समझदारी आणि जागृततेमुळे आपण सावध बनत असतो. रोगराई, गरीबी, भुक इत्यादी समस्यांशी लढण्यासाठी तत्पर बनतो. अशा प्रकारे मैत्री, करूणा, अहिंसा, समता, बंधुता, सद्भाव या तत्वानेच सामाजिक क्रांती होवू शकते असे भगवान बुध्दाचे मत होते.

७) धार्मिक क्रांती व बुध्दाचे योगदान :—

भगवान बुध्दाला वर्णाश्रम अवस्था मान्य नव्हती. ते म्हणतात की, तरूणांनी शील व सदाचाराचे पालन केले तर मनोविकारापासून मुक्त होवू शकतो. ज्या सवयी आपण तरूणपणात लावतो त्याच सवयी म्हातारवयापर्यंत टिकतात. म्हातारपणी आपली शक्ती क्षीण होते. पण वासनेचे मनोविकास वाढतच जातात. म्हणून ज्यांनी आपल्या तरूणपणातच धम्माचे जीवन सुरू करतात त्यांची तुलना आपण ढगांनी मुक्त चंद्राशी करू शकतो. जे सर्व जगाला प्रकाशीत करतात.

बुध्दाची शिकवण लोकांच्या मनाला भावणारी होती. त्यामुळे हजारो स्त्री पुरूष भिक्षु आणि भिक्षुणी बनल्या आणि करोडोंच्या संख्येने लोक बुध्द धम्माचे अनुयायी बनले. अशा प्रकारे बुध्दाने मानवी इतिहासात एवढी मोठी धार्मिक क्रांती घडवून आणली. ज्यामध्ये कोणत्याच प्रकारचा लोभ किंवा लालसा नव्हती. लोक आपल्या मनाने त्याच्याकडे चुंबकाप्रमाणे आकर्षित होत होते. त्यांनी हे सिध्द करून दाखविले की, एक व्यक्ती अष्टांगिक मार्गावर चालून शील—समाधी—प्रज्ञेचे जीवन जगून मुक्त होवू शकतो.

भगवान बुध्दाच्या कथनी आणि करणीमध्ये कोणताही फरक नव्हता. त्यांनी तेच शिकवले ज्याचे पालन त्यांनी केले. म्हणून त्यांना तथागत, तथाकारी, यथावादी म्हटले जाते. वयाची ४५ वर्षे सलग गावात, शहरात, जावून धर्मउपदेश करीत राहिले व अनंत करूणा आणि मैत्री सोबतच कोणतेही भेदभाव न करता सर्वांना मुक्त हृदयाने धम्म वाटत राहिले. भारतात त्यांच्यामुळे पहिल्यांदा स्त्रियांना आणि वैदिक काळात कनिष्ठ मानल्या जाणाऱ्या शोषित लोकांना समान हक्क मिळाला. बुध्दाने सर्वांना आपल्या संघात समाविष्ठ करून जगात सर्वात प्रथम अहिंसामय आणि शांतीमय सामाजिक क्रांती घडवून आणली.

८) श्रमाचे महत्व :—

भगवान बुध्द सर्वात जास्त महत्वाचे स्थान श्रमाला देतात. कामगार लोकांचे ते सन्मान करीत असे. ते श्रमीक संस्कृतीचे होते. श्रमाचा अर्थच असा होतो की, कोणाच्याही कृपेवर जीवन न जगता स्वतःच्या श्रमाद्वारे मुक्त अवस्थेपर्यंत पोहचणे होय.

भगवान बुध्दांना शारीरिक श्रमाविषयी कोणत्याच प्रकारची अरूची नव्हती. त्यांनी शेतीला अमृत फलदायी म्हटले आहे. या शेतीला करून मनुष्य सर्व दुःखापासून मुक्त होतो. त्यांनी मानसिक आणि शारीरिक दोन्ही प्रकारच्या श्रमाला समान महत्व दिले आहे.

९) उत्पन्न आणि खर्च यांचे संतुलन :—

मनुष्याच्या भौतिक सुख सुविधेसाठी आर्थिक स्थिरता असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे लोकांनी खुप परिश्रम आणि इमानदारीने तसेच दुसऱ्याचे शोषण न करता पैसा कमविला पाहिजे. ज्याप्रमाणे मधमाशी फुलांना कोणतीही इजा न करता त्यातुन मध काढते त्याच प्रमाणे व्यक्तीजवळ खुप परिश्रम करून जमविलेली संपत्ती असावी.

संपत्ती कमविण्यासाठी आळस करू नये. तसेच उण, थंडी या बाबीचा विचार न करता आपल्या परिवाराकरिता संपत्ती कमविली पाहिजे. परंतु अनैतिक आणि चारित्र्यहिनतेच्या मार्गाने नव्हे. असे काम शील, सदाचार निर्माण न करता कुटील आणि दुराचार निर्माण करतात, दारू, मादक पदार्थांचे व्यापार, बिडी, सिगारेट, तंबाखु, पान—मसाला, गुटखा, शस्त्रांची खरेदी—विक्री, मासांचा व्यापार करू नये. संपत्ती चांगल्या योग्य मार्गाने व अहिंसात्मक मार्गाने मिळविली पाहिजे.

नैतिक मुल्यांच्या विकासाप्रती आपण जागृत राहायला पाहिजे. आसक्तीला आपल्या मर्यादित ठेवण्यासाठी नेहमीच प्रयत्न केले पाहिजे. कामवासनेत आणि भोगवासनेत मग्न राहयला नको. आपल्या इच्छेला नेहमीच आपल्या नियंत्रणात ठेवले पाहिजे. आजच्या काळात आर्थिक वातावरण खुप बदलेले आहे. तरीपण बुध्दाची शिकवण तेवढीच प्रासंगीक आहे जेवढी त्यावेळी होती. बुध्दाने संपत्ती कमविणे आणि खर्च करणे या बाबतीत नैतिक मुल्यांवर खुप जास्त भर दिला आहे. संपत्ती कमविण्याचा उद्देश कुटुंब आणि सामाजिक जबाबदारी पार पाडणे हेच असायला पाहिजे. अशाप्रकारे पंचशील तत्वाचे पालन करून संपत्ती कमविण्याचा सल्ला त्यांनी दिला होता.

१०) दारिद्रता दुर करण्याचे उपाय :—

भगवान गौतम बुध्दाने आपले आर्थिक विचार चक्कवती सिंहनाद सुत्त आणि कूटदन्त सुत्त मध्ये व्यक्त केले आहे. त्यांनी, चोरी, हिंसा, घृणा, निर्दयता, यासारख्या गुन्हामुळे व अनैतिक कार्यामुळे दारिद्रयता येते असे सांगीतले आहे. अशा गुन्हेगारांना आपण शिक्षा देवून थांबवू शकत नाही.

व्यक्तीची भुकेमुळे आनंद, शांती, स्वास्थ समाप्त होते. अशी व्यवस्था करायला पाहिजे की ज्यामुळे जगात एकही व्यक्ती उपाशी राहणार नाही. तसेच राज्याची अर्थव्यवस्था आणि न्यायप्रणाली मध्ये सुधारणा केली पाहिजे. शिक्षा देवून, तुरूंगात ठेवून, शारीरिक दंड देवून गुन्हेगारांवर नियंत्रण आपण ठेवू शकत नाही. गुन्हेगारी आणि हिंसा दारीद्रयाचे स्वाभाविक परिणाम आहे. जनतेला मदत करणे, त्यांच्या सुरक्षीततेची व्यवस्था करण्यासाठी स्वस्थ अर्थव्यवस्थेची निर्मिती करण्यावर भर देणे गरजेचे आहे. लोकांना बेकार करणे बंद करायला पाहिजे. लोकांना आपला व्यवसाय निवडण्याची संधी दिली गेली पाहिजे. जे लोक काम करतात त्यांना कुशल बनविण्याकरिता प्रशिक्षण देण्यात यावे. जेव्हा लोक आपापल्या कामाला लागतील, कोणीच दूसऱ्याला त्रास देणार नाहीत. तेव्हा अर्थव्यवस्थेत सुधारणा होईल व राज्याची संपत्ती वाढेल आणि लोक तेव्हा आनंदी बनतील. लोक दरवाजे उघडे ठेवून झोपतील अशाप्रकारे बुध्दाने कायदे व्यवस्था आणि आनंद कायम ठेवण्यासाठी भीती आणि दंड व्यवस्थेचा आश्रम घेतला नाही तर लोकांच्या समस्या जाणून घेवून त्याला समूळ नष्ठ करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. आज आपण पाहतो की, भारतात काश्मीर पासून उत्तर पूर्व विविध राज्य हिंसा आणि आतंकवादाशी जोडल्या जात आहेत. तेव्हा बुध्दांनी 'कुंटदता' मध्ये दिलेला उपदेश जास्त प्रासंगिक ठरतो.

आज आपण पाहतो की, जगात असामानता वाढत आहे. आर्थिक साम्राज्यवादाचा उदय होत आहे. शक्तीशाली देश शक्तीहीन देशावर वर्चस्व प्रस्थापित करीत आहेत. राजकीय नियमांचे पालन होत नाही आहे. कलह वाढत आहे. संयुक्त परिवार तुटत आहेत. वृध्द आणि शक्तीहीन लोकांच्याप्रती उपेक्षांच्या भावना वाढत आहेत. अशा अवस्थेत भगवान बुध्दाचे विचार अधिक प्रासंगीक वाटतात.

निष्कर्ष :—

Reviewed
ed and
ed Journal
No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY
RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - II / Hindi Part - II / English Part - II

IMPACT FACTOR / INDEXING 2018 - 5.5
www.sjifactor.com

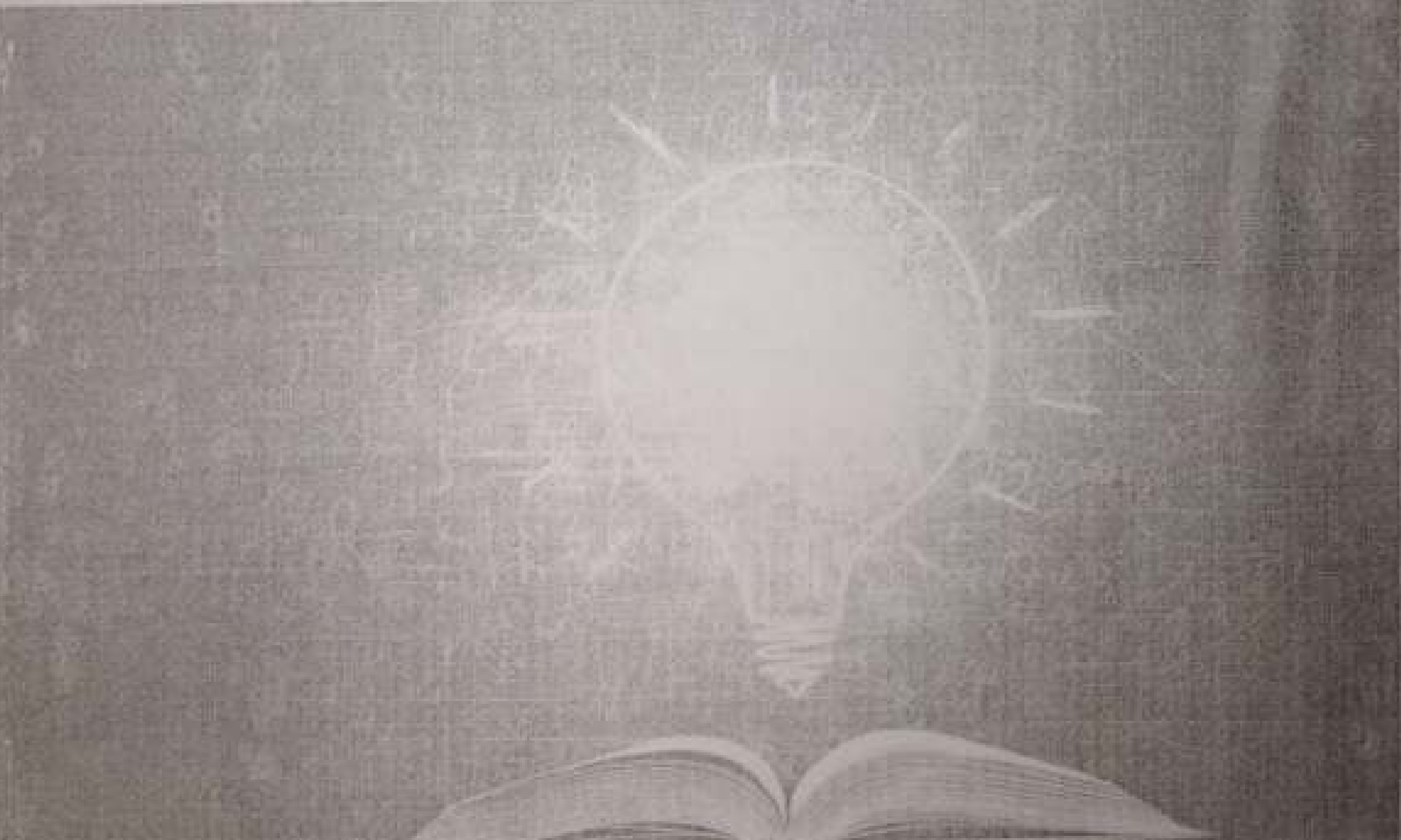

Ajanta Prakashan

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	समाजसुधारक सावित्रीबाई फुले **प्रा. डॉ. विलास चव्हाण**	१-४
२	स्त्री-मुक्ती आंदोलनाच्या प्रणेत्या सावित्रीबाई फुले **प्रा. योगेश खेमराज भोयर**	५-८
३	सावित्रीबाई फुले आणि आजच्या शिक्षिका **प्रा. संजय मोतीराम मोहाडे**	९-११
४	सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक कार्य **प्रा. डॉ. रमेश मा. सरपाते**	१२-१५
५	सावित्रीबाई फुले स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या आद्य प्रवर्तक **प्रा. डॉ. विमल राठोड**	१६-१९
६	शिक्षणशास्त्रज्ञ सावित्रीबाई फुले **डॉ. पंचलिंग हनमंत गणपती**	२०-२२
७	महिला सक्षमीकरण **प्रा. डॉ. तिडके केशव दत्तराव**	२३-२५
८	सावित्रीबाई फुले व साक्षरता **डॉ. रमेश मन्साराम घोनमोडे**	२६-३१
९	सावित्रीबाई फुले यांची भाषण संपदा एक अध्ययन **प्रा. डॉ. प्रगती दिनेश नरखेडकर**	३२-३४
१०	सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्यामागील प्रेरणा आणि समकालीन समाज **प्रा. डॉ. निलेश एकनाथराव लोंढे**	३५-३८
११	सावित्रीबाई फुले आणि स्त्री शिक्षण **प्रा. सुषमा लोमटे** **प्रा. सारिका विष्णु केदार**	३९-४२
१२	स्त्रियांची उद्धारक : सावित्रीबाई फुले **प्रा. किशोर शेषराव चौरे**	४३-४५
१३	सावित्रीबाईंचे शिक्षणविषयक कार्य **प्रा. डॉ. एन. बी. मठपती**	४६-५०
१४	सावित्रीबाई फुले व समाज परिवर्तन **प्रा. राहूल भगवान गायकवाड**	५१-५५

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

५. सावित्रीबाई फुले स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या आद्य प्रवर्तक

प्रा. डॉ. विमल राठोड
राज्यशास्त्र विभाग, पी.डब्लू.एस. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर.

समाजातल्या दीन दलितांना मायेने जवळ करणाऱ्या स्त्रियांना शिक्षण मिळावे म्हणून धडपडणाऱ्या विद्येच्या स्फुर्तिनायिका क्रांतिज्योती सावित्रीबाई खऱ्या अर्थाने जोतिबांच्या सहचारिणी शोभल्या त्यांच्या थोर सामाजिक कार्याविषयीची कृतज्ञता म्हून 1995 पासून 3 जानेवारी हा सावित्रीबाईचा जन्मदिन "महिला मुक्ती दिन" म्हणून साजरा केल्या जातो. गेल्या तीन हजार वर्षा पासून स्त्रियांना गुलाम बनवुन त्यांचा छळ पुरूषप्रधान मनोवृत्तीने केला होता. स्त्रियांना छळातुन, बंधनातुन मुक्ती देण्यासाठी सावित्रीबाई आणि जोतिबांनी स्त्रिमुक्ती चळवळीची सुरूवात केली. स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाचे निवारण करण्यासाठी सावित्रीबाईनी जे सतकार्य केले आणि त्याला चळवळीचे स्वरू‍ दिले ते पाहता त्या स्त्रिमुक्ती चळवळीच्या जनक ठरतात. स्त्रियांच्या अनेक समस्या सोडविण्याकरीता त्यांना संघटीत करण्याचा प्रयत्न सावित्रीबाईनी केला. एवढेच नव्हे तर स्त्रियांच्या प्रश्नांना सार्वजनिक स्वरूप प्राप्त करून देण्याचे कार्य सावित्रीबाईने केला.

गेल्या शतकात स्त्री आणि शुद्र असा भेदभाव न करता दोन्हीवर सारख्याच प्रमाणत अन्याय होत होते. शुद्रांवर जे अन्याय केल्या जात होते त्याच स्वरूपाचे अन्याय स्त्रियावर केल्या जात होते. स्त्रिया आणि शुद्र यांना शिक्षणापासुन आणि इतर अधिकारापासून दुर ठेवण्यात आले होते दोघांनाही वेदपठन श्रवण, किंवा पुजापाठ करण्याचा अधिकार नव्हता. स्त्रियांचा आणि अस्पृश्य लोकांचा दर्जा समाजात सर्वात खालच्या दर्ज्याचा होता. शुद्रांना रस्त्यांना फिरतांना गळयात मडके अन कंबरेला फांदी बांधुन फिरावे लागत होते. तसेच त्यांना पायात पादत्राने घालणे ही अपवित्र गोष्ट मानली जाई. स्त्रियांनी छत्री वापरली तर पुरूषाचा उमगर्द होतो असे मानले जाई. शुद्र आणि स्त्रियांना कष्टाची कामे करावी लागत होती. आंबेडकर म्हणतात की, "आम्ही ब्राम्हणाच्या हातात शास्त्र दिले, क्षत्रियांच्या हातात शस्त्र दिले, वैश्यांच्या हातात तराजू दिले या दोन्ही वर्गांना महत्वपूर्ण साधन देवून त्यांना बलवान केले आम्ही शुद्रांच्या हातात झाडू दिला. शास्त्र आणि शस्त्र, तराजू आणि झाडू यापैकी स्त्रियांच्या हातात आम्ही काम दिले ?" आंबेडकर म्हणतात की आम्ही स्त्रियांच्या हातात केवळ झाडू दिला आणि त्यांना सेवक बनविले म्हणून वर्णजातीनिरपेक्ष सर्व भारतीय स्त्रिया या शुद्रच आहेत. अशा प्रकारे शुद्र आणि स्त्रिया यांना समाजात खालचा दर्जा देण्यात आला होता.

गेल्या शतकात स्त्रिया शुद्रासारखे जीवन जगत होत्या. त्या काळात बालविवाहाची प्रथा, बालजरठ विवाह, विधवांच्या पुनर्विवाहास बंदी, विधवांचे केशवपन अशा अनेक अनिष्ठ प्रथांना तोंड द्यावे लागत होते. बालविवाहामूळे आणि पुनर्विवाहामूळे अल्पवयात मुली विधवा होत होत्या त्यांना पुनर्विवाह करता येत नसल्यामूळे भयंकर उपेक्षित जीवन जगावे लागत होते. पुरूषांना मात्र पुनर्विवाहकरण्याची परवानगी होती. पुरुष अनेक विवाह करून मनमानी जीवन जगत होता. त्यांनी अनेक बायकाशी विवाह करणे प्रतिष्ठेचे वाटत होते. विधवाचे जीवन तर पशुप्रमाणे होते

स्त्रियांमध्ये वासना जागृत होवू नये त्यांचे वाकडे पाऊल पडू नये म्हणून त्यांना निकृष्ठ दर्जाचा आहार दिला जाई. त्यांची उपासमार केली जाई त्यांना कोणत्याही पुरूषांशी संबंध ठेवण्याची मुभा नव्हती, उलट त्यांना अंधाऱ्या खोलीत डांबले जात होते. पुरूषांनी त्यांच्यावर भाळू नये म्हणून त्यांना कुरूप बनविले जात होते. तिला चांगले वस्त्र आणि दागिणे घालण्यास मनाई होती हिंदू समाजाने अनेक बंधने स्त्रियांवर लादली होती त्याला धर्मशास्त्राचा आधारे दिला जात होता त्याला धर्मशास्त्राचा आधार दिला जात होता. स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुध्द जिद्दीने लढण्यासाठी त्यांनी सावित्रीबाईना तयार केले. त्या लढ्याची धुरा सावित्रीबाईने धैर्याने सांभाळली.

ह्या काळात विधवांवर अनेक बंधने लादण्यात आली होती. जर चुकुनही तिला गर्भधारणा झाली तरी तिला जीवन संपविण्याशिवाय पर्याय नव्हता. अशावेळी विधवांना आधार देण्याचे कार्य जोतिबा आणि सावित्रीबाईनी केले. काशीबाई नावाच्या गरोदर ब्राम्हण विधवेस आत्महत्या करण्यासाठी जातांना ज्योतिबांनी पाहिले त्यांनी तिला आत्महत्या करू दिली नाही व आपल्या घरात आश्रय दिला जोतिबा आणि सावित्रीबाई तिचे आई वडिल बनले. सावित्रीबाईने आईप्रमाणे तिचे बाळंतपण केले काशीबाईच्या पुत्राला दत्तक घेतले त्याला आईवडीलांचे प्रेम दिले. याच घटनेतून फुले पतीपत्नीने 1863 साली बालहत्याप्रतिबंधक गृहाची स्थापना स्वतःच्या घरात केली. जर कोणत्याही विधवेचे पावले वाकडे पडले तर तिने आपल्या घरात येवून गुप्तपणे बाळंत होवून जावे. अशा प्रकारची पत्रके भिंतीवर लावण्यात आली. "विधवांनो इथे येवून गुप्तपने आणि सुरक्षितपणे बाळंत व्हा." तुम्ही आपले मूल न्यावे अथवा इथे ठेवावे हे तुमच्या खुषीवर अवलंबून राहील. त्या मुलांची काळजी हा अनाथआश्रम घेईल. असा भितीपत्रकावरचा मजकुर होता. अशा प्रकारचे परिवर्तनवादी विचार सनातनी प्रवृत्तीच्या लोकांना पटला नाही म्हणून त्यांनी त्यांची एकालपट्टी व्हावी म्हणून षडयंत्रे रचायला सुरूवात केली. पण जोतीबा व सावित्रीबाई डगमगले नाहीत. बालहत्या प्रतिबंधक गृहाचे काम चालूच ठेवले त्यांनी अनेक विधवांचे व त्यांच्या अनौरस बालकांचे प्राण वाचविले. सावित्री बाईंनी त्यांची बाळंतपण केली. अनाथ मुलांच पालणपोषण केले. अशा प्रकारची विधवांची अस्पृश्यांची सेवा करणारे निस्वार्थी सेवाभावाचं उदाहरण जगाच्या पाठीवर शोधून सापाडणार नाही. सावित्रीबाई आणि जोतिबा यांनी आपले संपूर्ण जीवनच माणवांची सेवा करण्याकरिता घालविले.

तत्कालीन अमानवी पुरूषप्रधान संस्कृतीवर टीका करतांना महात्मा फुले म्हणतात एखाद्या स्त्रीचा नवरा ज्या वेळेस मृत होतो त्यावेळेस तिला दुःखयातनांत बुडून फार संकटे सोसावी लागतात. मरेपर्यंत सारा काळ वैधव्यात काढावा लागतो. एवढेच नव्हे तर तिला सती देखील जावे लागते. तिचे केशवापन करावे लागते परंतु पुरूषाला तिच्या विषयी दुःख होवून तो कधी 'सता' गेलेला ऐकला आहे काय ? अशा सत्य परिस्थितीवर त्यांनी प्रकाश टाकला आणि समाजात असलेल्या अनिष्ठ प्रथांवर घाव घालण्याचा प्रयत्न केला. त्याकरीता त्यांना अनेक यातना सोसाव्या लागल्या तरी देखील जोतिबा आणि सावित्रीबाई डगमगल्या नाही. वाईट परिस्थितीवर मात करून संकटाचा सामना करीत पुढे जात होत्या. जोतीबा म्हणतात की, 'घरामध्ये महापतीव्रता स्त्री असता अत्यंत लोभी पुरूष तिच्या उरावर लग्नाच्या दोन दोन, तीन तीन बायका करतात. पण बायका आपल्या पतीचा 'सवता' करून नांदत नाहीत. असे अनेक जिवंत उदाहरण देवून समाजात जागृतता आणण्याचा प्रयत्न फुले दांपत्यानी केला. विधवा स्त्रियांची मायेने मायेने बाळंतपणे करून सावित्रीबाईनी एक अभूतपूर्व आदर्श घालुन दिला. आज आपण पाहतो की, सासु देखील सुनेला बाळंतपण करायला आईकडे पाठविते आपल्या घरातल्या स्त्रीचे बाळंतपण करणे त्यांचा जिवावर येते याउलट

सावित्रीबाईचे कोणत्याही विधवा स्त्रिशी किंवा कुमारी मोतेशी कोणतेही नाते संबंध नसतांना देखील त्यांचे बाळंतपण करायच्या अशाप्रकारे एक अभूतपूर्व आदर्श सावित्रीबाईने घालून दिला.

1860 पासून दुष्काळाने महाराष्ट्रात थैमान घातले होते. त्यामुळे दुष्काळ पीडीत भागातून गरीब जनता घरेदारे, गावपाडे, गुरेढोरे सोडून आसऱ्यासाठी दाही दिशा भटकू लागले. अन्न मिळत नसल्यामुळे त्यांच्या शरीराच्या काडया झाल्या. खाण्यासाठी मिळत नसल्यामुळे माणुस जीव वाचविण्यासाठी पुशच्या पातळीवर येतो काही लोकांनी आपल्या जिवावर दगड ठेवून दिले. अशा अमान्य बालकांना वाचविण्याचे कार्य जोतिबा आणि सावित्रीबाईनी हाती घेतले. दुष्काळग्रंस्तांना मदत करण्यासाठी त्यांनी इंग्रजांना विनंती केली. त्यांना हाताला काम आणि पोटाला अन्न मिळावे म्हणून त्यांनी अत्यंत पराकोटीचे प्रयत्न केले किमान मुलांना वाचविण्यासाठी सत्यशोधक समाजाच्या वतीने व्हिक्टोरिया बालाश्रमाची स्थापना करण्यात आली. दुष्काळपिडीतांना मदत करण्यासाठी सावित्रीबाई फुले यांनी महात्मा फुले यांच्या खांद्याला खांदा लावून समर्पित भावनेने कार्य केले. जोतिबा–सावित्रीबाईनी हे कृतिशील समाज क्रांतीकारक होते धनकवडी येथे दोन ते चार वर्षी या वयोगटातील मुलांसाठी एका आश्रमाची त्यांनी स्थापना केली. या आश्रमात दोन हजार मुलांना रोज दोन वेळेचे जेवन देण्याची व्यवस्था केली. त्यांचे प्राण वाचविले सावित्रीबाई जातीने या आश्रमाची व्यवस्था पाहत होत्या. त्या निष्ठेने मानवतेची महान सेवा सतत करीत होत्या.

सवित्रीबाईने जोतिबाच्या मृत्युनंतर स्वतःला सावरले दुःख आवरले आणि कंबर कसुन पुन्हा कामाला सुरूवात केली. जोतिबांची शिकवण, दोन दलितांच्या रोषेचा खडतर मार्ग पदोपदी सनातन्यांकडून होणारा अपमान, यांनी सावित्रीबाईच्या मनाची पोलादी घडण झाली होती. समाजातील कालबाह्य दुष्ट परंपरा नष्ट करून स्त्रिया आणि शुद्रांना गुलामीतून मुक्त करण्यासाठी विविध आघाडयांवर उभा केलेला लढा त्या लढत राहिल्या. सत्यशोधक समाजाची स्थापना 23 सप्टेंबर 1873 रोजी करण्यात आली होती. सावित्रीबाई आणि महात्मा फुले यांचे जिवित कार्यच मुळी सत्यशोधनाचे महान कार्य होते. त्यांनी सत्यशोधनाच्या या कार्याला चैतन्यमय चळवळीचे स्वरूप प्राप्त करून दिले होते. सत्यशोधक चळवळ राबविण्यासाठी माध्यम म्हणून त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. सत्यशोधक समाजाने अनेक विधवांचे पुनर्विवाह घडवून आणले जोतिबांच्या निधनानंतर सत्यशोधक समाजाच्या प्रमुख म्हणून सावित्रीबाईनी धुरा वाहिली. पहिला विधवा विवाह सावित्रीबाई आणि जोतिबांनी घडवून आणला. 1864 साली. शेणवी जातीतील एका विधवेचा पुनर्विवाह त्यांनी लावून दिला. विधवांना छळाच्या आणि गुलामीच्या पाशातुन मुक्त करण्यासाठी त्यांचा पुनर्विवाह हाच सर्वोत्कृष्ट मार्ग आहे. हे जोतिबांनी ओळखले होते आपले सामाजिक क्रांतीचे कार्य चालु असतांना त्यांनी आपल्या दत्तक पुत्राकडे लक्ष देवून आईची जबाबदारी पार पाडली. जोतिबानी मिळविलेली मदत आणि स्वकष्टाने मिळविलेला पैसा दुःखीतांचे अश्रु पुसण्यासाठी खर्च केला. जोतिबाच्या निधनानंतर सतत सात वर्षे सावित्रीबाईनी सामाजिक समतेचा लढा ममतेने व तेवढयाच निकराने लढला. आपल्या जीवनाच्या क्षणापर्यंत दुःखीतांचे अश्रु पुसण्यातच त्यांनी इतिकर्तव्यता मानली.

सवित्रीबाईचे विचार क्रांतीकारी स्वरूपाचे होते विद्येमुळे माणसाला मनुष्यत्व प्राप्त होते. शुद्रांना विद्या देणे हे मानव धर्माचे काम आहे. ते प्रत्यक्ष देवाचेच काम आहे असे शुद्रादिसुद्रांच्या शिक्षणाविषयी त्यांनी आपले विचार स्पष्टपणे मांडले आहेत. सावित्रीबाई म्हणतात की, सर्व माणव ही एका ईश्वराची लेकरे आहेत हे जोपर्यंत आपणास कळत नाही. उच्च जाती, नीच जाती, ही ईश्वरकृत नाहीत. स्वार्थी मानवाने स्वतःचे रूप व्यक्त करण्यासाठी आणि

त्यांजोगे आपले व आपल्या वंशजाचे हित व्हावे म्हणून निर्माण केलेले पाखंडी तत्वज्ञान आहे. दुस-या माणसाला अस्पृश्य माणने हे मनुष्यत्वाचे लक्षण नाही. म्हणून अस्पृश्यतेच्या प्रत्येक व्यक्तीने, धिक्कार करणे यातच प्रत्येक व्यक्तीचे, समाजाचे किंवा कोणत्याही मानव संस्कृतीचे कल्याण आहे. पराकोटीची उद्योगशीलता सावित्रीबाईच्या अंशी होती. त्या म्हणतात की, "दिवसभर न थकता उद्योग करणे हा मनुष्याचा उत्तम धर्म असून तो त्याचा खरा कल्याणकारी मित्र होय, प्रत्येकाने खूनगाठ बांधून ठेवावी." खरी विद्या ही घोकमपट्टी टी किंवा पोपटपंची नसते. ती परिवर्तनाचे शास्त्र आणि शस्त्र असते. गुरू कसा असावा याबद्दल त्या म्हणतात की, "विद्या देणारा धैर्यशाली आणि निर्भय असला तर विद्या घेणारा सामर्थ्यशाली आणि शाहना बनतो." त्या स्वतः सत्य शोधक होत्या आणि सत्याचा शोध घेवून ते सत्य जनसामान्यासामोर ठेवण्याचे कार्य त्यांनी आपल्या कविता लेखनातून केले. विषय समाजव्यवस्था, धर्म समाज व्यवस्थेने स्त्री शुद्रांवर लादलेली गुलामगिरी, यातून त्यांचा होणरा छळ, धर्मांतराची कारणमिमांसा, भेदाभेदाच्या भिंतीनी विभागलेला समाज, त्यामुळे परकियांचा झालेला विजय हे विषय प्रामुख्याने त्यांनी आपल्या कवितेतून हाताळले आहेत.

सवित्रिबाईच्या विचारातून तत्कालीन समाजस्थितीचे दिग्दर्शन, ती विषय स्थिती बदलण्याची निकड आणि त्यासाठीचे मार्गदर्शन या तिन्ही गोष्टींचा बोध होतो. स्वातंत्र्य, समता, सत्य, न्याय बंधुता, आणि निखळ मानवता या चिरंतन मानवी मूल्यांचा उद्घोष हाच सावित्रिबाईच्या क्रांतीकारी विचारांचा गाभा आहे. दीन दुबळे आणि पिडीतांना मायेची छाया देवून सावित्रीबाई जणू जगन्माता बनल्या होत्या. सावित्रीबाई फुले यांना तत्कालीन सामाजिक प्रश्नांची जाण आणि भान होते आणि त्यांचे हृदय करूणेची खाण होती. म्हणूनच जातीय अन्यायाच्या विरूध्द उभे राहून दलित पिडीतांचे अश्रु पुसन्यासाठी सदैव तत्पर होत्या. भारतीय स्त्री विलोचनाच्या चळवळीच्या सावित्रीबाई या आद्य प्रवर्तक ठरतात.

निष्कर्ष

१. सावित्रीबाई फुले ह्या स्त्रिमुक्ती चळवळीच्या आद्य प्रवर्तक आहेत.
२. सावित्रीबाई फुले ह्या खऱ्या अर्थाने विद्येच्या देवता ठरतात.
३. शैक्षणिक क्षेत्रात क्रांती घडवून आणण्याचे काम सावित्रीबाईनी केले.
४. दलितांचे कैवारी फुले दांपत्य होते.
५. न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मुल्यांची पायाभरणी सावित्रीबाई फुले व जोतिबा फुले यांनी केली.
६. खऱ्या अर्थाने सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचे कार्य फुले दांपत्यांनी केले.

संदर्भ ग्रंथ

१. 'थोर समाजसेविका सावित्रीबाई फुले' प्रेमा गिरे, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे 1981
२. 'महात्मा जोतिराव फुले आमच्या समाज क्रांतीचे जनक' धनंजय कीर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई– 1973
३. 'मी सावित्री !' डॉ. यशवंत मनोहर युगसाक्षी प्रकाशन त्रिमुर्तीनगर नागपूर 2007.
४. 'भारतीय समाजक्रांतीचे जनक' प्रा. ना. ग. पवार व अविनाश वरोकर, अरूण जाखडे पांडुरंग कॉलनी एरंडवन, पूणे. 2000

ISSN - 2249-5134

विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास
1891–1970

Perspectives

A National Interdisciplinary Annual Research Journal

Peer Reviewed Research Journal for Interdisciplinary Studies in Arts Commerce & SocialSciences

Vol. I
Special Issue (VIII)
2020

Dr. Madhukarrao Wasnik
PWS Arts and Commerce College
Kamptee Road, Nagpur - 26.
(Reaccreditated 'B' by NAAC)

Perspectives

A National Interdisciplinary Annual Research Journal February 2020

अनुक्रमणिका

अ.क्र	शोध पेपरचे शिर्षक	संशोधकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
	विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीचे शिलेदार		
1	किसन फागुजी बनसोडे यांचे विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीतील योगदान	डॉ.विमल राठोड	1 ते 4
2	पूज्यनीय किसन फागोजी बनसोड – दलित स्त्रियांचा उद्धार	डॉ.आनंद गणवीर	5 ते 10
3	श्री किसन फागुजी बनसोड : विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीतील एक खंबीर नेतृत्व	डॉ. कैलाश फुलमाळी	11 ते 12
4	किसन फागुजी बनसोड यांचे लेखन [illegible] वंचितांच्या उध्दाराचे कार्य	प्रा डॉ प्रमोद बोभाटे	13 ते 14
5	[illegible] समाजसुधारक : किसन फागोजी बनसोडे	डॉ.गोपीचंद कठाणे	15 ते 17
6	विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीत किसन फागुजी बनसोडे [illegible] योगदान	डॉ. प्रदिप ढोले	18 ते 20
7	आंबेडकरी चळवळीतील [illegible]	डॉ.अविनाश फुलझेले	21 ते 25
8	विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीतील [illegible] खोब्रागडे यांचे योगदान	प्रा. डॉ. नरेश कवाडे	26 ते 29
9	विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीतील [illegible] सामाजिक, राजकीय आणि [illegible] कार्य	डॉ.राजू सरडे	30 ते 32
10	[illegible]	प्रा. [illegible] मून	33 ते 34
11	[illegible] विदर्भातील [illegible]	[illegible] पाटील	35 ते 38
12	[illegible]	प्रा. [illegible]	39 ते 40
13	डॉ. आंबेडकर [illegible]	प्रा. [illegible]	41 ते 44
14	[illegible] आवळे	[illegible]	45 ते 53
15	[illegible] विदर्भातील [illegible]	डॉ. [illegible] पाटील	54 ते 59
16	विदर्भातील आंबेडकर चळवळीत दशरथ पाटील यांचे योगदान	डॉ. अफरोज शेख	60 ते 62
17	ग. रा. [illegible] यांचे विदर्भातील शैक्षणिक योगदान – एक अभ्यास	डॉ.लखपती मायकल्वाड	63 ते 64
18	बॅरिस्टर राजाभाऊ खोब्रागडे विदर्भातील एक राजकीय व सामाजिक नेतृत्व	अरुण ज्ञानेश्वर बरडे	65 ते 69
19	विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीतील बॅ. राजाभाऊ खोब्रागडे यांचे सामाजिक व राजकीय कार्य	डॉ. अनिल बागडे	70 ते 73
20	बॅर. राजाभाऊ खोब्रागडे यांचे विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीतील योगदान	रत्नदिप गणवीर	74 ते 77
21	विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीत रामरतन जानोरकर यांचे योगदान	विनायक जामगडे	78 ते 80
22	दादासाहेब कुंभारे यांचे आंबेडकरी चळवळीत योगदान	डॉ. सुशांत चिमणकर	81 ते 83
23	आंबेडकरी चळवळीत दादासाहेब गवई यांचे योगदान	डॉ.मोहन वानखडे	84 ते 87
24	वैदर्भिय आंबेडकरी चळवळीतील एक ग्रंथप्रेमी शिलेदार श्री वसंत मुन	प्रा.गामिनी मेश्राम	88 ते 90
25	इतिहास संशोधक वसंत मुन	डॉ.लखन इंगळे	91 ते 92
26	विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीतील राजकीय व सामाजिक कर्मनिष्ठ नेतृत्व – ॲड. भगवान एम. मेश्राम	डॉ.कमलाकर तागडे	93 ते 95
27	विदर्भिय आंबेडकरी चळवळीत डॉ. मधुकरराव वासनिक यांचे योगदान	डॉ. एन.लांडगे	96 ते 100
28	[illegible] यांचे धम्मदीक्षा सोहळयाचे वित्तीय व्यवस्थापन	प्रा.नरेंद्र सरोदे	101 ते 102
29	एक [illegible] नेतृत्व मा. नाशिकराव तिरपुडे साहेब	प्रा.असंगवज्र मैत्रेय	103 ते 104
	विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीतील रणरागिनी		
30	विदर्भातील आंबेडकरी महिलांची विसाव्या शतकातील सामाजिक चळवळ	डॉ. टी. जी. गेडाम	105 ते 108
31	विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीत महिलांचे योगदान	प्रा. डॉ. प्रज्ञा बागडे	109 ते 113
32	विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीत महिलांचे योगदान	डॉ. सुजाता गोरखेडे	114 ते 117
33	'विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीत महिलांचे योगदान'	डॉ. ज्वाला भा. डोहाणे	118 ते 120

विठोबा रावजी मूनपंडे यांचे विदर्भातील आंबेडकरी चळवळीतील राजकीय व सामाजिक योगदान : एक चिकित्सक अध्ययन

प्रा. डॉ. विमल राठोड
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
डॉ. मधुकरराव वासनिक
पी. डब्ल्यू. एस. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर

सारांश :— मध्यप्रांत वऱ्हाडातील दलित चळवळीची सुरुवात धार्मिक प्रश्नापासुन झाल्याचे दिसुन येत असले तरी विदर्भातील दलित चळवळीचा आरंभ कोणी केला याबाबत मतभेद दिसुन येतात. "ना. रा. शेन्डे यांनी 'ग. आ. गवई' व्यक्ती आणि कार्य या चरित्र ग्रंथामध्ये म्हटले आहे की, विदर्भातीलच नव्हे तर संपुर्ण महाराष्ट्रातील दलित चळवळीचे पहिले मानकरी म्हणून किसन फागोजी बनसोड यांचे नाव घेतले जाते. इ.स. १९०१ साली त्यांनी 'सन्मान बोधक अस्पृश्य समाज' स्थापन केला."[१] परंतु या संस्थेने कोणते कार्य केले त्याची काहीही माहिती मिळत नाही. "किसन फागोजी बनसोडे यांच्या अगोदरच्या पिढीतील एक समाज सेवक महार समाजाच्या उत्कर्षाकरीता अविरत झटत असल्याचे उपलब्ध माहितीवरुन दिसून येते. विठोबा रावजी मुन संत पंडे या नावाने ते प्रसिद्ध होते."[२] किसन फागोजी बनसोडे यांनी कार्य सुरु करण्याअगोदर पश्चिम महाराष्ट्रात गोपाळबाबा वलंगकर, शिवबा जानबा कांबळे, व विदर्भात विठोबा रावजी मुनपंडे, अकोल्याला जानोजी मरदारे हे दलित चळवळीत कार्य करीत होते.

शब्दसंकेत :— अंबाळा तलाव, अंत्यज समाज कमेटी, महार सभा.

संशोधन पद्धती :ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा स्वीकार करण्यात आलेला आहे

प्रस्तावना :—महार समाजाच्या उत्कर्षासाठी सतत झटत असलेल्या विठोबा रावजी मुनपंडे यांचा जन्म इ. स. १८६४ साली वर्धा जिल्ह्यातील हिंगणघाट येथे झाला. [illegible] इ. स. १८९३ साली नागपूर शहरातील शनिवार पेठेत ते स्थायिक झाले. या व्यवसायानिमित्त त्यांचे [illegible] प्रदेशात जाणे येणे होत व त्या माध्यमातून त्यांना अनेकांशी संबंध येत होता. या संबंधातून [illegible] महार समाजाच्या सामाजिक स्थितीचे अवलोकन जवळून करण्याची संधी विठोबाजींना प्राप्त झाली. त्यावेळेस सामाजिक कार्य करणाऱ्या लोकांशी देखिल त्यांचा जवळुन संबंध येऊ लागला. त्यांच्याशी भेटी गाठी होऊ लागल्या. त्यातूनच त्यांना समाजकार्य करण्याची प्रेरणा मिळत गेली. आणि पुढे जाऊन त्यांनी आपले संपूर्ण लक्ष धार्मिक चळवळीकडे वळविले. समाजातील लोकांना एकत्रित करण्याकरिता व त्यांचे लक्ष आपल्याकडे वळविण्याकरिता ते तुतारी किंवा शंख वाजवित त्यामुळे ते 'विठु पोंगाडे' या नावाने प्रसिद्धीस आले ते गोरक्षण सभेचे प्रचारक होते तर प्रवचण सुद्धा उत्तम दर्जाचे करत होते. भाषण व किर्तणाच्या माध्यमातून त्यांनी दलित समाजाला जागृत करण्याचे कार्य केले. विदर्भातील दलित चळवळीची गंगोत्री म्हणून त्यांचा गौरव केला जातो. परंतु एवढ्या विशाल कार्य करणाऱ्या व्यक्तीचे ६ मार्च १९२४ रोजी आकस्मिक निधन झाले.

अंबाळा तलावावर महारांना स्नानाचा हक्क :—

"नागपूर जिल्ह्यातील श्रीक्षेत्र रामटेक येथील अंबाळा तलावावर कार्तिक पोर्णिमेच्या यात्रेत महार लोकांना स्नान करण्याची परवानगी असल्याबद्दलचा हुकुमनामा विठोबा रावजी मुन यांनी १९०३ साली रामटेक देवस्थान कमिटीकडून मिळविला होता."[३] याच्याही पुर्वी १३/१४ वर्षापासून अंबाडा तलावावर महार लोकांना स्नान करण्याची वहीवाट होती. परंतू ही वहीवाट मध्यंतरीत खंडीत झाल्याचे दिसून येते कारण महारांना अंबाडा तलावावर स्नान करण्यास गोरक्षण कमेटीच्या लोकांकडून बंदी करण्यात आली. "विठोबाजी मुनपंडे यांनी प्रयत्न करुन ही वहीवाट महारांना पुन्हा प्राप्त करुन दिली. आणि पुन्हा तेथे घाट बांधला."[४] तसेच या घाटाला लागुन असलेली "अंबाडा तलावाकाठची पहाडाची जागा ५०×४० हात गोपाळराव गणेश फडणवीस मालगुजार रामटेक यांचे कडून १९०७ ला विकत घेतली."[५] आणि महार लोकांच्या पुजेकरीता शिवालय बांधले. अंबाडा तलावावर महारांना बंदी घालण्याचे कारण म्हणजे महार मृतमास व गोमास खातात म्हणून त्यांचा विटाळ केला जातो. म्हणून

"महारांनी गोमास खाणे सोडावे याकरीता विठोबांनी गावोगावी फिरुन महार लोकांच्या सभा घेवून महार लोकांकडून 'गोमास खानार नाही' अशा शपथा घेतल्या. तसेच महार समाजाची धार्मिक स्नानाची व्यवस्था व्हावी म्हणून विठोबांनी गावोगावच्या भजनी मंडळींना शिक्षण देवून बोलावले. व या भजनी दिंड्याचा मोर्चा नागपूरच्या रघुजी राजे भोसलेच्या राजमहालावर नेला"[६] रघुजी भोसले हे रामटेक देवस्थानचे मालक असून सर्व आर्थिक बाबतीत देवस्थानावर त्यांचाच अधिकार होता. त्यांनी "महारांच्या मागण्या लक्षात घेवून त्यांना अंबाडा तलावर स्नान करण्याची परवानगी दिली. नंतर काही [illegible] घाट [illegible] परवानगी दिली होती."[७]

याच काळात [illegible] [illegible] विठोबांनी गावोगावी फिरुन पैसा [illegible] सुरु केले. तसेच [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] महार लोकांकडून [illegible] रुपाने गोळा केलेला पैसा [illegible] [illegible] [illegible] होता.

विठोबाजी [illegible] [illegible] [illegible] अंबाडा तलावावर महारांना स्नान करण्याचा खंडीत झालेला हक्क पुन्हा प्राप्त करुन दिला. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नव्हे तर संपूर्ण विदर्भातील महार समाजावर चांगलाच प्रभाव पडून [illegible] [illegible] [illegible] जागृती निर्माण होण्यास सुरुवात झाली. तलावावर घाट बांधण्यात आल्यामुळे [illegible] [illegible] महार समाजाला यात्रे निमित्ताने एकत्र येण्याची संधी प्राप्त झाली. हा घाट स्पृश्य समाजापासुन अलग असल्यामुळे तेथे बसुन महार समाज आपल्या समाजाच्या विदारक स्थितीवर चर्चा आणि आपल्या हक्काबाबत विचार विनीमय करु लागला. पर्यायाने हे हक्क प्राप्त झाल्याने महार समाजात जाणीव जागृती निर्माण झाली व आपण जर प्रतिकार केला तर आपले हक्क आपल्याला नक्कीच मिळतात याची जवळून जाणीव झाली. अशाप्रकारच्या धार्मिक प्रश्नातून विदर्भातील दलित चळवळीचा प्रारंभ झालेला दिसुन येतो व विठोबाजी मुनपंडे याचे नाव महार समाजात सर्वमुखी पोहचले.

अत्यंज समाज कमिटी :— रामटेक येथे कार्तिक पोर्णिमेला रामनवमीची यात्रा भरत असे. रामटेकच्या अंबाडा तलावामध्ये स्नान करणे पवित्र मानले जाई. "१९०६ साली रामटेकच्या रामनवमीच्या यात्रेच्या प्रसंगी महार लोकांची प्रचंड जाहीर सभा झाली. व एक 'अंत्यज समाज कमिटी' विठोबाजी मुनपंडे यांनी स्थापन केली."[८] विदर्भातील दलितांची पहिली सामाजिक संस्था म्हणून 'अंत्यज कमिटी' चा उल्लेख करावा लागेल. या सभेमधून विठोबाजीच्या कार्याचा गौरव करण्यात आला. "विठोबांनी प्रत्येक गावी सभा घेवून महार लोकांना उपदेशाद्वारे कमाईकाम न [illegible] [illegible] शपथा [illegible] [illegible] अशी [illegible] न महार लोकांनी स्नानासंबधी [illegible] [illegible] महार [illegible] [illegible] [illegible], अशा [illegible] [illegible] आली. व त्यांचे आभार मानण्यात आले. कमिटीने विठोबाजींना [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], दक्षिणा, जी मिळेल ती घेण्याचा अधिकार [illegible] सभा [illegible] [illegible]."[९]

विदर्भातील दलितांची पहिली सामाजिक संस्था म्हणून "अंत्यज कमिटी" ने धार्मिक बाबीकडे लक्ष पुरवले"[१०] असल्यामुळे अंत्यज समाज कमिटीने आपले कार्यक्षेत्र निवडलेले दिसुन येते. "गावोगावी जाऊन महार समाजाला धार्मिक बाबतीत उपदेश देणे, महार समाजाने कमाई काम करु नये, मृत प्राण्याचे, गायीचे मांस भक्षण करु नये यासाठी अंत्यज समाज कमिटी महार समाजाचे प्रबोधन करीत असे."[११]

या सभेच्या कार्यावरुन असे दिसुन येते की, सभेने महार समाजाच्या धार्मिक बाबीकडे विशेष लक्ष पुरविले होते आणि महार समाजात जागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न सुरु केला होता. त्याच बरोबर अंबाडा तलावावर विठोबाजींनी स्वखर्चाने घाट बांधून तेथे महारांच्या स्नानाची ही स्वतंत्र व्यवस्था केली. त्यावरुन स्पृश्य हिंदुप्रमाणेच आपल्या समाजालाही काही प्रमाणात धार्मिक स्वातंत्र्य असावे, याचे बिजारोपण या सभेच्या स्थापनेपासून झालेले दिसून येते. कार्तिक पोर्णिमेला रामटेकला भरणारी यात्रा प्रसिद्ध असल्याने व या यात्रेप्रसंगी स्थापन करण्यात आलेली ही कमिटी विदर्भातील दलित चळवळीला प्रेरक असणे स्वाभाविक आहे.

एकंदरीत एकोणिसाव्या शतकाच्या अंतीम चरणात विदर्भातील दलित चळवळीचा प्रारंभ होऊन विसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासूनच दलित चळवळीचे क्षेत्र जसजसे विस्तारु लागले तसतसा तिला निश्चित आकार येऊ लागला व नव्या दमाचे [illegible] [illegible] लागली होती.

महार सभा, नागपूर १९१२ :— इंग्रज सरकारच्या शिक्षण धोरणामुळे मिशनरी शाळेतून अस्पृश्यांना मुलातील शिक्षण मिळु लागले होते. परंतु नागपुर व चंद्रपूर येथे सरकारी शाळामधुन अस्पृश्य मुलांना प्रवेश [illegible]मुळे अस्पृश्यांनी मिरवणूका काढल्या होत्या. महार समाजात शिक्षणाचा प्रसार व्हावा व [illegible] म्हणून "दि. १८ डिसेंबर १९१२ रोजी जैराम पैकु शेटया यांच्या मोतीबाग येथील वाड्यात [illegible] खास महार सभा बोलावून महार सभेची स्थापना करण्यात आली."[१२] या संस्थेचे संस्थापक अध्यक्ष विठोबाजी मुनपंडे हे होते. नंतर १५/०३/१९१३ रोजी आपले अध्यक्षपद करणुजी मालगुजार यांना देऊन [illegible] महार सभेचे सेक्रेटरी झाले. १९१४ मध्ये महार सभेचे अध्यक्ष रेव्हरंड फिलीप व सेक्रेटरी बापुजी माधवराव पाटील होते. सभेच्या उपाध्यक्षपदी खालील व्यक्तीचा समावेश होता. "कालीचरण गणोजी नंदागवळी, करणुजी [illegible] मालगुजार, विठोबाजी मुन पंडे, गोमा गणेश सावकार, मुकिंदा तुकाराम शेटया मुरारकर, भोबाजी [illegible] मालगुजार, जाणकोजी सखाराम कॉन्ट्रॅक्टर, सुकाजी गोमाजी बनसोडे पाटील, गणपत गुंडू दलाल, जयराम पैकु शेटया गायकवाड"[१३] महार सभेच्या कार्यकारणीमध्ये त्या काळातील महार समाजातील प्रतिष्ठित मानले जाणारे आर्थिकदृष्टया सधन व्यक्तीचा समावेश होता. सुरुवातीला वऱ्हाडातील सदस्यांना स्थान दिसत नसले तरी पुढे "गणेश आक्काजी गवई महार सभेचे सक्रिय सदस्य होते."[१४] नागपूरच्या महार सभेने केवळ नागपूर परिसरातीलच महार समाजाला एकत्र आणण्याचे काम केले नाही तर दलित चळवळीला व्यापक व संघटनात्मक रुप दिले.

महार सभेचे कार्य :— नागपूरच्या महार सभेने महार समाजात शिक्षणाचे फार महत्वाचे कार्य केलेले दिसते. दि. १४०४१९१३ ला सोमवार रोजी महार जातीतील विद्यार्थी व पंच नियम सुधारणा या विषयावर साधक बाधक चर्चा करण्यात आली व त्यावर निर्णय घेण्यात आले. यामध्ये महार समाजातील शिक्षण विषयक, सामाजिक, धार्मिक प्रश्नांच्या अंर्तभाव होता. हल्ली "राजकृपेने [illegible] शाळा प्रत्येक ठिकाणी [illegible] अंत्यज मुले उदरनिर्वाहाच्या अडचणीमुळे [illegible] शाळा सोडतात [illegible] पाहिजे महार सभेने सर्व पुरवावा. व्यापारानिमित्त [illegible] पिण्याच्या पाण्याची [illegible] उद्देश महार सभेचे होते."[१५] त्याच बरोबर महार समाजात [illegible] आणणे हा सुद्धा उद्देश या महार सभेचा होता.

महार सभेने केलेल्या कार्याचा आढावा पुढील प्रमाणे घेता येईल. हे कार्य विदर्भातील दलित चळवळीची दिशा दर्शविणारे आहे. राजकृपेने विद्येच्या शाळा प्रत्येक ठिकाणी झाल्या होत्या त्यामुळे महार समाजाला शिक्षणाची पुर्ण जाणीव झाली होती. दारीद्री कुटुबांतील मुले आर्थिक बाबीमुळे मधुनच शाळा सोडतात हे दिसुन येत होते. त्यामुळे "शिक्षणाची इच्छा असुनही शिक्षण घेता येत नसणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मदत करण्यासाठी सार्वजनिक फंडाची गरज आहे. याची जाणीव महार सभेच्या 'कार्यकर्त्यांना होती म्हणून महार सभेतर्फे त्या कार्यास सुरुवात केलेली दिसते"[१६] त्याचप्रमाणे महार समाजासाठी गावोगावी विहिर बांधण्याची योजना करणे म्हणजे लहानसहान काम नव्हते. परंतु समाजाची गरज म्हणून हे कार्य सभेने हाती घेतले होते ही घटना फार महत्वाची आहे. तसेच पती पत्नीत वितृष्ट येताच काडीमोड करण्याची प्रथा महार समाजातील नैतीक आचरणावर आघात करणारी ठरली आहे. "आजही महार समाजातील घटस्फोटाचे प्रमाण इतर समाजापेक्षा जास्त असल्याचे वृत्तपत्रातील जाहीर नोटीसा वरुनही अनुमान काढण्यास हरकत नसावी. समाजातील काडीमोडीच्या प्रथेला आळा घालण्याचा पहिल्यांदाच सार्वजनिक प्रयत्न या सभेने केला होता."[१७] या सभेने हाती घेतलेल्या कार्यावरुन असे लक्षात येते की, या सभेने आपला समाजाचा फार बारकाईने अभ्यास केला होता व त्या सर्व समस्यांचे समाधानकारक उपायाद्वारे सोडविण्याचा प्रयत्न सभेने केलेला दिसतो.

महार सभेच्या त्यावेळच्या कार्यावरुन असे दिसते की महार कार्यकर्ते आपल्या समाजाच्या शैक्षणिक व सामाजिक उन्नतीकरीता इंग्रजी अधिकारी, ख्रिश्चन मिशनरी आणि अस्पृश्य समाजाप्रती सहानुभुती व सहकार्य असणाऱ्या स्पृश्य हिंदु पुढाऱ्यांच्या पाठिंब्याने कार्य करीत असत. महार सभेचे अध्यक्ष एक ख्रिश्चन मिशनरी रेव्ह. जी. डी. फिलीप होते. यावरुन "मिशनरी अधिकाऱ्यांनी आपल्या सहकार्याने महार कार्यकर्त्यात आत्मीयता निर्माण केली होती. इंग्रज शासकीय अधिकारी व ख्रिश्चन मिशनरी यांच्या प्रयत्नामुळे समाजात शिक्षण प्रसारास उत्तेजन

मिळाले होते. त्यामूळे या समाजात वैचारिक जागृती निर्माण होऊ लागली."[१८] महार सभेने महार समाजात शिक्षणविषयक वैचारीक जागृती निर्माण करण्याचे महत्वाचे कार्य केल्याचे दिसुन येते.

संदर्भ सूची :–

१) कोसारे एच. एल., 'विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास', नेहा प्रकाशन, नागपूर, द्वि. आ. २०१२,पृ क्र ३५
२) कित्ता, पृ. क्र. ३५.
३) कित्ता, पृ. क्र. ३६.
४) कित्ता, पृ. क्र. ३६.
५) कित्ता, पृ. क्र. ३६.
६) [illegible] प्रदिप, 'आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास', बहुजन साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर, २०१७, कित्ता, पृ.क्र.३६
७) कित्ता, पृ. क्र. [illegible]
८) [illegible] दलित चळवळ, सुगावा प्रकाशन, प्र. आ. १९८७, पृ. क्र. ५५.
९) कित्ता, पृ. क्र. [illegible]
१०) पूर्वोक्त पृ. क्र. २२.
११) [illegible] विदर्भातील [illegible] इतिहास', [illegible] प्रकाशन, अमरावती, प्र. आ. २००२, पृ. क्र. ६३.
१२) पूर्वोक्त, पृ. क्र. [illegible]
१३) पूर्वोक्त पृ. क्र. २६
१४) महार [illegible] १९२३ [illegible] नागपूर
१५) पूर्वोक्त, पृ. क्र. [illegible]
१६) पूर्वोक्त, पृ. क्र. १८.
१७) कित्ता, पृ. क्र. १८.
१८) पूर्वोक्त, पृ. क्र. ४१.

Impact Factor – 6.625

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed-Referred & Indexed Journal

February - 2020 Special Issue – 240 (B)

Analysis of Maharashtra State Legislative Assembly Election 2019

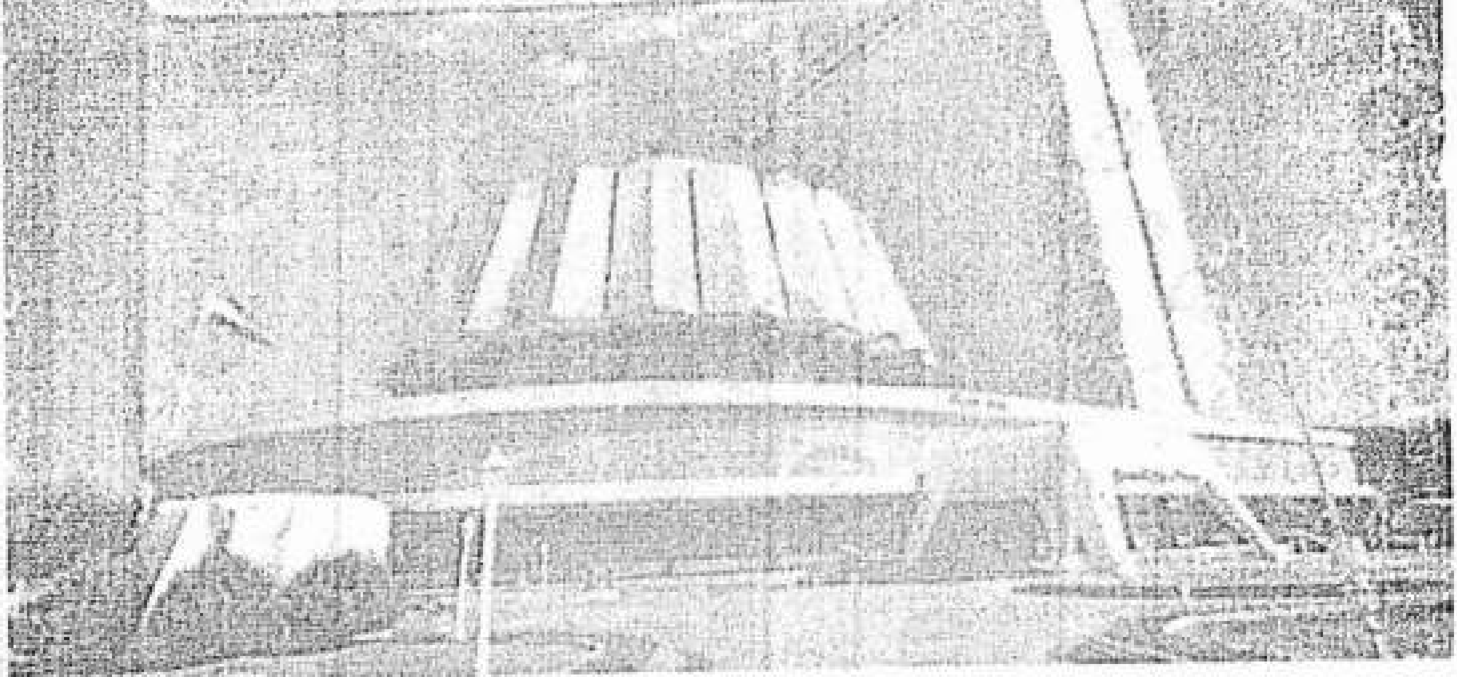

Executive Editors :

Dr. Sandip Tundurwar
(HoD, PG Dept. of Political Science)
Shri. Binzani City College, Nagpur

Dr. Vakil Shaikh
(HoD, Dept. of Political Science)
Taywade College, Mahadula-Koradi, Dist.-Nagpur

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

Associate Editors :

Dr. Sanjay Nakade
(HoD, Dept. of Political Science)
Dnyanesh Mahavidyalaya, Nawargaon

Dr. Balasaheb Jogdand
(PG Dept. of Political Science)
Sitabai Arts & Commerce College, Akola

Dr. Amar Bondre
(Dept. of Political Science)
VMV Com. JMT Arts & JJP Sci. College, Na

Dr. Dinkar Chaudhari
(HoD, Dept. of Political Science)
Arts & Commerce College, Bhisi

RESEARCHJOURNEY

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIO

28	मुरब्बी राजकीय नेतृत्वाची दमल्याची गमावली	डॉ. रिता बंडिकर	133
29	महिलांना राजकीय सहभाग महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुकांच्या विशेष संदर्भात	प्रा. विजय फंडाळकर	138
30	निवडणूक रणनिती आणि डावपेच	पौर्णिमा मेश्राम	142
31	महाराष्ट्रातील विधानसभा निवडणूक आणि वंचित बहुजन आघाडीची भूमिका	डॉ. भगवान वडे	147
32	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक विश्लेषण : २०१९ (१४ वी विधानसभा : खंडित जनादेश)	डॉ. अर्चना उमरकर	149
33	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक–२०१९ : एक विश्लेषण	डॉ. वकील शेख	152
34	नवी विधानसभा मतदारसंघातील मतदार वर्तन : एक विश्लेषण	किरण कोंडिकर	156
35	विदर्भातील विधानसभा निवडणूक २०१९ राजकीय पक्षांचे स्थितीचे विश्लेषण	श्री. भास्कर वघाळे	164
36	विधानसभा २०१९ निवडणुकीतील महिलांची कामगिरी	डॉ. विमल राठोड	178
37	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक : २०१९ बदलती सामाजिक समीकरणे	विवेक घोडाळे, मुक्ता कुलकर्णी	182
38	महिलांचा राजकीय सहभाग (२०१९ च्या राज्य विधानसभा निवडणुकीच्या संदर्भात)	डॉ. संजय तायडे	190
39	विदर्भातील भारतीय जनता पक्षाच्या प्रभावक्षेत्रातील कमी होणारा अवकाश	प्रा. किशोर मेश्राम	193
40	महाराष्ट्र विधानसभा २०१९ : दलबदलू नेते	डॉ. शरद सांबारे, डॉ. विवेक निखाडे	207
41	महाराष्ट्रातील फेरमांडणीचा प्रयोग : एक मुक्त चिंतन	संदीप तुंडूरवार	212
42	राजनीतिक दलों की वैचारिक निष्ठा एवं विचलन	डॉ. अनूप कुमार सिंह	218
43	महाराष्ट्र विधानसभा चुनाव २०१९ का विश्लेषण	डॉ. किशोर वासनिक	221
44	महाराष्ट्र विधानसभा चुनाव २०१९ एवं महिला उम्मीदवार	डॉ. दिप्ती चौरगडे	226
45	भारतीय राजनीति में महिलाओं की भूमिका : एक अध्ययन	डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले	231
46	MIM का राजनीतिक प्रभाव एवं राजनीति में योगदान	डॉ. समीना परवीन	234
47	२०१९ ची निवडणूक म्हणजे डावपेच व रणनीतीचा प्रयोग	डॉ. संध्या कुलरकार	238
48	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक–२०१९ : एक विश्लेषण	डॉ. राम बी. राठोड	242
49	A Research Paper on Criteria for Selection of Candidates for Maharashtra Legislative Assembly Elections 2019	Dr. Pratibha Bhorjar, Mr. Aniket Deshmukh	246
50	14th Vidhansabha- Fractured Mandate	Animesh Dongare	251
51	Role of NOTA in Maharashtra Election : A Study of Assembly Election 2019 Results	Khyatimaya Tripathy	254
52	Maharashtra Power Conflict : Prospect and Future	D. S. Shambharkar	260

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.625,
Special Issue 240 (B) : Analysis of Maharashtra State Legislative Assembly 2019 | February-2020
Peer Reviewed-Referred Journal

विधानसभा 2019 निवडणुकीतील महिलांची कामगिरी

प्रा. डॉ. विमल राठोड
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
डॉ. मधुकरराव वासनिक पी. डब्ल्यू. एस. कला व
वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर

प्रस्तावना

आजचे युग लोकशाहीचे युग आहे. लोकशाही म्हणजे लोकांचे लोकांद्वारे आणि लोकांच्या हिताकरिता चालविले जाणारे शासन होय. लोकशाहीत लोकांद्वारे प्रतिनिधी निवडून दिले जातात आणि ते लोकांचे प्रतिनिधित्व करतात. तसेच लोकांचे प्रतिनिधी लोकांप्रती उत्तरदायी असतात. परंतु आज आपण पाहतो की लोकशाही हे लोकांचे शासन नसून नेत्याचे शासन आणि जनतेच्या हिताकरिता नसून नेत्याच्या हिताकरिता चालत आहे. त्यामुळे लोकशाहीच्या यशस्वीतेकरिता लढा देण्याची आवश्यकता आहे. याची जाणीव संयुक्त राष्ट्र संघाला झाल्यामुळे जनतेत जागृकता आणण्याकरिता आणि जनतेला संघटीत करण्याकरिता 15 सप्टेंबर 2008 हा दिवस आंतरराष्ट्रीय लोकशाही दिवस म्हणून साजरा करण्यात यावे असा प्रस्ताव पारित करण्यात आला आहे. त्यामागचा उद्देश लोकशाहीच्या सिद्धांताला प्रोत्साहन देणे, लोकशाहीचे संरक्षण करणे, लोकशाहीच्या मूल्यांना वाढविणे हा आहे. लोकशाही केवळ शासनप्रणाली नाही तर जिवो मार्ग ही न्याय, स्वातंत्र्य आणि समता याच्याशी जुळलेली आहे.

लोकशाहीची सुरुवात प्राचीन ग्रीक राज्यात झाली. आधुनिक युगात इंग्लंडमध्ये लोकशाही व्यवस्था करण्यात आली. इंग्लंडमध्ये 1688 मध्ये रक्तहिन क्रांती करण्यात आली व लोकशाहीची स्थापना करण्यात आली. 1789 मध्ये झालेल्या फ्रान्स राज्यक्रांतीने स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्वाच्या सिद्धांताला मजबुत केले. जॉन लॉक, जॉन स्टुअर्ट मिल आणि अॅडम स्मिथ या विचारवंतानी लोकशाहीच्या सिद्धांताला नविन आकार दिले. संयुक्त राष्ट्र संघाचे म्हणणे आहे की, मानव अधिकाराशिवाय आपण लोकशाहीची कल्पनाच करु शकत नाही. सर्व शासन प्रकारात सर्वात लोकप्रिय शासन प्रणाली लोकशाही आहे.

15 ऑगस्ट 1947 ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाले आणि भारत हे सार्वभौम प्रजासत्ताक, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, गणराज्य बनले. जनतेच्या हाती जबाबदारी सोपविण्याकरिता निवडणुकीची व्यवस्था करण्यात आली. जनतेद्वारा निवडून दिलेल्या प्रतिनिधीच्या हाती सत्ता देण्यात आली व निवडणुकीची जबाबदारी निवडणूक आयोगाकडे सोपविण्यात आली. निवडणुक आयोगातील अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करण्याची जबाबदारी राष्ट्रपतीवर सोपविण्यात आली. एखाद्या व्यक्तीच्या मूलभुत अधिकारावर अन्याय झाल्यास त्याचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी सर्वोच्च न्यायालयाला देण्यात आली.

लोकशाही म्हणजे लोकांचे शासन ज्या लोकशाहीत लोक आपला नेता स्वतः निवडतात म्हणजे लोकशाही सर्व शासन प्रणालीत सर्वोत्कृष्ट शासन प्रणाली मानल्या जाते. भारतामध्ये लोकशाहीला विशेष स्थान मिळाले आहे कारण भारतीय संविधानात सर्व तरतुदी लिखित स्वरुपात देण्यात आल्या आहेत. नागरिकाला अठरा वर्षे पूर्ण झाले की मतदानाचा अधिकार कोणताही भेदभाव न करता देण्यात आला आहे. तसेच प्रत्येक मताचे मूल्य समान ठेवण्यात आले आहे. तसेच सरकार जर जनतेच्या इच्छेनुसार कार्य करीत नसेल तर परत बोलाविण्याचा अधिकार जनतेला देण्यात आला आहे. अशा प्रकारे खऱ्या अर्थाने लोकशाही प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

आपल्या देशाला शुर व कर्तृत्ववान स्त्रियांची ऐतिहासिक परंपरा तसेच सांस्कृतिक वारसा लाभला आहे. याशिवाय स्त्री ही एक मुलगी, भगिनी, पत्नी, आई व शिक्षिका तर असतेच पण प्रसंगी ती दुर्गेचा अवतार धारण करते. आज सर्वच क्षेत्रात स्त्रिया पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करीत आहेत. ऐतिहासिक कालखंडापासुन एक स्त्री ही कायम 'सुपर'च होती पण पूर्वी महिला अंगावर जबाबदारी पडली की त्या भूमिकेत येत. त्यामुळे जबाबदारी असल्यास ती अनेकदा चुली पुरतीच मर्यादित राहीली. पण आजची युवती ही भारतीय संविधानातील तरतुदीमुळे स्त्री महिला गरज म्हणून नाही तर स्वतःच्या करिअरची एक सक्षम वाट या नात्याने हिरीरीने समोर येत आहे. यामुळेच ती आज एक 'सुपर वुमन' झाली आहे. आज राजकीय क्षेत्रात महिलांना आता नव्याने कर्तृत्वाचा ठसा उमटविण्याची संधी मिळाली आहे. एक स्त्री या नात्याने निसर्गाने अंगी दिलेल्या आगळ्या अशा गुणांच्या बळावर कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडत या युवती संधीच्या या नव्या आकाशातही निश्चितच उंच भरारी घेईल. ही जबाबदारीही त्या राजकारणात उत्तमरित्या पार पाडतील यात शंका नाही.

आज आपल्या देशाच्या अनेक उच्च पदांवर महिला विराजमान आहेत. राष्ट्रपती, लोकसभा अध्यक्ष, विरोधी पक्ष नेता, देशातील सर्वात मोठ्या राज्याचे मुख्यमंत्रीपद आणि केंद्र सरकारच्या नेत्या ही पदे महिला भुषवित आहेत. जीवनाच्या अनेक क्षेत्रात महिलांनी फार मोठी झेप घेतली आहे. त्यांच्या अभिमानास्पद कर्तृत्वाने त्यांनी आसमंत उजळून टाकलेला आहे. स्त्रिची प्रतिमा आज झपाट्याने बदलत आहे. "स्त्रियांच्या प्रगतीवरुनच देशाची आणि समाजाची प्रगती मोजायची असते." असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणत असत. महिला राज आल्यामुळे पंचायत राज्यात अनेक महत्वपूर्ण बदल झाले. पिण्याचे पाणी, स्वच्छता गृहे, गटारे, शिक्षण आणि आरोग्य अशा मूलभुत गोष्टींवर भर दिला आहे.

महाराष्ट्रातील विधानसभा निवडणुक 2019 च्या निकालात 288 मतदारसंघापैकी 24 मतदारसंघानी आपला कौल एका महिलेला दिलाय. चौदाव्या विधानसभेत 24 महिला दाखल झाल्यात. यंदाच्या विधानसभेत भाजपाकडून 12, कॉंग्रेसकडून 5, राष्ट्रवादी कॉंग्रेसकडून 3 तर शिवसेनाकडून केवळ 2 महिला विधानसभेत दाखल झाल्यात तर 2 महिलांनी अपक्ष म्हणून निवडणुक लढवत विधानसभेत स्वतःसाठी जागा मिळवली. यावेळी विधानसभा निवडणुकीसाठी वेगवेगळ्या पक्षाकडून तब्बल 235 महिला निवडणुकीच्या मैदानात उतरल्या होत्या. उल्लेखनिय म्हणजे महाराष्ट्राच्या इतिहासात महिलांच्या बाबतीत हा सर्वात मोठा आकडा आहे. परंतु विधानसभेत महिलांचे प्रतिनिधीत्व करणाऱ्या 288 पैकी केवळ 24 महिला म्हणजेच केवळ 8.33 टक्के 2014 सालच्या निवडणुकीत 20 महिलांना विधानसभेत संधी दिली होती. तर 2011 साली केवळ 11 महिलांना विजय मिळाला होता यंदा महाराष्ट्रात मतदारांची एकूण संख्या 897 करोड आहे. त्यात 438 करोड महिलांचा समावेश आहे. यंदाच्या निवडणुकीत भाजपाने सर्वात जास्त म्हणजेच 17 महिलांना उमेदवारी दिली होती. यापैकी 12 महिलांनी स्वतःला सिद्ध केले आहे. तर कॉंग्रेसने 14 महिलांना संधी दिली होती त्यातील 5 महिलांनी विजय मिळविला. राष्ट्रवादीने 8 महिलांना संधी दिली त्यातील 3 महिला यशस्वी ठरल्या. शिवसेना या पक्षानेसुद्धा 8 महिलांना संधी दिली होती त्यातील केवळ 2 महिलांना यशाच्या शिखरापर्यंत पोहचता आले.

57 वर्षांच्या निवडणुकांमधुन यंदा सर्वाधिक 23 महिला झाल्या आमदार आजवर 1 हजार 631 महिलांनी लढविली विधानसभा निवडणुक विजयी झाल्या फक्त 160 2019 पर्यंत विधानसभेच्या 13 निवडणुका झाल्या आहेत त्यात आजपर्यंत 3 हजार 744 आमदार विजयी झाले. यापैकी 160 महिलांना विधानसभेत प्रतिनिधीत्व मिळाले. यंदाच्या 2019 निवडणुकीत 3 हजार 237 उमेदवारांनी निवडणुक

लढविली त्यापैकी 237 महिला होत्या. 237 मधून 23 महिला विजयी झाल्या आहेत. 288 पुरुषांच्या तुलनेत 7.93 टक्के प्रतिनिधीत्व महिलांना मिळाले हे सर्व राज्यांच्या तुलनेत विचार केला तर सर्वाधिक आहे. पण निवडणुकांमध्ये 50 टक्के महिलांचे मतदान असते त्या तुलनेत विचार केला तर हे प्रमाण मात्र नगण्य असल्याचे आपल्याला मान्य करावे लागेल. वास्तविक पाहता 1962 ते 2019 पर्यंतच्या 13 निवडणुकांमधील सरासरी 4.27 टक्के एवढीच आहे. त्यामुळे राज्याच्या दृष्टीने फारशी समाधानकारक नाही. 2014 पर्यंतच्या 12 निवडणुकांमध्ये 29 हजार 669 उमेदवार रिंगणात होते. त्यात एकूण 12 निवडणुकांमध्ये 1 हजार 394 महिलांनी उमेदवार म्हणून भाग घेतला. सर्व निवडणुकांत 137 महिलांनाच आमदार होता आले आहे. त्यामध्ये आता यंदाच्या 23 महिला आमदारांची भर पडून महिला आमदारांचा आकडा गेल्या 57 वर्षांचा 160 पर्यंत गेला आहे. 1972 मधील दुष्काळाची चर्चा नव्याने केली जाते. या निवडणुकीत महिला आमदारांचाही दुष्काळ होता. कारण 56 महिलांनी रिंगणात उडी घेतली खरी पण एकही विजयी होवू शकली नाहीत. त्यामुळे 1972 च्या विधानसभेत पुरुषांचाच बोलबाला होता. 1978 ला सर्वात कमी अर्थात 51 महिलांपैकी 8 विजयी झाल्या होत्या.

1962 च्या निवडणुकीत ज्यांनी विधिमंडळातील महिलांच्या प्रतिनिधीत्वाची मुहुर्तमेढ रोवली त्यात देशाच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती श्रीमती प्रतिभाताई पाटील यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागेल. संयुक्त महाराष्ट्र बनल्यानंतरची 62 ची ही पहिली निवडणुक 264 जागांसाठी झाली. 1162 उमेदवार रिंगणात होते. या निवडणुकीत 36 महिलांनी मतदारांना कौल मागितला त्यापैकी 13 म्हणजे 30 टक्क्याहुन अधिक विजयी झाल्या. अशी निवडणुक आयोगाची नोंद सांगते.

सुरुवातीपासून तर आजपर्यंतच्या निवडणुकीचा सर्वे केल्यास असे दिसून येते की, सुरुवातीला महिलांचा राजकारणातील सहभाग नगण्य स्वरुपाचा होता. हळूहळू महिलांमध्ये जागृतता निर्माण झाली व त्या राजकारणात सहभागी व्हायला लागल्या. विधानसभा निवडणुक 2019 मध्ये सर्वाधिक महिला सहभागी झाल्या व त्यापैकी 23 महिला आमदार बनल्या. यावरुन या निवडणुकीत महिलांचे राजकीय नेतृत्वाचे प्रमाण या निवडणुकीत सर्वाधिक आहे. आज आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक तसेच प्रशासकीय क्षेत्रात स्त्रिया आघाडीवर आहेत. आज महिला पुरुषांच्या तुलनेत कोणत्याही बाबतीत मागे नाहीत. पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करीत आहे. खरे तर समतेचा विचार केल्यास 50 टक्के महिला राजकारणात आमदार पाहिजे होत्या परंतु पुरुषप्रधान संस्कृतीत हे शक्य झालेले नाही. तरी देखिल 73 व्या आणि 74 व्या घटनादुरुस्तीने महिलांचे राजकारणात सहभागी होण्याचे प्रमाण वाढले आहे.

निष्कर्ष :–

1) विधानसभा निवडणुक 2019 मध्ये सर्वाधिक महिला उमेदवार आमदार झाल्यात.
2) 73 व्या आणि 74 व्या घटना दुरुस्तीनंतर महिलांचे राजकारणातील सहभागाचे प्रमाण वाढत आहे.
3) आज महिला आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक आणि प्रशासकीय क्षेत्रात आघाडीवर आहेत.
4) विधानसभा निवडणुक 2019 मध्ये जनता जागृत होवून मतदान केल्याचे दिसून येते.
5) विधानसभा निवडणुक 2019 या पूर्वीच्या तुलनेत असलेली घराणेशाही संपुष्टात आली.
6) विधानसभा निवडणुक 2019 मध्ये महिला मतदात्यांची संख्या पुरुष मतदात्यांच्या तुलनेत अधिक होती.

संदर्भ ग्रंथ :–

Impact Factor - 6.625 Special Issue - 225 Feb. 2020 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-research Journal

Role of Judiciary in Reinforcing Indian Democracy

Organized by

Political Science Department

Women's College of Arts & Commerce

310 B, New Nandanvan, Nagpur - 440 009

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Dr. Sampada S. Kullarwar

■ ASSOCIATE EDITOR ■

Dr. Sandip Tundurwar ■ Dr. Santosh Dakhare ■ Dr. Anjali Gaidhane

■ CHIEF EDITOR ■

Dr. Dhanraj T. Dhangar

RESEARCH JOURNEY

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Swatidhan Publications

ISSN : 2348-7143
Feb. 2020

५५.	भारतीय लोकशाहीत न्यायपालिकेची भूमिका व आव्हाने प्रा. बबीता मनिष धुळे	१५७
५६.	भारतातील लोकशाही आणि न्यायव्यवस्था प्रा.डॉ.प्रमोद मा.आधेगावे	१६१
५७.	सर्वोच्च न्यायालयाची भूमिका प्रा. डॉ. विमल गडोळ	१६३
५८.	स्वतंत्र न्यायव्यवस्था व तिची गरज प्रा.डॉ.चक्रधर वाणे	१६६
५९.	भारतीय लोकशाही, न्यायपालिका, राजकारण आणि मानवाधिकार: एक चिकित्सक अध्ययन डॉ. दामोधर एन. भोंड	१६९
६०.	लोकशाही व न्याय व्यवस्था कु. विद्या चौधरी (डाळीबकर)	१७३
६१.	भारतीय लोकशाहीत न्यायपालिकेची भूमिका डॉ. विजया त्रि. गजुल	१७६
६२.	भारतीय लोकशाहीत न्यायालयाची भूमिका प्रा. इंद्र वाघुले	१७९
६३.	लोकशाही आणि न्यायालयीन सक्रियता डॉ. भारती यम्के	१८३
६४.	भारतीय लोकशाही न्यायव्यवस्था आणि महिला डॉ. रजनी न्यावहारे	१८६
६५.	भारतीय न्यायव्यवस्था व न्यायालयीन सक्रियता डॉ. राजश्री एन कडू	१८९
६६.	भारतीय संविधानातील न्यायिक पुनर्विलोकन – एक अध्ययन डॉ. हिमानी टी. भांगे	१९२
६७.	भारतात न्यायालयीन सक्रियतेचे महत्त्व प्रा. डॉ. एम. डी. मेश्राम	१९५
६८.	न्यायिक सक्रियता – न्यायालय लोकशाहीचा तिसरा खांब डॉ. मिनल दि. जोशी	२०१
६९.	भारतीय लोकशाही आणि न्यायमंडळाच्या सक्रियतेची भूमिका प्रा. लालचंद मेश्राम	२०४
७०.	भारतीय लोकशाहीमध्ये न्यायव्यवस्थेचे महत्त्व प्रा. डॉ. राजेंद्र एम. झाडे	२०७
७१.	भारतीय न्यायपालिका व संविधानिक प्रक्रिया प्रा. मिनल चालुरकर	२०९
७२.	भारतीय लोकशाही व न्यायव्यवस्था प्रा. सु.पी.ठाकरे	२१२

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* | ISSN : 2348-7143 Feb. 2020
Impact Factor - (SJIF) – 6.625
Special Issue 225 : Role of Judiciary in Reinforcing Indian Democracy

सर्वोच्च न्यायालयाची भूमिका

प्रा. डॉ. विमल [illegible],
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
डॉ. म. वि. पी. [illegible] कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर

प्रस्तावना –

आजचे युग लोकशाहीचे आणि संघर्षाचे आहे. व्यक्तीचे अधिकार आणि स्वातंत्र्य सुरक्षित राहावे यासाठी सर्वोच्च न्यायालयाची भूमिका महत्त्वाची आहे. लोकशाही राज्यात स्वतंत्र न्यायमंडळ अत्यंत आवश्यक असते. न्यायमंडळ समाजातील सर्व लोकांना गुन्हेगारांपासून दूर ठेवण्याचे काम करीत असते. म्हणून गार्नर विचारवंत म्हणतो की, न्याय मंडळाच्या अभावी एका सभ्य राज्याची कल्पना करता येत नाही. शासनव्यवस्थेची तिन अंगे आहेत. विधिमंडळ, कार्यकारीमंडळ आणि न्यायमंडळ एखाद्या वेळेस विधिमंडळ नसले तरी चालेल परंतु न्यायव्यवस्था ही असलीच पाहिजे. संघराज्यात तर सर्वोच्च न्यायालय हे शासनाचे एक आवश्यक अंग ठरते. लॉर्ड ब्राईसने म्हटले आहे की, एखाद्या शासनाची श्रेष्ठता ठरवायची असेल तर न्यायमंडळाच्या निपुणतेव्यतिरिक्त दुसरी कोणतीही कसोटी असू शकत नाही. राज्यघटनेचे रक्षण, मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण, केंद्र व घटक राज्यातील विवादांचा निर्णय व नागरिकांच्या हक्कांची शाश्वती देण्याची महत्त्वाची भूमिका सर्वोच्च न्यायालय पार पाडीत असते.

सर्वोच्च न्यायालयाला भारतीय शासनव्यवस्थेचे तिसरे स्तंभ म्हटले जाते. भारताने संघराज्य शासन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. त्यामुळे सर्वोच्च न्यायालय आवश्यक ठरले आहे. सर्वोच्च न्यायालयाची अपरिहार्यता लक्षात घेऊन राज्यघटनेच्या कलम १२४ नुसार 'भारताचे एक सर्वोच्च न्यायालय असेल आणि त्यात एक सरन्यायाधीश व संसदेने कायदा करून ठरविलेले इतर न्यायाधीश असतील' अशी तरतूद करण्यात आली आहे. भारतीय न्यायव्यवस्थेच्या शिरोभागी असणारे सर्वोच्च न्यायालय २६ जानेवारी १९५० रोजी अस्तित्वात आले. सर्वोच्च न्यायालयाचे मुख्यालय दिल्ली येथे आहे. सर्वोच्च न्यायालयाच्या अधिकार क्षेत्रात वाढ करण्याची सत्ता संसदेला देण्यात आली आहे. संसद कायदा करून संघ सूचीतील विषयाबाबत सर्वोच्च न्यायालयाला अतिरिक्त अधिकार व सत्ता प्रदान करू शकते.

शब्दसंकेत – न्यायपालिका, न्यायपालिकेचे अधिकार क्षेत्र, न्यायपालिकेसमोरील आव्हाणे, मूलभूत अधिकार, न्यायालयीन पुनर्विलोकन, न्यायपालिकेचा सल्ला, निष्कर्ष इत्यादी.

सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकार क्षेत्र –

भारतीय शासनव्यवस्थेतील तिसरे स्तंभ म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सर्वोच्च न्यायालयाची भूमिका अतिशय महत्त्वाची मानली जाते. सर्वोच्च न्यायालय सर्वश्रेष्ठ आणि अंतिम न्यायालय आहे ते अभिलेख न्यायालय असून त्यांनी दिलेला निर्णय अंतिम मानल्या जाते. जगातील इतर कोणत्याही देशात मिळालेली नाही. त्यामुळे भारतातील सर्वोच्च न्यायालयाच्या अधिकार क्षेत्रात खालील बाबींचा उल्लेख होतो.

अ) प्रारंभिक अधिकार क्षेत्र – काही खटले सरळ सर्वोच्च न्यायालयात दाखल करावे लागतात. ते अन्य कोणत्याही न्यायालयात दाखल करता येत नाही. असे खटले चालविण्याच्या अधिकार क्षेत्राला सर्वोच्च न्यायालयाचे प्रारंभिक अधिकार क्षेत्र म्हटले जाते. भारतीय संविधानाच्या कलम १३१ नुसार सर्वोच्च न्यायालयाच्या प्रारंभिक अधिकार क्षेत्रात खालील खटल्यांचा समावेश होतो.

१) केंद्र सरकार आणि एक किंवा अधिक घटक राज्ये यांच्यातील वाद.
२) एका बाजुला केंद्र सरकार व एक किंवा काही घटकराज्ये आणि विरुद्ध बाजुला एक किंवा अधिक घटकराज्ये आहेत असा खटला.
३) दोन घटकराज्यांमधील वाद.
४) केंद्रिय कायद्याच्या घटनात्मक वैधतेचा प्रश्न इत्यादी

ब) पुनर्निर्णयाचे अधिकार क्षेत्र – भारतातील उच्च न्यायालयांनी दिलेल्या निर्णयाविरुद्ध सर्वोच्च न्यायालय पुनर्विचार करून निर्णय देऊ शकते. सर्वोच्च न्यायालयाच्या या अधिकार क्षेत्राला पुनर्निर्णयाचे अधिकार क्षेत्र म्हटले जाते. पुनर्निर्णयासाठी खालील प्रकारचे खटले सर्वोच्च न्यायालयात दाखल करता येतात.

१) एखाद्या खटल्यात उच्च न्यायालयाने निकाल दिलेला असेल त्या खटल्यात राज्यघटनेच्या गाभाशी संबंधित महत्त्वपूर्ण प्रश्न गुंतलेल्या असेल तो खटला पुनर्निर्णयासाठी सर्वोच्च न्यायालयात नेला जाऊ शकतो.
२) एखाद्या दिवाणी दाव्यात उच्च न्यायालयाने दिलेला निर्णय संबंधित पक्षाला अमान्य वाटत असेल तर तो खटला सर्वोच्च न्यायालयात पुनर्निर्णयासाठी दाखल करता येते.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625
Special Issue 225 : Role of Judiciary in Reinforcing Indian Democracy
ISSN : 2348-7143
Feb. 2020

क) मुलभूत अधिकारांचे संरक्षण – नागरिकांच्या मुलभूत अधिकारांचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी सर्वोच्च न्यायालयावर सोपविण्यात आली आहे. त्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयाला व्यापक सत्ता व अधिकार देण्यात आले आहेत. नागरिकांच्या मुलभूत अधिकारांच्या विरोधात जातील असे कायदे केंद्र आणि घटक राज्य सरकार निर्माण करीत असेल तर नागरिक सर्वोच्च न्यायालयाकडे दाद मागू शकते. भारतीय संविधानाचे कलम ३२ नुसार नागरिक आपल्या हक्क संरक्षणासाठी सर्वोच्च न्यायालयामध्ये याचिका दाखल करू शकतात.

मूलभुत अधिकाराच्या संरक्षणासाठी सर्वोच्च न्यायालयात दाखल झालेल्या याचिकांवर सर्वोच्च न्यायालय योग्य ते आदेश देऊन नागरिकांच्या मुलभूत अधिकारांचे संरक्षण करते ते आदेश ५ प्रकारचे असून ते पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) बंदी प्रत्यक्षीकरण – एखाद्या व्यक्तीला बेकायदेशिररीत्या अटक करण्यात आली असेल तर ती व्यक्ती स्वतः नातलग किंवा मित्र यापैकी कोणालाही बंदी प्रत्यक्षीकरण याचिका दाखल करता येते. त्या व्यक्तीला बेकायदेशिररीत्या अटक करण्यात आली असे सिद्ध झाले तर तिच्या सुटकेचा आदेश न्यायालयाकडून दिला जातो.

२) परमादेश – सरकार एखादी संस्था किंवा एखादी व्यक्ती आपल्या कर्तव्याचे पालन करीत नसेल आणि त्यामुळे एखाद्यावर अन्याय झाला असेल तर परमादेश मिळविण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयाकडे याचिका दाखल करता येते. न्यायालय त्या प्रकरणाची चौकशी करते आणि संबंधितांना आपल्या कर्तव्याचे पालन करण्याचा आदेश देते. न्यायालयाने दिलेल्या आदेशाचे पालन संबंधितांना करावेच लागते. या संबंधात सर्वोच्च न्यायालय महत्वाची भूमिका पार पाडते.

३) अधिकारपृच्छा – एखादे सरकारी किंवा सार्वजनिक पद भूषविण्यासाठी आवश्यक असणारी पात्रता नसतानाही एखाद्या व्यक्तीने असे एखादे पद धारण केले असेल आणि त्यामुळे त्या व्यक्तीचा हक्क डावलला गेला असेल तर सर्वोच्च न्यायालयाकडे ही याचिका दाखल करता येते. न्यायालयीन चौकशीत अपात्र व्यक्ती नेमल्या गेलेली आहे असे सिद्ध झाल्यास न्यायालय तात्काळ त्या व्यक्तीला पद सोडण्याचा आदेश देते.

४) प्रतिषेध – एखादा खटला चालविण्याचा अधिकार नसतानाही कनिष्ठ न्यायालयाकडून असा एखादा खटला चालविला जात असेल तर एखाद्या पक्षावर अन्याय होण्याची शक्यता असते. अशावेळी खटल्याची सुनावणी तहकूब करावी अशी याचिका सर्वोच्च न्यायालयाकडे दाखल करता येते. न्यायालय प्रकरणाची चौकशी करते आणि तो खटला खरोखरच कनिष्ठ न्यायालयाच्या अधिकार क्षेत्राबाहेरचा आहे असे वाटल्यास प्रतिषेध आदेश देऊन तातडीने त्या खटल्याची सुनावणी बंद करते. नंतर तो खटला सर्वोच्च न्यायालयाकडे सोपविण्यात येते. अशा पद्धतीने कोणावरही अन्याय होऊ न देण्याची जबाबदारी सर्वोच्च न्यायालयाने स्विकारलेली आहे.

५) उत्प्रेषण – कनिष्ठ न्यायालयाकडे चालत असलेला एखादा खटला काही विशिष्ट कारणामुळे वरिष्ठ न्यायालयाने चालवावा यासाठी ही याचिका सर्वोच्च न्यायालयाकडे दाखल करता येते. न्यायाच्या दृष्टीने तसे करणे योग्य ठरेल अशी सर्वोच्च न्यायालयाची खात्री पटली असेल तर सर्वोच्च न्यायालय उत्प्रेषण आदेश देऊन त्या खटल्याची सर्व कागदपत्रे स्वतःकडे मागविते नंतर तो खटला दुसऱ्या न्यायालयाकडे सोपविते किंवा स्वतः चालविते.

ड) परामर्शदायी अधिकार क्षेत्र – राज्यघटनेने राष्ट्रपतीला एखाद्या महत्वपूर्ण प्रश्नांबाबत न्यायमंडळाचा कायदेविषयक सल्ला प्राप्त करण्याचा अधिकार दिला आहे. राज्यघटनेच्या कलम १४३ मध्ये तशा प्रकारची तरतूद करण्यात आली आहे. एखाद्या सार्वजनिक प्रश्नाच्या संदर्भात किंवा कायद्यातील तरतुदींच्या बाबतीत वाद निर्माण झाला असेल अशा वेळी सर्वोच्च न्यायालयाचा सल्ला घेणे आवश्यक आहे असे राष्ट्रपतीला वाटत असेल तर राष्ट्रपती सर्वोच्च न्यायालयाला असा सल्ला विचारतात. सर्वोच्च न्यायालयाला राष्ट्रपतीला सल्ला द्यावा लागतो परंतु सर्वोच्च न्यायालयाचा सल्ला मानलाच पाहिजे असे बंधन राष्ट्रपतीवर नाही.

इ) पुनर्निर्णयाचा अधिकार क्षेत्र – भारतीय संविधानाच्या कलम १३६ नुसार पुनर्निर्णयासाठी खटले घेण्याची विशेष सत्ता सर्वोच्च न्यायालयाला देण्यात आली आहे. उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाविरुद्ध सर्वोच्च न्यायालयात अपील करण्याची तरतूद आहे. असे खटले सोडून भारतातील कोणत्याही न्यायालयाने किंवा लवादाने निर्णय दिलेला असेल असा खटला विशेष परवानगीने हे न्यायालय पुनर्निर्णयासाठी सुनावणीस घेऊ शकते. कोणतीही पुनर्निर्णयाची याचिका योग्य वाटले तर सर्वोच्च न्यायालय ती याचिका पुनर्निर्णयासाठी स्विकारते.

फ) प्रशासनविषयक अधिकार – न्यायमंडळाचे स्वातंत्र्य अबाधीत ठेवण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयाला स्वतंत्र दर्जा देण्यात आला आहे. सर्वोच्च न्यायालयाची स्वतःची प्रशासन व्यवस्था आणि कर्मचारी वर्ग असतो. न्यायालयाचे प्रशासन व कामकाजाची पद्धती ठरविण्याचा अधिकारसुद्धा न्यायालयालाच आहे. कर्मचाऱ्यांची भरती, बदली, वेतन व सेवा शर्ती ठरविणे, प्रशासनासाठी व कर्मचाऱ्यासाठी नियम बनविणे, न्यायिक प्रशासनावर देखरेख व नियंत्रण ठेवणे, न्यायिक प्रक्रियेतील टप्पे निर्धारीत करणे इत्यादी बाबी सर्वोच्च न्यायालयाच्या अधिकार क्षेत्रात येतात.

ग) अभिलेख न्यायालय – राज्यघटनेच्या कलम १२९ नुसार सर्वोच्च न्यायालयाला अभिलेख न्यायालयाचा दर्जा देण्यात आला आहे. त्यानुसार सर्वोच्च न्यायालयाच्या अवमानाबद्दल स्वतः शिक्षा करण्याच्या सत्तेसह अशा न्यायालयाच्या सर्व शक्ती सर्वोच्च न्यायालयाला असतील. या तरतूदीनुसार सर्वोच्च न्यायालयाचे निर्णय आणि कार्यपद्धती यांची काळजीपूर्वक नोंद ठेवली जाते. कनिष्ठ न्यायालयाला

ISSN : 2348-7143
Feb. 2020

न्यायालय व उच्च न्यायालय निर्णय देतांना सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयाकडे लक्ष देतात. कारण सर्वोच्च न्यायालयाच्या विरोधात जातील असे निर्णय कनिष्ठ न्यायालयाला देता येत नाही. सर्वोच्च न्यायालयाचा अवमान करणाऱ्याला सर्वोच्च न्यायालय स्वत: शिक्षा देऊ शकते. त्यांनी दिलेल्या निर्णयावर कोणीही शंका घेऊ शकत नाही.

३) **न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार** – सर्वोच्च न्यायालयाला न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा अधिकार देण्यात आलेला आहे. लिखित व प्रदिर्घ राज्य घटना असलेल्या देशात साधा कायदा आणि घटनात्मक कायदा असा भेद केला जातो. एखादा कायदा राज्यघटनेशी सुसंगत आहे की विसंगत आहे हे ठरविण्याचा अधिकार सर्वोच्च न्यायालयाला दिला आहे. जर संसदेने तयार केलेला कायदा संविधानाशी सुसंगत नसेल तर त्या कायद्याला सर्वोच्च न्यायालय रद्द करते किंवा घटनाबाह्य घोषित करते. त्याला न्यायालयीन पुनर्विलोकन असे म्हणतात. न्यायालयीन पुनर्विलोकनाची संकल्पना त्याकरिता संविधान लिखित आणि प्रदिर्घ असावे लागते. तसेच केंद्र आणि घटक राज्यात अधिकाराची विभागणी झालेली असावी व न्यायपालिका सर्वोच्च असायला पाहिजे. संघराज्यातील केंद्र सरकार व घटकराज्यांना राज्यघटनेला अनुसरून कार्य करावे लागते. त्यामुळे संघराज्यात राज्यघटना सर्वश्रेष्ठ ठरते. घटनेचे सर्वश्रेष्ठत्व कायम ठेवण्याची आणि घटनेनुसार कायद्याचे शासन प्रस्थापित करण्याची जबाबदारी सर्वोच्च न्यायालयाकडे सोपविली जाते. भारतात न्यायालयीन पुनर्विलोकनाची कल्पना अमेरिकेच्या राज्यघटनेवरून घेतलेली आहे. या अधिकारामुळे सर्वोच्च न्यायालयाला राज्यघटनेचे संरक्षण करण्याची सत्ता प्राप्त झाली आहे.

आधुनिक लोकशाही राज्यात न्यायमंडळाच्या स्वातंत्र्याला महत्व दिले जाते. लोकशाहीची गुणवत्ता न्यायालयीन स्वातंत्र्यावरच अवलंबून असते.

४) **न्यायपालिके समोरील आव्हाने** – न्यायपालिकेला स्वातंत्र्य आणि सुरक्षितता पुरविण्यात आले असून देखील आजवर न्यायपालिकेला पुढील आव्हानाला तोंड द्यावे लागत आहे.

१) न्यायपालिका मंत्रिमंडळाच्या नियंत्रणात आहे त्यातून न्यायपालिकेला मुक्तता कशी मिळेल हे सर्वात मोठे आव्हान न्यायपालिकेसमोर आहे.
२) न्यायदान कोणालाही लवकर मिळत नाही. दीर्घकाळापर्यंत खटले न्यायालयात चालतात. त्यामुळे सामान्य जनता त्रस्त होते.
३) न्यायपालिका आणि समाज यांचा परस्पर संबंध नाही. त्यामुळे सामान्य जनता न्यायपालिकेवर विश्वास ठेवत नाही.
४) न्यायधीशांचा आणि वकिलांचा पैसा कमविण्याचा एक व्यवसाय म्हणून न्यायपालिकेकडे पाहिले जाते. त्यामुळे सामान्य जनतेचे शोषण होते.
५) वकीलांचा व्यवसाय पैसा कमविणे असल्यामुळे मोफत न्यायव्यवस्था कशी करता येईल हा प्रश्न आजवर सुटलेला नाही.
६) समाजातील सर्वांना सारखा न्याय मिळाला पाहिजे. पैसा देऊन न्याय विकत घेणारे लोक असल्यामुळे सामान्य जनतेवर अन्याय होते. सर्वांना सारखा न्याय कसे मिळेल हे न्यायपालिकेसमोर एक आव्हान आहे.
७) न्यायपालिका सेक्च्युअल संकटात आहे अनेक आरोप सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायधिशांवर लावले जातात. अशा वेळी न्यायपालिका संकटात आहे असे वक्तव्य सर्वोच्च न्यायालयाचे सरन्यायधीश करतात. असे प्रश्न आजवर सर्वोच्च न्यायालयांनी सोडविलेले नाही. हे सर्वात मोठे आव्हान सर्वोच्च न्यायालयासमोर आहे.

निष्कर्ष –

१) मुलभूत अधिकाराचे संरक्षण सर्वोच्च न्यायालय करीत असते.
२) संविधानाचे संरक्षण करण्यामध्ये महत्वाची भूमिका सर्वोच्च न्यायालय पार पाडीत असते.
३) केंद्र व घटक राज्य यांच्यातील वाद-विवादाचा निर्णय सर्वोच्च न्यायालय देत असते.
४) न्यायपालिका सर्व नियंत्रणापासून मुक्त ठेवण्यात आली आहे.
५) न्यायपालिकेचा समाजाशी संबंध नाही.
६) न्यायपालिकेवर मंत्रिमंडळाचा आणि राजकीय पक्षाचा दबाव आहे.
७) न्याय देणे हा एक व्यवसाय झालेला आहे.
८) न्यायदानात वेळ लागत असल्यामुळे सामान्य जनता त्रस्त आहे.
९) न्यायपालिका अनेक संकटात सापडलेली आहे.
१०) मंदिर आणि मशीदचा प्रश्न आजवर न्यायपालिकेने सोडविलेला नाही.

संदर्भ

१) 'भारताचे शासन आणि राजकारण': प्रा. [illegible], दा. [illegible] प्रकाशक, [illegible], प्रथम आवृत्ती, जून [illegible].
२) भारतीय शासन आणि राजकारण : डॉ. [illegible] प्रकाशक, [illegible], नागपूर, [illegible] तिसरी आवृत्ती, [illegible] ऑगस्ट, [illegible].

ISSN 2394- 5303

PRINTING Area®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

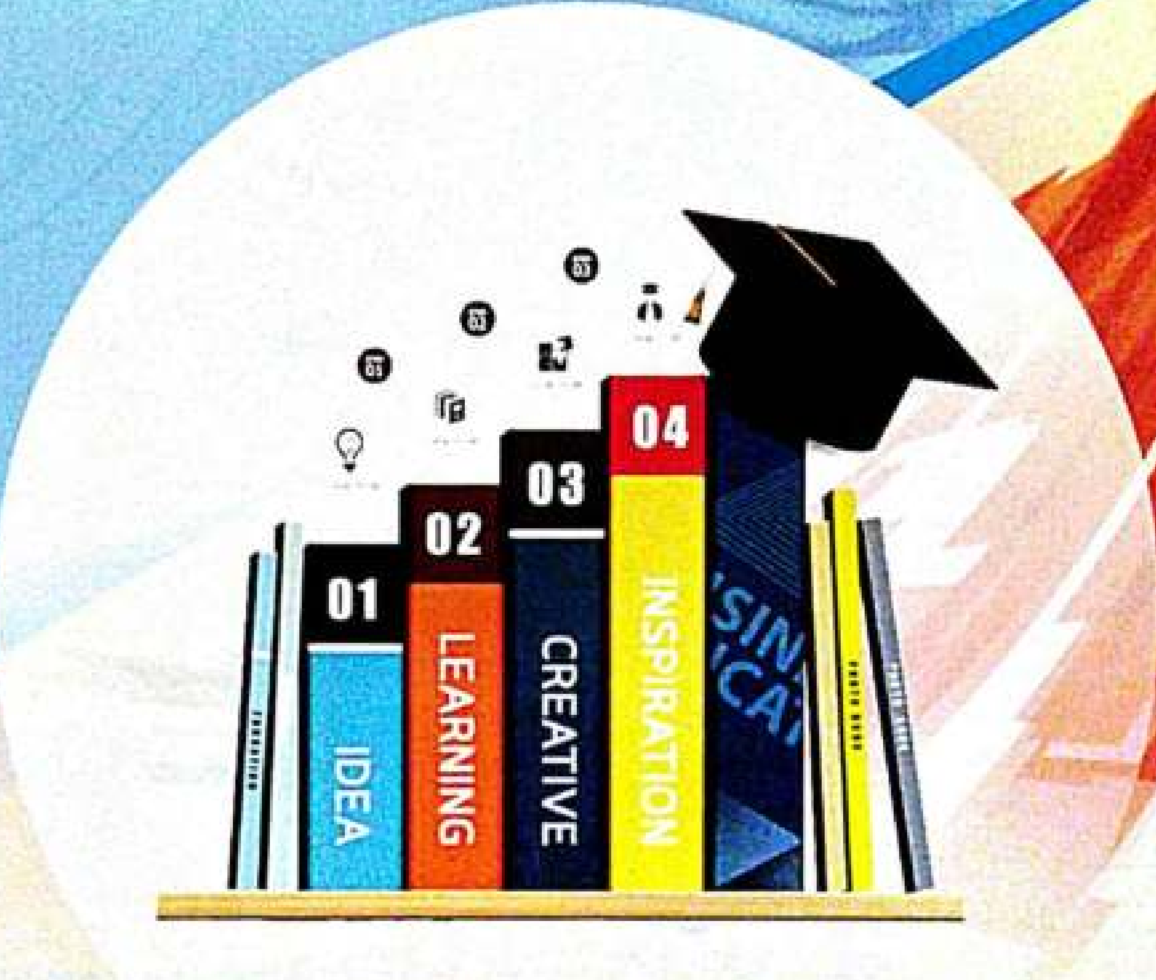

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

27) १८५७ के विद्रोह के दौरान दलितों का आर्थिक स्थिति ||122
सुनीता कुमारी, जिला– दरभंगा (बिहार)

28) भारत मे अनुच्छेद ३५६ की नई उभरती हुई प्रवृत्तियाँ ||126
श्रीमती अभिलाषा ठाकुर, जबलपुर

29) भारत में भ्रष्टाचार की रोकथाम के प्रयास एवं परिणाम ||129
डॉ० प्रीतम सिंह ठाकुर, छिंदवाड़ा

30) देश के आर्थिक सशक्तिकरण में कार्यशील शिक्षित महिलाओं की भूमिका ||135
शिल्पिका तिवारी, डॉक्टर मंजू शर्मा

31) सांख्य दर्शन में सृष्टि की अवधारणा ||144
डॉ कृष्ण मुरारी मणि त्रिपाठी, जम्मू

32) नाट्य – स्वरूप विवेचन एवं रूपक के भेदों का विवेचन ||148
डॉ० धनवीर यादव, जिला – मधुबनी

33) कोरोना व्हायरस आणि चीनची रणनिती ||152
प्रा. डॉ. विमल राठोड, नागपूर

34) रंगमंचीयता की दृष्टि में ध्रुवस्वामिनी नाटक की सफलता ||155
श्रीमती सरितादेवी राजेश यादव, मुंबई

35) लोकसाहित्य आणि ग्रामीण साहित्याचा अनुबंध
प्रा.डॉ. सूर्यप्रकाश जाधव,जि.नांदेड ||159

36) उरुवे: शेतकरी आत्महत्तेचं वियाणं
प्रा.डॉ.सुनिता कलाखे, जि.बुलढाणा ||162

37) समाजव्यवस्थेत संत साहित्याची भूमिका
प्रा. डॉ. निगडे सुनील जगन्नाथराव, जि. पुणे ||166

38) पुरोगामी सांस्कृतिक परंपरा आणि स्त्रियांचे वर्तमान वास्तव
डॉ.राजेंद्र ल. सलालकर, जि.अहमदनगर ||170

39) इतर मागास प्रवर्गाच्या विकासातील समस्या: एक चिकित्सक अभ्यास
सरला नाईक, औरंगाबाद ||174

40) भारतीय संगीत में स्तोत्रों की उपयोगिता
Dr. Ashish Kumar, Hoshiarpur, Punjab 1 ||176

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

33

कोरोना व्हायरस आणि चीनची रणनिती

प्रा. डॉ. विमल राठोड
डॉ. म.वा.पी.डब्ल्यु.एस. महा. नागपूर

****

सारांश :—

आजचे युग विज्ञानाचे युग आहे. विज्ञानाचे चांगले आणि वाईट परिणाम होत असतात. कोरोना महामारीने जगात थैमान घातले आहे. त्यामुळे मनुष्यहानी आणि आर्थिकहानी फार मोठया प्रमाणात झालेल्या आहेत. कोरोना व्हायरस आला कोठून? असे प्रश्न अनेक लोक करीत आहे. त्यामुळे त्याच्या खोलावर गेल्यानंतर मात्र असे रूग्ण वुहान शहरात आढळला त्यानंतर त्या व्हायरसच्या संदर्भात अभ्यास केल्यानंतर असे दिसून आले की या सारखे अनेक व्हायरस वुहानच्या लॅबमध्ये दिसून आले. ह्या व्हायरसमुळे आज जगात हाहाकार माजलेले आहे. त्यामुळे डब्ल्यु. एच. ओ. सारख्या संघटनेकडेसुध्दा शंकेच्या दृष्टीने पाहिले जात आहे. अमेरिका आणि चीनचे संबंध जास्तच बिघडत चालले आहे. दोन देशात युध्द होण्याची दाट शक्यता होती पण महामारी वाढत असतांना प्रत्येकच देश आपल्या नागरिकांना कसे वाचविता येईल यामध्ये गुंतल्या गेले. तरी पण देशादेशातील संबंध मात्र शत्रुने झालेले आहे.

प्रास्ताविक :—

जागतिक महामारीच्या काळात एक लढाई चीन आणि अमेरिकेच्या मधात सुरू झाली. अमेरिका आणि चीनचे संबंध कोरोना व्हायरसमुळे बिघडत चालले आहे. अमेरिकेचे राष्ट्रपती डोनाल्ड ट्रम्प यांनी कोरोना व्हायरसला चीन व्हायरस म्हणाले. अमेरिकचे विदेशमंत्री कोरोना व्हायरसला वुहान व्हायरस म्हणतात. त्यामुळे चीनचे राष्ट्रपती शीजिनपिंग नाराज झाले होते. त्यांच्यावर आक्षेप घेण्यात आले होते की, जेव्हा कोरोना व्हायरसची सुरूवात झाली होती तेव्हा त्यांनी थांबविण्याची निती अवलंबिली नाही. त्यावर शीजिनपिंग यांनी सर्व लावलेले आक्षेप धुडकारून लावले आणि त्यांनी आरोप केला की, हा व्हायरस अमेरिकेच्या मिलिटरी वॉर फार मधुन ही महामारी पसरली आहे. असा आरोप चीनचे विदेशमंत्री करतात. एवढेच नव्हे तर अमेरिका अटलीमधील सर्व प्लेन बंद करण्याचा निर्णय घेतला आहे. त्याविरूध्द चीन इटलीमध्ये आपले साहित्य पुरविण्याचा निर्णय घेतला आहे सध्याच्या स्थितीत अमेरिका आणि चीनमध्ये जो संघर्ष सुरू आहे त्यामध्ये सध्या अमेरिका आपल्याला कमजोर पडत असल्याचे दिसून येत आहे. कोरोना व्हायरसची महामारी अशावेळेस पसरली आहे जेव्हा अमेरिका आणि चीन यामधील संबंध संघर्षाचे चालू आहे. अमेरिका आणि चीन सध्या अण्वस्त्राच्या स्पर्धेत उतरत आहे. दोन्ही देशामध्ये आता चढउतार चालू आहे. सध्या चीन मास्क, वेंन्टीलेटर आणि मेडिकल उपकरणाचे उत्पादन जास्त प्रमाणात करीत आहे. चीनजवळ या संदर्भातील जे साहित्य आहे तसे साहित्य अमेरिकेजवळ आहे. चीन सध्या कोरोना व्हायरसमुळे ग्लोबल लिडरशिपमध्ये गुंतलेला आहे. कोरोना व्हायरसच्या संदर्भातील आपली निती चीन योग्य पध्दतीने दाबण्याचा प्रयत्न करीत आहे. त्यामुळे चीन जपान आणि दक्षिण कोरीयाशी आपले संबंध चांगले बनविण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

कोरोना व्हायरसमुळे चीनच्या प्रत्येक बाबीवर अमेरिका बंधन लादत आहे. अमेरिका आपल्या कथनीवर बंधन लादत आहे. तसेच चीनमधुन येणाऱ्या प्रत्येक मालावर अमेरिकेने बंधन लादले आहे. जापान दक्षिण कोरीया सुध्दा चीनच्या व्यापारातून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करीत आहे. आज चीन अमेरिकेच्या तुलनेत सुपर पॉवर बनण्याचा प्रयत्न करीत आहे. ग्लोबल लिडरशिप करिता आपले नाव समोर यावे याकरिता चीन प्रयत्नात आहे. म्हणून चीन, जापान, दक्षिण कोरीया सारख्या देशांना मेडिकल उपकरण आणि मास्क वेंटीलेटर पाठविण्याच्या तयारीत आहे. इतर देशांना मदत करून आपले कोरोना व्हायरसशी काहीही संबंध नसल्याचे दाखवित आहे. चीनजवळ सध्या मेडिकल उपकरणाचे उत्पादन करणाऱ्या कंपन्या फार

मोठया प्रमाणात आहे. इतर कोणत्या देशाजवळ एवढया क्षमत्या नाही. म्हणून सध्या चीन सुपर पॉवर बनण्याच्या मार्गावर आहे. जर अमेरिकेने ह्या महामारीवर योग्य पध्दतीने निर्णय नाही घेतला तर अमेरिकेची बदनामी संपूर्ण जगात होवू शकते. म्हणून अमेरिका कोरोना महामारीला कशा पध्दतीने नियंत्रणात आणता येईल याकरिता प्रयत्न करीत आहे. त्याचा फायदा चीन घेवून चीन आपली अर्थव्यवस्था एक नंबरवर कशी आणेल या प्रयत्नात आहे. त्याचा फायदा घेवून चीन इतर देशांना मेडिकल उपकरण आणि मास्क वेंटीलेटर पुरवित आहे. त्यामुळे इतर देशाच्या नजरेत आपण चांगले आहोत हे दाखविण्याचा प्रयत्न करीत आहे. या कोरोना व्हायरसशी कोणताही संबंध नाही. अशावेळी इतर देशानी चीनची निती समजून घेतली पाहिजे.

१) चिनची निती :–

चीनच्या वुहान शहराच्या सी फुडमधुन हा व्हायरस प्राण्यामध्ये आला असून तो प्राकृतीकरित्या पसरलेला आहे. काही शास्त्रज्ञ ही बाब मानायला तयार नाहीत. त्यांचे म्हणने आहे की, ''हा व्हायरस चीनच्या वुहान लॅबमधुन लीक झालेला आहे कारण या लॅबमध्ये अनेक व्हायरसवर प्रयोग केले जातात.'' १ तसेच अनेक व्हायरस तयार केले जातात. काही शास्त्रज्ञांनी संशोधन केल्यानंतर असे निष्कर्ष काढले की, हा व्हायरस वटवाघूळ सस्तनी प्राण्यामधुन इतर प्राण्यात पसरला त्याकरिता त्यांनी वुहान शहरातील मोठया गुफांचा अभ्यास केला त्यांना असे निदर्शनास आले की, या गुफापासून २०० किलोमिटर दुरवर असलेल्या काही मंजूर वटवाघुळच्या गुफामधील मर–साफ करीत होते. त्या मजुरामध्ये निमोनिया सारखे लक्षण दिसून आले. सहा मजुरांमध्ये तिन मजुरांचा मृत्यु झाला या मजुरांना काय झालं एक प्रकारची शंका होती. पण त्या बाबतीत जागतिक आरोग्य संस्थेला काही पण सांगण्यात आले नाही. चीनच्या प्रसार माध्यमाजवळ पण या बाबतीत काहीच सापडत नाही. वुहानमध्ये अनेक व्हायरसवर संशोधन चालू होते.

जुलै २०२० मध्ये ज्या डॉक्टरनी खाणीत काम करणाऱ्या मजुरांवर उपचार केला होता त्यांनी संशोधन केले की हे मजूर कोरोनासारख्या व्हायरसनी आजारी झालेले आहेत. जो व्हायरस सार्स वन वाल्या व्हायरसपेक्षा वेगळा होता. एवढेच नव्हे तर वुहानमधील एका टिमने त्या खदानाचे पण संशोधन केले त्याचे नेतृत्व शीजिनपिंग यांनी केले होते.

२०१९ मध्ये अचानक अनेक लोक कोरोना व्हायरसनी त्यांची प्रकृती खराब झाली त्यावेळी सी झींगपिंग यांनी सांगीतले की, या व्हायरस सारखे इतर व्हायरस वुहानच्या लॅबमध्ये मला मिळाले नाही. कोरोना व्हायरस आणि रॅट जी–१३ व्हायरस याच्यात जवळपास ९२.६ एवढा सारखेपण दिसून आला. हा तोच व्हायरस होता जो खदाणात काम करणाऱ्या मजुरात मिळाला होता. पण त्यांनी त्यावर विचार केला नाही. त्यावर आणखी संशोधन व्हायला पाहिजे होता. पण त्यांनी ती बाब का दाबुन ठेवली हे कोणालाच आतापर्यंत कळलेले नाही.

२) लॅबमधुन लिक होने :–

दुसरी विशेषज्ञ नताशा हेल्थ एडिटर दि एकोनामिस्ट याचे म्हणणे असे होते की, ह्या व्हायरसचे पसरणे नैसर्गिक पण असू शकते. पण ही शंका टाळतायेत नाही की, व्हायरस वुहानच्या लॅबमधुन लीक झाला नसेल. अनेक वेळा व्हायरस लॅबमधुन लीक झालेले आहेत. पण त्यावर चर्चा करण्यात आली नाही. कारण त्यामुळे राजकीय प्रश्न निर्माण होणार होते. शास्त्रज्ञ घाबरले होते की अमेरिकेचे राष्ट्रपती डोनाल्ड ट्रंप हे चीनच्या विरोधात युध्द घोषित करतील कारण काही वेळा असे व्हायरस हे इतर देशाकरिता बायोवेपन्स म्हणून उपयोगात आणले जातात. ''चीनच्या लॅबची चौकशी करण्याकरिता डब्ल्यु.एच.ओ. ला कळविण्यात आले. पण त्याकरिता चीन तयार नव्हता. तयार झाला तर आमची विशेषज्ञाची टीम जेव्हा उपस्थित राहतील त्याच वेळी चौकशी केल्या गेली पाहिजे असे चीनने सांगितले'' ३ चौकशीनंतर डब्ल्यु.एच.ओ. ने आपला रिपोर्ट सादर केला की, व्हायरस लीक होण्याची शंका कमी आहे.

३) शक्यता :–

व्हायरस नैसर्गिकरित्या पसरला की लीक झाला याविषयी ठोस पुरावा नाही आहे. दुसरे विशेषज्ञ डेविड रेलमन प्रोफेसर स्टेनफर्ड युनिवर्सिटीमध्ये मेडिसीन आणि

मायक्रोबयोलॉजीचे प्रोफेसर आहे. त्यांनी अमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्षाला लिहिलेल्या चिठ्ठीमध्ये सांगितले आहे की, व्हायरस अनेक प्रकारे लिकिज होवू शकते त्यांनी सांगितले की होवू शकते की, वुहानच्या लॅबचा एखादा शास्त्रज्ञ वटवाघुळच्या गुफामध्ये शॅम्पल आणण्यासाठी गेला असेल. त्यामुळे तो संक्रमित झाला असेल व पुन्हा लॅबमध्ये येवून त्यांनी प्रयोग केला असेल. कधी कधी कोरोना व्हायरसचे एकही लक्षण दिसून येत नाही. पण तो व्यक्ती मात्र इतर लोकांना संक्रमित करू शकतो. त्यांनी असेही सांगीतले की, वुहानच्या लॅबमध्ये हजारो व्हॉयरसवर प्रयोग करण्यात येत होते. होवू शकते की, कोरोना व्हायरस त्यापैकी एक असेल कधी कधी व्हायरस मध्ये इतर व्हायरस मिश्र करून नविन व्हायरस बनविल्या जाते. कधी कधी त्या व्हारसला जास्त प्रभावशाली बनविल्या जाते. तर कधी त्याला कमजोर केल्या जाते. डेविड रेलमन म्हणतो की, कोणी अस का करेल ? आपल्याच देशाचे नुकसान कोन करेल ? असे म्हणून तो टाळतो.

४) पुरावे :—

रॉबर्ट गैरी अमेरिकेच्या टुलेन मेडिकल कॉलेजचे प्रोफेसर विशेषज्ञ यांचे म्हणणे असे आहे की, भीती या गोष्टीची आहे की, व्हायरस एका माणसातून दुसऱ्या माणसात संक्रमित होत असतो. त्यांनी सांगीतले की कोरोना व्हायरससुध्दा इबोला आणि एच.आय.व्ही. व्हारस सारखे कोरोना व्हायरस सुध्दा प्राण्यामधून माणसात पसरला आहे. असे मानल्या जाते की, कोरोना व्हायरस वटवाघुळ पासून इतर प्राण्यात पसरला. त्यांनी इतर शास्त्रज्ञासोबत कोरोना व्हारसच्या संदर्भात प्रयोग केले त्यावरून ते सांगू शकतात की, कोरोना व्हायरस नैसर्गिकरित्या माणसात संक्रमित झाला. परंतु सर्वच शास्त्रज्ञ या बाबतीत सहमत नाही. त्यांचे म्हणने असे होते की, कोरोना सारखाच एक व्हायरस वुहानच्या लॅबमध्ये होता परंतु आतापर्यंत एक पण पुरावा समोर आलेला नाही की, हा व्हायरस वुहानच्या लॅबमधून लीक झालेला आहे. परंतु एवढ मात्र सांगता येते की, हा व्हायरस सर्व प्रथम वुहान शहरातच मिळाला आणि तेथेच जास्त प्रमाणात संक्रमित झाला त्यामुळे वुहानच्या लॅबमधून हा व्हायरस लिक झाला असे आपण म्हणू शकत नाही. पण लॅबमधून व्हायरस लिक करून बदला घेण्यापेक्षा प्रयोग करून ज्ञान वाढविणे केव्हाही चांगले असते.

''चीनने आजपर्यंत जे कोरोना व्हायरसमुळे जीव घेतले त्यामुळे अनेक देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर गंभीर परिणाम झालेला आहे. त्याचा फायदा मात्र चीनने घेतला आहे. चीन आपली अर्थव्यवस्था जास्त प्रमाणात शक्तीशाली बनविण्यात गुंतलेला आहे. चीन अमेरिकेपेक्षा जास्त सुपर पॉवर बनण्याकरिता 'साम, दाम, दंड, भेद' या नितीचा उपयोग करण्यास तयार आहे''१ चीनची चार निती आपणास दिसून येते त्या माध्यमातून चीन जगातील सर्व देशांना मेडिकल उपकरण पुरविण्यासाठी तयार आहे. कच्च्या तेल पाणीपेक्षा स्वस्त झाल्यामुळे चीन कच्च्या तेलाचा संग्रह करण्यास सुरूवात केली आहे. अमेरिकेने मोठे फंड देणाऱ्या कंपनीचे फंड थांबविले तर चीन फंड जमा करून आपले नाव चमकवित आहे. चीनची अर्थव्यवस्था जगात दुसऱ्या नंबरवर आहे. चीन दुसऱ्या क्रमांकावरून प्रथम क्रमांकावर येण्याचा प्रयत्न करीत आहे. जेव्हा वुहानमध्ये कोरोना व्हायरस संक्रमित झाला होता तेव्हा इतर देशानी चीनला मदत केली होती. पण लगेच चीनने आपले पाऊल बदलवून जानेवारीत सर्वात जास्त मेडिकल उपकरण पुरविणारा देश बनला आहे. ''भारतासोबतच इतर देशांना पी.पी. इ. किट, मास्क, वेंटीलेटर पाठवित आहे. परंतु त्याचा दर्जा उत्कृष्ट नसल्यामुळे जास्तीत जास्त देश त्याचा सामान परत पाठवित आहे. एवढेच नव्हे तर आपल्या शेजारी देशांना कर्ज देवून त्यांना आपल्या नियंत्रणाखाली आणण्याचा प्रयत्न करीत आहे''.२ सध्या चीनने पिपल्स बँक ऑफ चाईनाने एच.डी.एफ.सी. मधुन १.७५ करोड शेअर विकत घेतले जे एकुण शेअर्सच्या एक प्रतिशत आहे. जगात सध्या ८२ करोड लोक दररोज उपाशी झोपतात. अमेरिकेने डब्ल्यू.एच.ओ. चे फंडींग थांबविले आहे. कारण अमेरिकेचे म्हणने आहे की, डब्ल्यु.एच.ओ. भेदभाव करीत असते. अशावेळी चीनने आपली महानता दाखवून सांगीतले की, चीन डब्ल्यु.एच.ओ. ला २२८ करोड रूपयाची मदत करेल.

आतापर्यंत शास्त्रज्ञाचे म्हणणे होते की, कोरोना व्हायरस चीनच्या सी फुड मार्केट मधुन पसरला आहे. पण आता अशी बातमी समोर येत आहे की, हा व्हायरस चीनच्या वुहान लॅबमध्ये एक बायोवेपन्स म्हणून त्याचा उपयोग केला जातो. चीनने कोरोना व्हायरसचा उपयोग त्याच पध्दतीने केला असावा अशी शंका चीनवर घेतली जाते. परंतु या संदर्भात

शास्त्रज्ञामध्ये मतभेद दिसून येते. त्यामुळे कोरोना व्हायरस कोठून आला या विषयी ठोस पूरावे मिळालेले नाही.

निष्कर्ष :–

१) कोरोना व्हायरस चीनच्या वुहान लॅबमधुन लिक होवू शकते. अशी शंका वर्तविली गेली आहे.

२) कोरोना व्हायरस सारखे अनेक व्हायरस वुहानच्या लॅबमध्ये आढळून आले.

३) कोरोना व्हायरसचा पहिला रूग्ण चीनच्या वुहान शहरात आढळला त्यामुळे त्याची निर्मिती वुहानमधुनच झालेली आहे.

४) चीनमध्ये जेव्हा व्हायरसचा संसर्ग वाढत होता तेव्हा चीनने कोणत्याच देशाला त्या विषयी कळविले का नाही ? म्हणून शंका घेतली जाते.

५) चीनच्या अनुपस्थितीत लॅबची चौकशी चीनने करू का दिली नाही ही शंकेची बाब आहे.

६) इतर देश महामारीने झुंजत असतांना मात्र चीनने त्यांना मास्क, वेंटीलेटर, टेस्ट कीट का पुरविले ? अशा शंका घेतल्या जातात.

७) कोरोना व्हायरसचा निर्माता चीन आहे. या संदर्भात ठोस पूरावे मिळालेले नाही.

संदर्भ ग्रंथ :–

१) ''कोरोना वैश्विक सम्बंधो का प्रभाव'' संचित सिंह पेज नं. ८२, प्रकाशक, कॅटरपीलर आवृत्ती –२०२०.

२) ''एक ग्रहण भारत पर भी (कोरोना)'' सत्यम कुमार श्रीवास्तव पेज नं. २५, प्रकाशक – नेशन प्रेस –२०२०.

३) ''कोरोना महामारी महा–शडयंत्र'' डॉ. तरूण कोठारी पेज नं. ३५, प्रकाशक – नेशन प्रेस – २०२०.

४) ''आधुनिक जग'' प्रा. डॉ. माधुरी देवतळे, प्रकाशक –अंशुल पब्लिकेशन नागपूर प्रथम आवृत्ती –२०१८.

५) 'पाश्चात्य जग'' डॉ. धनंजय आचार्य प्रकाशक– ललीता पुराणिक श्री साईनाथ प्रकाशन, भगवा कॉम्पलेक्स, धरमपेठ, नागपूर प्रथम आवृत्ती –२००४

६) ''कोरोना काळातील जागतिक अर्थव्यवस्था'' संजिव चांदोरकर, प्रकाशन –द युनिक ॲकॅडमी पब्लीकेशन्स प्रा. लि. फर्ग्युसन कॉलेज समोर, पूणे – ४११ ००४, प्रथम आवृत्ती –२०२१.

August 2021

E-ISSN : 234

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Special Issue 272

उदारीकरणानंतरचा भारत १९९१-२०२१

विशेषांक संपादक :
संदीप तुंडूरवार
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री बिंझाणी नगर महाविद्यालय, नागपूर
डॉ. शरद गांधारे
यशोदा गर्ल्स आर्ट्स अँन्ड कॉमर्स कॉलेज, नागपूर

मुख्य संपादक :
डॉ. धनराज धनगर

विशेषांक सहसंपादक :
डॉ. दिनकर चौधरी
डॉ. अमर बोंदरे
डॉ. बाळासाहेब जोगदंड
डॉ. सबीता सिंग
डॉ. संतोष डाखरे

विशेष सहाय्य :
प्रा. भास्कर चपाळे

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Special Issue – 272 : उदारीकरणानंतरचा भारत १९९१-२०२१
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
August - 2021

भारतातील शिक्षणावर उदारवादाचा झालेला परिणाम

डॉ. विमल राठोड
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख डॉ. म. था. पी .डब्ल्यू. एस. महाविद्यालय नागपूर

सारांश –

सध्या भारतातील उच्च शिक्षण क्षेत्रात 'आंतरराष्ट्रीयीकरणा'चे वारे वेगाने वाहू लागले आहेत. तसे पाहिले तर भारताने आर्थिक सुधारणांच्या प्रक्रियेला १९९१ सालीच सुरुवात केली असे मानले जाते. त्यावेळी पी.व्ही.नरसिंहरावांच्या सरकारात डॉ.मनमोहनसिंग वित्तमंत्री पदी होते. जुलै १९९१ मध्ये त्यांनी तयार केलेले पहिले अंदाजपत्रक सादर करताना 'खुल्या बाजारपेठेचे आणि आर्थिक उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारल्या'चे जाहीर केले. त्यानंतर तीन वर्षातच १९९४ साली गॅट करारावर भारताने स्वाक्षरी केल्यामुळे त्यातील वेगवेगळी कलमे बंधनकारक होऊ लागली. एकीकडे आयात–निर्यातीवरील निर्बंध शिथिल होऊ लागले, तसेच बँका, विमा कंपन्या, उद्योगधंद्यामधील खासगी आर्थिक गुंतवणूक सुलभ व्हावी यासाठी वित्तीय संस्थांच्या रचनेत सुयोग्य बदल करणे सुरू झालेय दुसरीकडे गॅट करारानुसार टप्प्या टप्प्याने विकसनशील राष्ट्रांनी आरोग्य, शिक्षण हे सेवा क्षेत्र जागतिक स्तरावरील व्यापारी गुंतवणुकीसाठी आणि स्पर्धेसाठी खुले करणे आवश्यक झाले. त्यामुळे उच्च शिक्षणाचे बाजारपेठेतील विनिमयाच्या वस्तूमध्ये रूपांतर होणे अटळ झाले.

सुधारणांच्या युगात भारताला आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेच्या प्रवाहात सामील होण्याखेरीज पर्याय नव्हता. त्याचा पहिला परिणाम म्हणजे भारतातील सेवाक्षेत्र–विशेषतः शिक्षण आणि आरोग्य ही दोन प्रमुख क्षेत्रे– खासगीकरणासाठी खुली करण्यात आली. प्राथमिक आणि शालेय शिक्षणात राज्य संस्थेनेबरयापैकी गुंतवणूक केल्यामुळे, पटावरील विद्यार्थ्यांची वाढलेली संख्या हा निकष मानल्यास, शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाचा काही परिणाम दिसू लागला आहे हे निश्चित. तरीपण पहिल्या इयत्तेत प्रवेश केलेल्या एकूण विद्यार्थ्यांपैकी जवळजवळ ९३ टक्के विद्यार्थ्यांची गळती ९ व्या इयत्ते पर्यंत होते. म्हणूनच शिक्षणावर राज्यसंस्थेच्या होणाऱ्या खर्चाला मर्यादा येऊ लागल्या. 'उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत राज्यशासनाने करावयाच्या गुंतवणुकीवर तर गॅट करारामुळे अधिकच मर्यादा येतात. सध्या भारतातील, महाविद्यालयात आणि विद्यापीठात येऊ इच्छिणाऱ्या वयोगटातील एकूण विद्यार्थी संख्येच्या फक्त ९ टक्के एवढेच विद्यार्थी उच्चशिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात येत आहेत. 'सन २०२० पर्यंत ही टक्केवारी २० टक्क्यांपर्यंत वाढवायची असेल तर भारतात आणखी १५०० नवी विद्यापीठे स्थापन करावी लागणार आहेत.' असे पंतप्रधान डॉ.मनमोहनसिंग यांनीच विधान केले आहे.

शब्दकुंजी – उदारीकरण, खाजगीकरण, भांडवलशाही, उच्चशिक्षण, विद्यापीठ, विधेयक, अध्यादेश,

संशोधन पद्धती – सदर लघु शोध निबंधात वर्णनात्मक पद्धत वापरली आहे. त्यासोबतच ग्रंथालय, वृत्तपत्र, मासिके, इत्यादी साधनाचा उपयोग केला आहे.

प्रस्तावना –

भारताची आर्थिक गुंतवणूक करण्याची क्षमता नाही. हे ओळखून खाजगी कंपन्या, बहुराष्ट्रीय (कार्पोरेट) कंपन्या, वित्तीय संस्था आणि खासगी गुंतवणूकदारांना उच्चशिक्षणाच्या बाजारपेठेत मागणी–पुरवठ्याच्या तत्त्वानुसार आणि नफा–तोट्याच्या बेरीज–वजाबाकीनुसार मुक्तपणे वावर करू देण्याला १९८०–९० च्या दशकात हिरवा कंदील दाखविला गेला. खाजगी विद्यापीठे स्थापन करण्याला कायदेशीर परवानगी देता यावी यासाठी पी.व्ही. नरसिंहरावांच्या नेतृत्वाखालील काँग्रेस सरकारने

खासगी विद्यापीठे (स्थापना आणि नियमन) विधेयक' १९९५ सालीच संसदे समोर आणले.1 त्यावेळी दिवंगत माधवराव सिंदिया हे केंद्र शासनात शिक्षणमंत्री होते. उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात खाजगीकरणाला 'मुक्त–संचार', तोही राज्यशासनाच्या आशीर्वाद, संरक्षण आणि प्रोत्साहनाने करू देण्यास एका पायावर तयार असलेले महाराष्ट्र राज्य तर केंद्र शासनाच्या एक पाऊल पुढेच होते.

महाराष्ट्र शासनाच्या उच्च आणि तंत्रशिक्षण विभागाने १६ ऑगस्ट २००४ रोजी तत्कालीन राज्यपाल व कुलपती श्री.महंमद फझल यांची मान्यता घेऊन (केंद्र शासनाचे विधेयक लोकसभेत सादर झाले, पण मंजूर झाले नव्हते तरी) 'खाजगी विद्यापीठांच्या स्थापना आणि नियमना संबंधी' एक अध्यादेश जारी केला.2 ह्या अध्यादेशात खाजगी विद्यापीठे (स्वयंचलित तत्वावर) स्थापन करण्यामागची उद्दिष्टे, त्यांना मान्यता देण्याची प्रक्रिया, नियम आणि निकष, त्या विद्यापीठांनी कायमस्वरूपी सामान्य निधी उभारण्या विषयीच्या तरतुदी, स्थायी निधी किती ठेवावा, त्यांचे पदाधिकारी, खासगी विद्यापीठे–विद्यापीठ अनुदान आयोग, ए.आय.सी.आय.टी यासारख्या केंद्रीय स्तरावरील धोरणात्मक नियमन करणाऱ्या संस्था यांचे परस्पर संबंध, त्यांच्या आर्थिक व्यवहाराचे वार्षिक अहवाल, लेखापरीक्षण इत्यादी सर्व तरतुदी आणि तपशील त्या अध्यादेशात आहेत.

राज्यशासन पुरस्कृत खाजगीकरणाच्या धोरणामुळे बऱ्याच संस्थाचालकांनी प्रस्ताव तयार करून, त्याला यु.जी.सी. आणि केंद्रीय मनुष्यबळ खात्याकडूनही अनुमती मिळवून निदान अभिमत विद्यापीठांचा दर्जा मिळविला आहे. अशा अभिमत विद्यापीठांसंबंधी याच सदरातून यापूर्वीच विस्तृतपणे लिहिले गेले आहे. 'खाजगीकरण' म्हणजे 'सर्व बंधनांच्या पलीकडे' असा गैरसमज जसा संस्था चालकांचा झाला तसाच तो मान्यता देणाऱ्या राज्यशासनातील मंत्री आणि सचिवालयातील उच्चधिकाऱ्यांचा झाला म्हणा. किंवा त्यांनी तो सोईस्करपणे करून घेतला म्हणा! ह्या 'मुक्त छंदा'त ज्यांनी आपले उखळ पांढरे करून घेतले त्यांना कालांतराने उच्च शिक्षणासाठी 'दर्जा' सांभाळणे महत्त्वाचे असते हे जाणवू लागले. 'भरमसाठ शुल्क' वसूल करायचे, मात्र मागणी–पुरवठ्यानुसार पगार द्यायचे, हे व्यापारी धोरण राबविणाऱ्यांना 'दर्जेदार शिक्षणाबद्दलची विश्वासार्हता अशी एका रात्रीत निर्माण करता येत नाही' हे उमजायला जरा उशीर झाला. मग 'दर्जेदार शिक्षणाचा दिखावा' निर्माण करण्यासाठी त्यांनी उच्च शिक्षणाच्या आंतरराष्ट्रीयकरणाचे तुणतुणे वाजविणे सुरू केले.

आंतरराष्ट्रीयीकरण – पहिली पायरी

'परदेशातील विद्यापीठे येणार'– याचा बोलबाला तसा बराच आधीपासून सुरू झाला. त्याची पूर्वतयारी म्हणून भारतातील बऱ्याच विद्यापीठांनी प्रथम अमेरिका, कॅनडा, इंग्लंड, ऑस्ट्रेलिया, जपान अशा भांडवलदारी अर्थव्यवस्थेमध्ये खूपच प्रगती केलेल्या देशांमधील निवडक विद्यापीठांशी अध्यापन आणि संशोधनासाठी द्विपक्षीय करार केले. त्याद्वारे प्राध्यापक, विद्यार्थी आणि संशोधन करणाऱ्या शिष्यवृत्तीधारकांची उभयपक्षी देवाण–घेवाण सुरू झाली. काही निवडक भारतीय विद्यार्थ्यांनी करार झालेल्या विदेशी विद्यापीठांत ठराविक कालावधीसाठी जाणे आणि त्या त्या विद्यापीठातील छात्रछात्रा भारतीय विद्यापीठात एखाद्या अभ्यासक्रमासाठी एक–दोन सत्रांसाठी येणे–जाणे शक्य झाले. अशा कार्यक्रमातून प्राध्यापक आणि विद्यार्थ्यांना वेगळा अनुभव मिळतो, त्यांची बौद्धिक क्षमता वाढते, दृ ष्टिकोन अधिक व्यापक होतो, हे आणि या प्रकारचे समर्थन त्या द्विपक्षीयकरारांसाठी दिले जाऊ लागले. बाहेरच्या शैक्षणिक जगताचा लाभ भारतीय विद्यापीठांमधील एकूण विद्यार्थ्यांच्या एक टक्का विद्यार्थ्यांना तरी कधी मिळाला असेल किंवा नाही अशी शंका घ्यायला भरपूर वाव आहे. दिल्ली, जेएनयू, कलकत्ता ह्या विद्यापीठांच्या अशा देवाण–घेवाण कार्यक्रमांचे सोडाय महाराष्ट्रातीलच उदाहरण

E-ISSN : 2348-7143
August - 2021

द्यायचे झाल्यास पुणे विद्यापीठाचे असे द्विपक्षीय करार जपानमधील नगोया विद्यापीठाशी, जर्मनीतील ब्रेमेन विद्यापीठाशी, वेस्ट ओंटारियो विद्यापीठांशी झालेले होते.

अशा आंतरराष्ट्रीय देवाण–घेवाणीच्या उपक्रमात कोणते प्राध्यापक आणि विद्यार्थी किती वेळा विदेशात गेले, तेथे त्यांनी नेमके काम केले, त्यावर विद्यापीठाचा नेमका खर्च किती झाला आणि त्यातून निष्पन्न काय झाले? याचा अभ्यासपूर्ण आढावा कधीतरी–कोणीतरी घ्यायला हवा! कारण असे द्विपक्षीय करार हे आंतरराष्ट्रीयीकरणाची सुरुवातीची पायाभरणी होती.

भारतीय विद्यापीठाने एखाद्या किंवा अनेक विदेशी विद्यापीठांशी असे उभयपक्षी शैक्षणिक करार करण्याला सुरुवात २५–३० वर्षांपूर्वी झाली. मात्र देशांच्या (राष्ट्र–राज्यांच्या) पातळीवर दोन देशांमध्ये 'सांस्कृतिक आदान–प्रदान' अशा कार्यक्रमांना बऱ्याच आधीपासून सुरुवात झाली. यु.एस.ए.आय.डी. (युसेड) द्वारा 'फुलब्राईट' अभ्यासवृत्ती/संशोधनवृत्ती भारतीय प्राध्यापकांना, संशोधनाच्या विद्यार्थ्यांना जशा मिळायच्या तशाच प्रकारे अमेरिकन प्राध्यापक, विद्यार्थीही भारतात मर्यादित काळासाठी येऊ लागले. १९५० ते ७० याकाळात 'साऊथ एशियन स्टडीज' अशी केंद्रे अमेरिकेतील अकरा विद्यापीठांमध्ये स्थापन केली गेली तेव्हा मोठ्या संख्येने अमेरिकेतील राज्यशास्त्रज्ञ, इतिहासतज्ज्ञ, मानववंश शास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, भाषा शास्त्रांचे प्राध्यापक–संशोधक भारतात आले. त्यानंतर मात्र अमेरिकन सामाजिक शास्त्रज्ञांचा ओघ जरा आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिकेकडे वळला. सांस्कृतिक आदान–प्रदान कार्यक्रमाचा उद्देश जसा विकसनशील देशांतील प्राध्यापक–विद्यार्थ्यांना विदेशी जाऊन शैक्षणिक–संशोधनपर अनुभव घेण्याची संधी देण्याचा होता, तसाच साम्राज्यवाद आणि वसाहत वादाच्या इतिहासाने उभयसमाजात जे अपसमज निर्माण झाले होते, जी भावनिक कटुता वसाहतवादानंतरसुद्धा शिल्लक राहिली होती, ती दूर व्हावी आणि सांस्कृतिक सामंजस्य विकसित होऊन संघर्षाचे आणि विद्वेषाचे वातावरण इतिहास जमा व्हावे हासुद्धा एक उदात्त उद्देश होता. तथापि अशा देवाणघेवाणीतून कधी काळी विदेशी विद्यापी ठे भारतात येऊन येथील उच्च शिक्षण क्षेत्रात आपले पाय रोवतील किंवा काही भारतीय विद्यापीठे दुबई, शारजा, बहारीन, युगांडा किंवा सिंगापूरला जाऊन त्यांचे कॅपस विदेशात थाटतील आणि तिथे भारतीय विद्यापीठांचे अभ्यासक्रम राबविले जाऊन पदव्याप्रदान करण्याचा घाट घालतील असे २५–३० वर्षांपूर्वी वाटले नव्हते. आज मात्र गॅट करारानं उच्च शिक्षणाच्या आयात–निर्यातीसाठी आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठच खुली केल्यामु 196 / 288 [illegible] नवे आंतरराष्ट्रीय विद्यापीठ' स्थापन करतोय, किंवा जुन्याच अभिमत विद्यापीठाच्या नावात 'आंतरराष्ट्रीय' हा शब्द जोडून, स्वतःची प्रतिमा उजळून निघेल– म्हणजेच त्या विद्यापीठाला 'ब्रॅन्ड नेम' प्राप्त होईल, तसेच त्याच्या शैक्षणिक दर्जा/गुणवत्तेची विश्वसनीयता सुधारेल किंवा सुधारली आहे– अशा आविर्भावात त्यांचे त्यांचे संस्थापक/संस्थाचालक आज सर्वत्र वावरत आहेत.

परदेशी विद्यापीठांचे समर्थन आणि समीक्षा

भारतातच नव्याने खाजगी विद्यापीठ स्थापन करायचे असेल तर त्यासाठी देशात स्वतंत्र विधेयक तयार करण्यात आले आहे. मात्र त्या कायद्यातील तरतुदी भारतातील संस्थाचालकांना किंवा उच्चशिक्षणात गुंतवणूक करू पाहणाऱ्यांना लागू आहेत. पण महाविद्यालयात आणि विद्यापीठात प्रवेश घेऊ इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्यापुढील पंधरा–वीस वर्षांत झपाट्याने वाढणार आहे. म्हणजेच उच्च शिक्षणासाठीची मागणी ज्या प्रमाणात वाढणार आहे, त्या प्रमाणात भारतीय विद्यापीठे ती गरज पुरविण्यास पुरेशी नाहीत. म्हणून विदेशातील काही विद्यापीठे भारतात येऊन इथेच रीतसर त्यांचे त्यांचे शैक्षणिक उपक्रम (किंवा दुकाने म्हणा) सुरू करण्याची शक्यता आहे. त्याची कारणे सुद्धा तितकीच स्पष्ट आहेत. एक तर विदेशी विद्यापीठात जाऊन पदवीप्राप्त करण्याला उच्च शिक्षणात अजूनही

E-ISSN : 2348-7143
August - 2021

महत्त्व आहे. तरुण पिढीलात्याचे आकर्षण आहे. दुसरे म्हणजे, भारतीय विद्यापीठे, निदान त्यापैकी काही 'अ' दर्जाची विद्यापीठे, कितीतरी परदेशस्थ विद्यापीठांच्या तोडीची असतील, किंवा त्यांच्याहून सरस असली तरीही परदेशात जाऊन, कोणत्याही विद्यापीठातून का होईना पदवीघ्उच्चशिक्षण घेऊन आलेल्या विद्यार्थ्याला भारतातील नोकरीसाठीच्या अधिक चांगल्या संधी उपलब्ध होतात असा सामान्यपणे समज आहे. किंवा आम्हा भारतीयांची तशी मानसिकता तयार झाली आहे असे म्हणा. तिसरे महत्त्वाचे कारण म्हणजे परदेशात उच्च शिक्षणासाठी जाण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगणाऱ्या, किंवा तसे स्वप्नरंजन करणाऱ्या, सर्वच विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती, अभ्यासवृत्ती विदेशातील विद्यापीठे देऊ शकत नाही. त्यांना प्रवेश दिला तरी प्रवास खर्च, शैक्षणिक शुल्क आणि तिकडे राहण्याच्या खर्चाची सोय त्यांना स्वतःच करावी लागते. हा खर्च लक्षावधी रुपयांचा असल्याने, कर्ज काढतो म्हटले तरीही, सर्वचपालकांना परवडणारा नसतो. मात्र तीच संधी विदेशातील विद्यापीठे भारतात येऊन इथे त्यांनी त्यांचे केंद्र–परिसर स्थापन केले आणि त्यांचे अभ्यासक्रम घोषित केले, तर भारतात राहूनच विदेशी विद्यापीठाची पदवी प्राप्त करण्याची संधी भारतीय विद्यार्थ्यांना मिळेल. मग त्यासाठी विद्यार्थी–प्रवेशासाठी रांगा लागतील असा अनेकांचा होरा आहे. असा अंदाज बांधणाऱ्यांच्या तर्कात तथ्यांशही आहे. कारण निदान तो खर्च करू शकणाऱ्या पालकांची संख्या भारतात कमी नाही. गेल्या तीन दशकांत भारतातील मध्यम वर्गाचा विस्तार झपाट्याने झाला आहे. एकूण लोकसंख्येच्या २० ते ३० टक्के मध्यमवर्गातील सुखवस्तू कुटुंबातले आहेत आणि ही संख्या अमेरिकेच्या एकूण लोकसंख्येपेक्षा जास्त आहे. तात्पर्य, भारतातच राजकोट किंवा संबलपूर, बरेली किंवा धुळे, अथवा पानिपत किंवा नलगोंडा (आंध्र) इथे राहणाऱ्या विद्यार्थ्याला तिथेच किंवा जवळपासच नव्याने सुरू झालेल्या एखाद्या अमेरिकन, ब्रिटिश किंवा ऑस्ट्रेलियातील विद्यापीठाच्या केंद्रात प्रवेश मिळाला, तर भारतात राहूनच, इथेच शिक्षण घेऊन त्याला विदेशी विद्यापीठाची उच्च पदवी हस्तगत करता येऊ शकते. त्यासाठी मागणी ही सतत वाढती राहणार आहे. तसे झाल्यास शासकीय निधीची गुंतवणूक करून नवी विद्यापीठे स्थापण्याची गरज कमी होईल. कदाचित असा विचारकरूनच २००७ साली केंद्र शासनाने एक स्वतंत्र विधेयक तयार करून संसदेपुढे ठेवलेय. हा सर्व खटाटोप केंद्र आणि राज्यशासनांचा उच्च शिक्षणावरील खर्च रोख्या आहे त्यापेक्षा वाढू नये. विदेशांतून भारतात भांडवली गुंतवणूक होईल, भारतीय आणि विदेशी विद्यापीठांमध्ये स्पर्धा सुरू होऊन [illegible] शिक्षणाचाध्यदर्याचा दर्जा सुधारण्यात होईलय तसेच ज्यांची ऐपत [illegible] शिकायला गेले, किंवा विदेशीविद्यापीठांनी भारतात सुरु केलेल्या केंद्रा[illegible] घेऊ लागले की त्या प्रमाणात भारतातील विद्यापीठांमध्ये उपलब्ध असणाऱ्या प्रवेश–संख्येत आजवर वंचित राहिलेल्या गटातील विद्यार्थ्यांना अधिक सामावून घेता येईल– असे उच्चशिक्षणाच्या आंतरराष्ट्रीयीकरणाचे, त्याच्या खुल्या बाजारपेठेचे समर्थन केले जाते.

त्याउलट उच्च शिक्षणाच्या खुल्या बाजार पेठेला विरोध करणारे त्याच्या दूरगामी परिणामांकडे लक्ष वेधतात. त्यांच्या मते अशा आयात–निर्यातीचा खरा फायदा अमेरिका, इंग्लंड, जर्मनी,फ्रान्स, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया, जपान, यांसारख्या प्रगतधविकसित देशांना होईल आणि विकासनशील देशांना विशेषतः उच्चशिक्षणाची मोठी बाजारपेठ असलेल्या भारताला त्याचा जबरदस्त फटका बसेल. कारण जगातील ज्या पहिल्या दहा देशांत सगळ्यात जास्त विदेशी विद्यार्थी शिकत आहेत, त्यापैकी ६४.८ टक्के विद्यार्थी वर उल्लेखिलेल्या सात देशांतच २००७ साली उच्च शिक्षण घेत होते. या पहिल्या दहा देशांत भारताला स्थान नाही. दुसरे असे की जे विद्यार्थी अमेरिका–इंग्लंडला उच्च शिक्षणासाठी जातात, त्यापैकी अमेरिकेला गेलेल्या एकूण विद्यार्थ्यां पैकी ६० टक्के त्याच देशात थांबतात, नोकऱ्या करून तिथल्या अर्थव्यवस्थेला भक्कम योगदान देतात, तिथेच स्थायिक होतात. चीनमधून अमेरिकेत

E-ISSN : 2348-7143
August - 2021

गेलेल्या विद्यार्थ्यांचे तिथेच स्थायिक होण्याचे प्रमाण ७० टक्के (१९७८ ते २००७ पर्यंतची आकडेवारी) असते.3. ह्यामुळे भारताचीच नव्हे, सर्वच विकसनशील देशांची बौद्धिक हानी होते, जी कधीही भरून काढता येत नाही. शिवाय आज ज्या क्षेत्रांत कुशल तंत्रज्ञांची गरज आहे अशा अभियांत्रिकी, व्यवस्थापन किंवा माहिती–तंत्रज्ञान ह्याच व्यावसायिक शिक्षणाचा– विषयांचा अधिक विकास–विस्तार होईल.

तुलनेने मानवी मूल्ये, भाषा, संस्कृती आणि इतिहासाची जाण जोपासणाऱ्या विद्याशाखांकडे आणि पायाभूत मानल्या जाणाऱ्या विज्ञानांकडे दुर्लक्ष होईल, त्यांचा विकास खुंटेल. ज्ञान–विज्ञानाचे संतुलित अध्ययन–संशोधन होण्याच्या दृष्टीने उच्च शिक्षणाच्या खुल्या बाजारपेठेमुळे हानीच होईल. याखेरीज आणखी एक मुद्दा उपस्थित केला जातो तो असाकी विदेशी विद्यापीठात उच्चशिक्षण घेण्याचा (शुल्क आणि राहण्याचा) खर्च हा भारतातील फक्त अतिश्रीमंत– उच्चभ्रू वर्गातील फारच थोड्या विद्यार्थ्यांना परवडण्यासारखा आहे. त्याचा लाभ मर्यादित होईल. तुलनेने जर विदेशी विद्यापीठे भारतात आली, त्यांनी इथेच अभ्यासक्रम (स्थानिक भागीदारी करणाऱ्या संस्थाविद्यापीठांच्या सहकार्याने) राबविले तर भारतीय विदेशी चलनाची बरीच बचत होईल. होणारा खर्च भारतातच होईल आणि बाहेरच्या देशांत नोकरी शोधून स्थायिक होऊ इच्छिणाऱ्यांच्या संख्येला आळा बसेल.4

विदेश विद्यापीठांच्या नियमनाचे विधेयक

परदेशातील जी विद्यापीठे भारतात येऊन इथल्या विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक सेवा–अभ्यासक्रम आणि पदव्यांच्या रूपाने देऊ इच्छितात त्यांना त्यांचे केंद्र स्थापण्यासाठी किंवा जागा घेऊन स्वतंत्रपणे परिसर विकसित करता यावे यासाठी 2007 साली राज्यसभेमध्ये एक विधेयक (क्र. 3) केंद्र शासनाने सादर केले. त्यानुसार सध्या अस्तित्वात असलेल्या यूजीसी [illegible] 1956 [illegible] मधील तरतुदीनुसार एखाद्या विदेशी शैक्षणिकसंस्थेलाविद्यापीठाला जोपर्यंत [illegible] मिळत नाही, आणि त्याप्रमाणे केंद्रशासन जाहीर करीत नाही, तोपर्यं[illegible] भारतात विद्यार्थ्यांना प्रवेश देता येणार नाही किंवा पदवीप्रमाणपत्रे देता येणार नाहीत. पण जर विदेशी विद्यापीठे भारतातील कुठल्याही केंद्रीय विद्यापीठांबरोबर किंवा मान्यता प्राप्त राज्यशासित विद्यापीठांबरोबर भागीदारीसहकार्य करार करून एखादा पदवी–पदविका अभ्यासक्रम पारंपरिक पद्धतीने शिकवू इच्छित असतील तर त्यांच्या उपक्रमाला प्रस्तावित विधेयकानुसार कुठलीही हरकत नसेल.

198 / 288

भारतात आपले वेगळे अस्तित्व कायम करू इच्छिणाऱ्याविदेशी विद्यापीठांना त्यांच्या देशाच्या दूतावासामार्फत किंवा उच्चायुक्तामार्फत रीतसर अर्ज करावा लागणार आहे. त्यासाठी निर्धारित केलेले प्राथमिक शुल्क भरावे लागेल. ज्या तारखेला विदेशी विद्यापीठ भारतात आपले शैक्षणिकअभ्यासक्रम सुरू करू इच्छिते त्याच्या सहा महिने आधी असा अर्ज करावा लागेल. अर्जासोबत सर्व आवश्यक दस्तावेज देणे आवश्यक असेल. त्यात त्यांच्या त्यांच्या विद्यापीठाने जर मूल्यांकन करून घेतले असेल तर ती कागदपत्रेही केंद्र शासनाकडे जमा करावी लागतात. त्यानंतर रजिस्ट्रारांनी त्या अर्जाची छाननी करून, माहिती मिळवून तीन महिन्यांच्या आत युजीसीकेंद्र शासनाला आपला अहवाल दिला पाहिजे. सहा महिन्यांच्या आत मान्यता द्यायची किंवा नाही याबद्दलचा निर्णय विदेशी विद्यापीठांना कळविला गेला पाहिजे. मान्यता मिळाल्यानंतर भारतातील सांस्कृतिक आणि भाषिक विविधता आणि अस्मितांबद्दलची संवेदनशीलता ध्यानात घेऊनच त्यांनी भारतात शैक्षणिक कार्यक्रमांची आखणी केली पाहिजे. शिवाय, भारताची अखंडता आणि सार्वभौमत्व यांवर विपरित परिणाम होईल असे कुठलेही अभ्यासक्रम त्यांना भारतात राबविता येणार नाहीत.

E-ISSN : 2348-7143
August - 2021

भारतातील युजीसीएआय.सी.टी.ई.सारखे सक्षम अधिकार मंडळ विदेशी विद्यापीठांनी भारतात सुरू केलेल्या अभ्यासक्रमशैक्षणिक उपक्रमांची तपासणी करू शकेल. शिक्षणाचा दर्जा चांगला राहील असा त्यांनी सातत्याने प्रयत्न केला पाहिजे. जी विदेशी विद्यापीठे व्यापारी हेतू मनात बाळगून शैक्षणिक दर्जाबद्दल उदासीन राहतील, त्याकडे दुर्लक्ष करतील अशांची 'अभिमत विद्यापीठ' म्हणून मान्यता काढून घेण्याचे अधिकार युजीसीला राहतील. त्यांनी आवश्यक तो कायमस्वरूपी निधी केंद्र शासनाकडे ठेवला पाहिजे. त्याप्रमाणे त्या विद्यापीठाचे स्वतंत्र विद्याशाखा मंडळ, व्यवस्थापन समिती, विद्यार्थी मंडळ स्थापन करून महत्त्वाचे निर्णय (वित्तविषयकसुद्धा) पारदर्शक पद्धतीने व सर्व घटकांना सहभागाची संधी देऊनच घेतले पाहिजे.

नियमांचे उल्लंघन होत असल्याचे आढळल्यास विदेशी विद्यापीठांच्या भारतातील उपक्रमांवर बंदी घालण्याचा किंवा त्यांना दंडशिक्षा करण्याचा अधिकार हा विधेयकात युजीसीला दिला आहे. विद्यार्थ्यांकडून सक्तीने कॅपिटेशन फीदेणगी गोळा केली जात असेल तर ती रक्कम विद्यार्थ्यांना परत करण्याला युजीसी विदेशी विद्यापीठांना भाग पाडू शकते. दंडाची रक्कम त्यांना युजीसीत भरावी लागेल. तसे न केल्यास विदेशी विद्यापीठांच्या भारतातील स्थावर मालमत्तेवर जप्ती आणण्याचे अधिकारही केंद्रशासनाला देण्यात आले आहेत. विदेशी विद्यापीठांच्या स्थापनेबाबतनियमनाबाबत नियमपरिनियम तयार करून ते बंधनकारक करण्याचा अधिकारही केंद्रशासनाने स्वतःकडे हा विधेयकाद्वारे घेतला आहे.5 या विधेयकाला केंद्रीय मंत्रिमंडळाने 1 मार्च 2007 रोजी मान्यता दिलेली आहे. त्याप्रमाणे गॅट कराराला अभिप्रेत असलेल्या शैक्षणिक सेवा भारतात पुरविण्याचा खुला व्यापार करण्याची मोकळीक आता विदेशी विद्यापीठांना तत्त्वतः देण्यात आलेली आहे.

विदेशी विद्यापीठांच्या आगमनाची शक्या–शक्यता

विदेशी विद्यापीठांना भारतात येऊन स्वतःचे शैक्षणिक संकुल आणि संसार थाटण्याला वर उल्लेख केलेल्या विधेयकाने हिरवा कंदिल दाखवला आहे हे खरे. असे परदेशातील विद्यापीठांचे अभ्यासक्रम भारतात सुरु झाल्यास भारतीय विद्यापीठे त्यांच्या स्पर्धेत, दर्जेदार शिक्षणाच्या निकषावर टिकतील की नाही? असा प्रश्न युजीसीतील उच्च पदस्थांपासून, विविध विद्यापीठांच्या कुलगुरूंपासून तर महाविद्यालयाच्या प्राचार्यांपर्यंत सर्वच स्तरांवर बऱ्याच जणांकडून काळजीच्या स्वरात उपस्थित केला जात आहे. विदेशी विद्यापीठांसाठीचे विधेयक तयार होण्या आधीपासून याप्रश्नावरील चर्चेला ऊत आला आहे. काहींना तर या चिंतेने इतके ग्रासले आहे की त्यांच्या मते विदेशी विद्यापीठांचे हे संभाव्य आक्रमण वेळीच थोपविले नाही तर भारतातील बऱ्याच विद्यापीठांना आणि महाविद्यालयांना विद्यार्थी मिळणार नाहीत आणि मग त्यांना लवकरच त्यांचा गाशा गुंडाळावा लागेल! असा विपरित परिणाम होण्याचीहोईल अशी धास्ती ज्यांना वाटते त्यांच्या न्यूनगंडाविषयी त्यांची कीव करावीशी वाटते! विदेशी विद्यापीठे भारतातील उच्च शिक्षणाच्या मागणी–पुरवठ्याच्या बाजारात उतरण्याच्या शक्या–शक्यते विषयी मी यापूर्वी एका स्वतंत्रलेखात माझी मते व्यक्त केली आहेत.6 अशी शक्यता बळावण्याचे एक मुख्यकारण असे आहे की ज्याप्रमाणे राज्यसंस्थेच्या (शासकीय) आर्थिक गुंतवणुकीद्वारे उच्च शिक्षणाचा विस्तार भारतात करण्याला मर्यादा आहेत, त्याचप्रमाणे प्रगत भांडवलदारी देशांमध्येही (अमेरिका, इंग्लंड,युरोपीय देश इ.) विद्यापीठांना दिल्या जाणाऱ्या अनुदानात लक्षणीय कपात करायला बऱ्याच आधीपासून सुरुवात झाली आहे. त्यामुळे प्रोफेसर पदावरील अथवा अध्यासनावरील व्यक्तीसेवानिवृत्त झाली तर खर्च–कपातीसाठी ते पदच रद्द करण्याचा प्रकार अनेक ठिकाणी सुरु झाला आहे. आता विद्यापीठांनीही स्वतंत्रपणे निधीसंकलन करावे, देणग्या मिळवाव्या, उद्योगधंद्यांना संशोधनावर आधारित सल्ला देऊन 'कन्सल्टेशन फी' मिळवावी आणि आर्थिक अरिष्टात सापडलेल्या

E-ISSN : 2348-7143
August - 2021

व्यापारी कंपन्या उद्योगधंदे ज्याप्रमाणे आपापले वित्तीय व्यवस्थापन करतात त्याप्रमाणे विद्यापीठांनीही शिकायला हवे. त्यासाठी नवे व्यवसायाभिमुख अभ्यासक्रम सुरू करावेत, शुल्क वाढवावे हा पर्यायसुद्धा प्रगत देशात आता संमत होऊ लागला आहे. 1950 ते 1970 ह्या दोन दशकात विकसनशील देशातील विद्यार्थी मोठ्या संख्येने अमेरिका, कॅनडा, इंग्लंडमध्ये उच्च शिक्षणासाठी जात होते, तसे ते आजही जातात. मात्र फरक एवढाच आहे की त्यावेळी, विशेषतः अमेरिकन विद्यापीठांमध्ये संशोधनवृत्ती–अभ्यासवृत्ती (रिसर्च असिस्टंटशिपटीचिंग असिस्टंटशिप) भारतीय विद्यार्थ्यांना सहज मिळत असे. तेव्हा अशा मनुष्यबळाची तिथल्या अर्थव्यवस्थेलाही गरज होती, त्यांना तिथे नोकऱ्या देऊन सामावून घेण्याची क्षमता तिथे होती.

निष्कर्ष –

1. आर्थिक मंदीचा फटका जरी अलीकडचा असला तरीही बेकारीचे प्रमाण तिथेही वाढत आहे. आता शिष्यवृत्त्या देणे कमी झाले आहे. उलट परदेशातून अमेरिका इंग्लंडमध्ये उच्च शिक्षणासाठी जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडून, स्थानिक विद्यार्थ्यांना द्यावे लागणाऱ्या शुल्काच्या तुलनेत, कितीतरी पटीने अधिक शुल्क घेतले जाते. तरीही ज्या विद्यार्थ्यांना ते देणे परवडते ते अजूनही 'व्हिसा'साठी रांगा लावतात. खर्च करतात, विदेशी विद्यापीठात पदवी मिळवून तिकडेच नोकऱ्या शोधतात आणि स्थायिक होतात. त्यांच्याबद्दल तेथील वाढत्या बेकारीच्या वातावरणामुळे स्थानिक लोकांमध्ये आकस, असंतोष वाढतोय. त्यातूनच भारतीय विद्यार्थ्यांवर हे होत आहेत. म्हणून आता विदेशी विद्यापीठेच भारतातील उच्च शिक्षणासाठी असलेल्या वाढत्या मागणीचा विचार करून तिथेच जाऊन आपापली शैक्षणिक दुकाने थाटायला परवानगी देण्याची शक्यता वाढत चालली आहे, हे नाकारून चालणार नाही.

2. खासगीकरण, जागतिकीकरण आणि गॅट प्रणित आर्थिक उदारीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे उच्च शिक्षणाच्या बाजारपेठेत आयात–निर्यातीची जशी स्पर्धा वाढली, त्याबरोबरच विदेशीविद्यापीठांनी त्यांचे हातपाय भारतात पसरायला मोठ्या प्रमाणावर सुरुवात केली तर भारतीय विद्यापीठांचे नेमके भवितव्य काय? त्यापर्यंत म्हणा, त्या 'आक्रमणा'पुढे भारतातील उच्च शिक्षणसंस्थांचा कसा निभाव लागेल? अशा प्रश्नांमुळे चिंताग्रस्त झालेल्या/होणाऱ्या लोकांचीही संख्या वाढली आहे.

3. सुखवस्तू मध्यमवर्गीय कुटुंबातील विद्यार्थी आणि त्यांच्या पालकांना परदेशस्थ विद्यापीठांच्या पदव्या/पदविकांचे आकर्षण कमी होण्यापेक्षा अधिकच वाढत चालले आहे. त्या मिळविण्याची संधी भारतात राहून कमी खर्चात मिळत असेल तर त्याला ते प्राधान्यक्रम देतील.

4. उच्च शिक्षणाच्या आंतरराष्ट्रीयीकरणात भारतीय विद्यापीठांनी घाबरून [illegible] 200 / 288 [illegible] ह्या प्रक्रियेत कंबर कसून प्रयत्नपूर्वक गुणवत्तेचा दर्जा सांभाळला तर [illegible] व आव्हान (आक्रमण नव्हे) समर्थपणे पेलता तर येईलच, पण त्याशिवाय अनेक नव्या संधी त्यांना मिळतील.

5. विदेशी विद्यापीठांनी भारतात संकुले उभारल्यास त्याचा खरा फटका पंचतारांकित हॉटेल्ससारख्या आकर्षक इमारती उभ्या करून, विद्यार्थ्यांकडून भरमसाठ फी उकळणाऱ्या अभिमत विद्यापीठांना आणि विनाअनुदानित संस्थांना सगळ्यात जास्त बसेल. एरवी विदेशी विद्यापीठे भारतात येण्याचा केवळ 'बागुलबुवा' उभा केला जात आहे. त्याच्यामागे कोणाचे हितसंबंध गुंतले आहेत हे सहज लक्षात येण्यासारखे आहे.

संदर्भ –

1- The Private Universities ¼Establishment and Regulation½ Bill] 1995] (भारत सरकार– शिक्षण विभाग, नवी दिल्ली, 22 ऑगस्ट 1995)

2- Maharashtra Ordinance No- XXII of 2004& An Ordinance to Provide for establishment of Self & Financed Universities in the State] संदर्भ महाराष्ट्र शासन राजपत्र (गॅझेट) भाग 8, 16 ऑगस्ट 2004, पृष्ठे 486–507).

3- जे.बी.जी.टिळक, 'इंटरनॅशनलायझेशन ऑफ हायर एज्युकेशन गॅट्स : इल्युजरी प्रॉमिसेस न्ड डॉन्टिंग श्रेट्स', जरनल ऑफ इंडियन स्कूल ऑफ पोलिटिकल इकॉनॉमी, खंड 3, जुलै–सप्टेंबर 2007, पृष्ठे 381–84 आणि पृष्ठ 410

4- देवेश कपूर, 'द सप्लाय मिक्स',सेमिनार, अंक 587, जुलै 2008, पृष्ठ 14–18,जे.बी.जी.टिळक, पूर्वोल्लेखित, पृष्ठ 382,

5- द फॉरेन एज्युकेशनल इन्स्टिट्यूशन्स रेग्युलेशन ऑफ एन्ट्री न्ड ऑपरेशन, मेंटेनन्स ऑफ क्वालिटी न्ड प्रिव्हेन्शन ऑफ कमर्शियलाझेशन बिल– 2007', जर्नल ऑफ इंडियन स्कूल ऑफ पोलिटिकल इकॉनॉमी खंड 3, जुलै–सप्टेंबर 2009, पृष्ठे 470–77

6- द.ना.धनागरे,'परदेशातील विद्यापीठांचे आक्रमण की आव्हान?' साप्ताहिक महाराष्ट्र, औरंगाबाद, 2004) तरीपण ती इथे संक्षेपाने मांडतो.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

July-August-September 2021 E-ISSN : 2348-7143

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Vol. 8, Issue 3

Recent Trends in Research

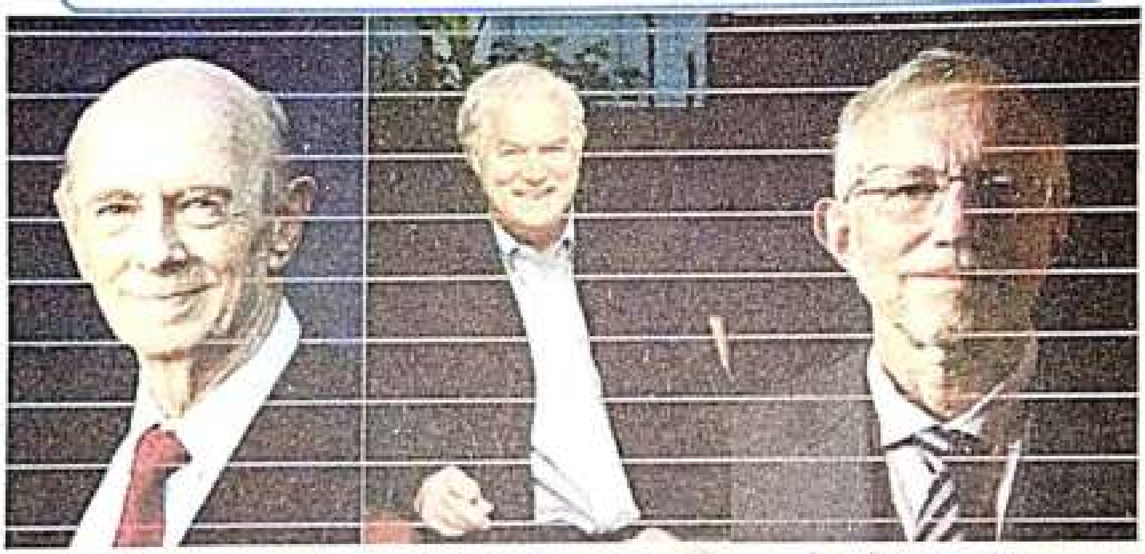

Harvey J. Alter Michael Houghton Charles M. Rice

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors -
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

RESEARCHJOURNEY

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

30	राजी सेठ के उपन्यासों में नारी जीवन	डॉ. ज्ञानेश्वर महाजन	148
31	महिला आत्मकथा लेखन-संघर्ष भरी विकास यात्रा	डॉ. संतोष पवार	152
32	जीवन की यथार्थता का परिचायक : 'वाह जिंदगी'	डॉ. रुपाली चौधरी	157
33	विपश्यना	डॉ. ओमप्रकाश झंवर	162
34	किन्नरों की जीवन की समस्या	डॉ. डी. बी. महाजन	164
35	क्षमा शर्मा के कहानियों में चित्रित नैतिक मूल्य	डॉ. हेमलता काटे	168
36	'हिमालय के उस पार' : भौगोलिक दृष्टिकोण	डॉ. विजय कुमार	171
37	अनुवाद और रोजगार	डॉ. आनंदी शिंदे	174

मराठी विभाग

38	संत ज्ञानेश्वरांच्या चिद्विलास वादाची परंपरा	डॉ. निलीमा कापसे	180
39	कविता : अशास्त्राचे शास्त्र	डॉ. सुदाम राठोड	186
40	लोकगीताचे स्वरुप	प्रा. सुनील जाधव	192
41	सुरेश भटांचे समकालीन विदर्भातील गझलकार	डॉ. संजय पोहरे	195
42	सदानंद देशमुख यांच्या ग्रामीण काव्यातील राजकीय जीवन	डॉ. एन. व्ही. शिंदे	201
43	आदिवासी कवितेतील 'बाप'	डॉ. सखाराम डाखोरे	205
44	समकालीन मराठी कविता 'हत्ती इलो'- अजय कांडर	डॉ. विजया पाटील	209
45	दलित कवयित्रींच्या कवितेची शैली	डॉ. राष्ट्रपाल मेश्राम	214
46	संतोष पद्माकर पवार यांच्या कविता	डॉ. सुदाम राठोड	222
47	आंबेडकरी विचारांचे वारसदार : लोकशाहीर वामनदादा गरुड	डॉ. सुरेश जाधव, प्रा. स्वप्निल गरुड	226
48	अण्णा भाऊ साठे यांची कादंबरी : एक अप्रत्यक्ष नाट्यात्मक अनुभव	डॉ. पी. एस. सुने, संतोष मालपाळे	232
49	'गोतावळा' बदलत्या ग्रामव्यवस्थेचे परिणाम व्यक्त करणारी कादंबरी	डॉ. आर.डी. शिंदे	235
50	ग्रामीण कादंबरी 'पोटमारा' : एक आकलन	डॉ. शारदा मोरे	239
51	'फेसाटी' मुक्तेचा जीवनप्रवास	डॉ. संगीता शेळके	243
52	'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट' या कादंबरीतील स्त्रीप्रतिमा	डॉ. भैय्या पाटील	249
53	रंगनाथ पठारे यांचे समाज व संस्कृती विषयीचे समीक्षा विचार	डॉ. जयराम खाडे	253
54	मार्क्सवाद आणि मार्क्सवादी साहित्यविचार	डॉ. संदीप कदम	259
55	मार्क्सवादी इतिहासकार रोमिला थापर	डॉ. जगदीश खरात	266
56	झाडीपट्टी रंगभूमीवरील पहिले दंडारनाट्य : 'घायाळ वाघीण'	श्री. योगिनाथ नागराळे, डॉ. श्याम मोहरकर	271
57	लेखक रवींद्र शोभणे : संकल्पपूर्तीच्या वाटेवरचा धाडसी प्रवासी	प्रा. संजय गोहणे	276
58	रंगनाथ पठारे यांच्या महाविद्यालयीन अनुभवविश्वातून निर्मित झालेल्या कथा	डॉ. जयराम खाडे	282
59	लाला लजपत राय यांची महिलांविषयीची भूमिका	डॉ. राजेंद्र रासकर	290
60	जपानमध्ये बौद्ध धर्माचा उदय आणि विकास	प्रा. प्रणोती कांबळे	294
61	महात्मा गांधी यांचे ग्राम विषयक विचार : एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. जी.डी. घोडे	301
62	पंडित जवाहरलाल नेहरूंचा इतिहासविषयक दृष्टीकोन	डॉ. जगदीश खरात	304
63	अमेरिकेचे परराष्ट्र धोरण व त्याचा जागतिक राजकारणावर होणारा परिणाम	डॉ.विमल राठोड	310
64	देशाच्या आर्थिक विकासात नोटबंदी/विमुद्रीकरणाची आवश्यकता	प्रा. संदिप गेटम	315
65	भारताची रोकड विरहित अर्थव्यवस्थेकडील वाटचाल	डॉ. पी. के. पाटील	319

अमेरिकेचे परराष्ट्र धोरण व त्याचा जागतिक राजकारणावर होणारा परिणाम

प्रा. डॉ. विमल राठोड
डॉ. म. वा. पी. डब्ल्यु. एस. महा. नागपूर
मो. नं. ९८२२६०८८७४

प्रस्तावना :

प्रत्येक देशाची एक विदेश निती असते. त्यामाध्यमातून तो देश दुसऱ्या देशासोबत आपले राजकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक संबंध ठेवित असतो. तो देश आपल्या नितिच्या माध्यमातून दुसऱ्या देशाशी संबंध स्थापित करीत असतो. त्या नितिला विदेश निती असे म्हणतात. प्रत्येक देशाच्या विदेश नितिचे काही तत्वे असतात. तसेच काही वैशिष्ट्ये असतात. जसे की भारताची विदेश निती तटस्थता, गटनिरपेक्षता, पंचशिलतत्व, सद्भावना, 'जिओ और जिने दो' आणि कोणत्याही देशावर स्वतःहून आक्रमन न करण्याची निती इत्यादी. आपल्या मनात नेहमी विचार येते की, प्रत्येक देश आपली विदेश निती का बनवितो ? विदेश नितिची आवश्यकता काय ? आपण पाहतो की, कोणताही देश एकटा राहू शकत नाही. जेव्हा एक देश दुसऱ्या देशासोबत संबंध बनवितो त्यामागे त्याचा काही उद्देश असतो. त्या उद्देश्याच्या पुर्तीकरिता तो विदेश निती बनवित असतो.

अमेरिकेच्या विदेशनितिचे उद्देश :-

अमेरिकेला दुसऱ्या महायुध्दानंतर विदेशनिती बनविण्याची आवश्यकता भासु लागली कारण त्यापूर्वी अमेरिका महासक्ती नव्हती त्यावेळी इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, इटली आणि जापान महासक्ती होत्या. परंतू दुसऱ्या महायुध्दानंतर मात्र महासक्तीची ताकत हिसकावून घेतल्या गेली व दोन महासक्तीच्या हातात गेली त्या दोन महासक्ती म्हणजे अमेरिका आणि रशिया होय. जो देश स्वतःला महासक्ती समजत आहे त्यांची विदेशनिती समजून घेणे तेवढेच महत्वाचे आहे. "दूसऱ्या महायुध्दाची पार्श्वभूमी अशी की, इंग्लंड, फ्रान्सची शक्ती कमी झाली. जर्मन, इटली, जापान दुसऱ्या महायुध्दात पराभूत झाले त्यामुळे तेव्हा अमेरिका आणि रशिया महाशक्ती राहीलेले होते."१ त्यावेळी प्रश्न निर्माण होतो की, कोणताही देश आपली विदेशनिती का बनवितो ? त्याचे उद्देश कोणते आहेत ? अमेरिकेच्या विदेश नितीचे उद्देश खालीलप्रमाणे आहेत.

१) साम्यवादाचा विरोध :-

अमेरिकेची विचारसारणी भांडवलवाही आहे. त्यामुळे अमेरिका साम्यवादाचा विरोध करतो. रशियाची विचारसरणी साम्यवादी आहे. या साम्यवादी विचारसरणीचा विरोध करणे, त्यांचा विस्तार थांबविणे, त्याचा प्रचार न होवू देणे, साम्यवादाला समाप्त करणे अशा प्रकारची विदेशनिती अमेरिका अमलात आणत आहे. साम्यवादाचे पालन करणाऱ्या देशाला धमकविणे, त्यांना आपल्या म्हणण्यानुसार वागण्यास भाग पाडणे, साम्यवादी देशाला कमजोर करणे अशी अमेरिकेच्या विदेशनितीचे उद्देश आहे.

२) सैनिकी संधी करणे :-

अमेरिकेला जगात महासक्ती बनायचे असल्यामुळे त्यांनी जगात अनेक देशाशी संधी आणि करार केलेले आहेत. त्यामाध्यमातून इतर देशाशी मैत्रीचे संबंध स्थापित करणे हा त्याचा उद्देश आहे. "इ. स. १९४९ मध्ये त्यांनी नाटो, १९५४ मध्ये सिटो आणि १९५५ मध्ये सेंन्टो करार त्यांनी केलेले आहेत. त्या माध्यमातून इतर देशांना आर्थिक मदत करून त्यांना आपल्या नियंत्रणाखाली आणण्याचा ते प्रयत्न करीत

असतात."२ अशाप्रकारे महासक्ती होवून जगातील इतर देशावर आपले नियंत्रण असले पाहिजे ही निती अमेरिका अवलंबीत आहे.

३) इतर देशांना आर्थिक मदत :-

जे देश विकसनशिल आहेत अविकसीत आहेत त्यांना आर्थिक मदत देवून त्यांना आपल्या नियंत्रणाखाली आणण्याचा प्रयत्न अमेरिका करीत असते. कोणत्याही देशांना साम्यवादी विचारसरणीच्या प्रभावाखाली जावू न देणे हा त्यामागचा उद्देश आहे. अमेरिकेने मार्शल प्लॅनच्या अंतर्गत १६ अविकसीत देशांना आर्थिक कर्ज दिले जेणेकरून त्यांना आर्थिक मदत देवून आपल्या नियंत्रणाखाली आणण्याचा प्रयत्न अमेरिका करीत असते.

४) दबावाची राजनिती :-

अमेरिका नेहमीच दबवाची राजनिती करीत असते. आजपर्यंत अमेरिकेने जे देश गरीब आहे, अविकसीत आहे, जे देश विकसनशिल आणि शक्तीहीन आहेत त्यांच्यावर नेहमीच दबाव आणण्याचे काम अमेरिका करीत असते. जसे की प्रधानमंत्री अटल बिहारी वाजपेयीच्या काळात भारताने अणुबाम तयार करण्याचे काम करीत होते त्यावेळी हे काम अमेरिकेला आवडले नाही म्हणून त्याने आशियाई देशावर दबाव आणून सांगितले की त्यांनी भारताशी कोणतेही संबंध ठेवू नये तसेच त्यांनी रशियाला सांगीतले की, त्यांनी भारताला प्रायोजनिक इंजन देवू नये. अमेरिकेचे विदेशनितीची एक वैशीष्ट्ये असे की, माझी गोष्ट ऐका किंवा मी तुम्हाला आरामात जीवन जगु देत नाही. अशाप्रकारे अमेरिकेने अनेक बाबीचा उपयोग करून महासक्ती होण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

५) विकासशील देशामध्ये हस्तक्षेप करण्याची निती :-

शक्तीहीन देशांना आपल्या नियंत्रणाखाली आणण्यासाठी त्यांच्या अंतर्गत बाबीत हस्तक्षेप करण्याची निती अमेरिकेने अवलंबीली आहे. जेणेकरून त्या देशांना साम्यवादी देशाच्या नियंत्रणाखाली जावू देवू नये तसेच आर्थिक बाबतीत ते आपल्यावर अवलंबून राहतील विकसनशिल आणि अविकसीत देशांना आपल्या मदतीची गरज आहे याची जाणीव अमेरिकेला असल्यामुळे अमेरिका या नितीचे अवलंबन करीत असते.

६) आतंकवादाचे नष्टीकरण :-

काही वर्षापूर्वी आपले आतंकवादाशी काहीही संबंध नसल्याचे अमेरिका समजत होते. पण ११ सप्टेंबर २००१ ला अमेरिकेवर झालेल्या आक्रमणामुळे अणुभव आले की, आतंकवादामुळे आपली किती आर्थिक हानी होते. तेव्हापासून कोणत्याही देशावर आक्रमण झाले तर त्याला मदत करणे हे आपले कर्तव्य आहे असे अमेरिकेने आपले तत्व बनविले आहे. या जगातून आतंकवादाला घालवून देण्यासाठी, नष्ट करण्यासाठी अमेरिका आतंकवादाच्या विरोधात काम करते.

७) राष्ट्रीय सुरक्षा :-

राष्ट्रीय सुरक्षा हे अमेरिकेचे महत्वाचे उद्देश आहे. प्रत्येकच देश आपल्या राष्ट्राची सुरक्षा राखण्यासाठी प्रयत्नकरीत असतात. म्हणून अमेरिका साम्यवादाला विरोध करतो तसेच जे देश साम्यवादी देशांना मदत करतात त्याला सुध्दा अमेरिका विरोध करते. राष्ट्रीय सुरक्षाचे रक्षण व्हावे म्हणून अमेरिका सतत सतर्क राहतो व राष्ट्रीय सुरक्षा धोक्यात येवू नये म्हणून अमेरिका त्या प्रकारच्या विदेशनितीची आखणी करीत असते. त्याकरिता जास्तीत जास्त देशाची मदत आपल्याला मिळाली पाहिजे म्हणून अमेरिका विकसीत आणि विकसनशिल तसेच अविकसीत देशाची मैत्री ठेवते त्यांना आर्थिक मदत करीत असते. राष्ट्रीय सुरक्षा करिता आपली अर्थव्यवस्था व सैन्यव्यवस्था कशा पध्दतीने बळकट होईल त्याकरिता प्रयत्न करीत असते.

८) सोव्हियट रशिया सोबतचे तणाव कमी करणे :-

अमेरिका आणि रशिया एक दुसऱ्याचे शत्रु देश समजल्या जाते. दोन्ही देशात महाशक्ती होण्याची स्पर्धा सुरू आहे. "१९९१ मध्ये रशियाचे विघटन झाल्याने रशियाची शक्ती कमी झाली पण पूतीने आल्यानंतर रशियात फार मोठया प्रमाणात तेलाचे भंडार मिळत असल्याने रशिया पुन्हा स्वतःला सावरून आपली प्रगती कशा पध्दतीने होईल याकरिता प्रयत्न करीत आहे."३ त्यामुळे पुन्हा रशिया आपले अण्वस्त्र वाढवित आहे. आर्थिक सैनिक क्षेत्रात आपली शक्ती वाढवित आहे. त्यामुळे पुन्हा या दोन्ही देशात तणाव वाढत आहे पण अमेरिका हे तणाव वाढू नये म्हणून आपली विदेशनिती अशाप्रकारे बनविते की त्यामुळे सत्ता संतूलन राहिले पाहिजे. निशस्त्रीकरण झाले पाहिजे.

९) परमाणु शक्तीला थांबविणे :-

अमेरिकेच्या विदेशनितीचे महत्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे परमाणू शक्तीला थांबविणे होय. काही देशांना युनोने परवाणगी दिलेली आहे. त्यामुळे ते देश परमाणु शस्त्र बनवू शकतात. अमेरिका, रशिया, उत्तर कोरिया आणि इतर चाळीस देश परमाणू शस्त्र बणवू शकतात त्यामुळे तिसरे महायुध्द झाले तर मानवी सभ्यता आणि माणूस जिवंत राहू शकत नाही. एवढेच नव्हे तर त्याचे अनेक वाईट परिणाम होवू शकतात. जपानच्या हिरोसीमा आणि नागासाकी या देशाचे झालेले नुकसान आपल्याला आठवते म्हणून अमेरिका परमाणू शक्ती थांबविण्यासाठी निशस्त्रीकरण, सत्तासंतुलन सारख्या संकल्पनाचे पालन प्रत्येकच देशाने करावे जे देश परमाणु शक्ती वाढवित आहे त्या देशावर बंधन लादावे अशी निती ठरवित आहे.

१०) चीनच्या आर्थिक शक्तीला थांबविणे :-

दुसऱ्या महायुध्दानंतर दोन देश महाशक्ती होते अमेरिका आणि रशिया पण १९९१ मध्ये रशियाचे विघटन झाले व त्यानंतर रशियाची शक्ती कमी कमी होत गेली. सध्या अमेरिकेला प्रतिस्पर्धी देश फक्त चीन आहे. चीनची साम्यवादी अर्थव्यवस्थेचा विरोध अमेरिका करीत असते. रशियाचीसुध्दा साम्यवादी अर्थव्यवस्था असल्यामुळे अमेरिका रशियाचाही शत्रु होता. परंतू कोरोना व्हायरसच्या प्रादुर्भावानंतर मात्र अमेरिका आपला सर्वात मोठा शत्रु देश जर कोणी असेल तो म्हणजे चीन होय. कारण चिनने बॉयोवेपन्स म्हणून कोरोना व्हायरसचा उपयोग अमेरिकेच्या विरोधात केलेला आहे असा आरोप अमेरिका करीत आहे. एवढेच नव्हे तर अमेरिका कोरोना व्हायरसला चीनी व्हायरस संबोधीतो. यामुळे दोन्ही देशातील संबंध तणावाचे बनत चालले आहे. याकरिता या विषयाची चर्चा डब्ल्यु.एच.ओ. संघटनेत करण्यात आली. पण डब्ल्यु.एच.ओ. ची भेदभाव करण्याची निती असल्यामुळे अमेरिकेने डब्ल्यु.एच.ओ. शी असलेले आपले आर्थिक संबंध तोडले आहे. कोरोना व्हायरसमुळे पसरलेल्या महामारीचा फायदा चीन घेत असून आपली अर्थ व्यवस्था शक्तीशाली करण्यासाठी चीन आंतरराष्ट्रीय देशात आपली मोठी बाजारपेठ निर्माण करीत आहे. इतर देशांना मास्क, वेंटीलेटर आणि इतर मेडिकल साहित्य पुरवित आहे. अविकसीत विकसनशिल देशाची आर्थिक स्थिती कोरोना महामारीमुळे नष्ट होण्याच्या स्थितीत आहे. त्या देशांना आपल्या नियंत्रणाखाली आणण्यासाठी चीन त्या देशांना आर्थिक मदत करीत आहे. चीनला माहित होते की, अमेरिकेची आर्थिक स्थिती चांगली आहे. त्याला शक्तीहीन करण्यासाठी चीनने कोरोना व्हायरस वुहान लॅबमध्ये निर्माण केला असा आरोपही चीनवर केल्या जात आहे. अशाप्रकारे चीनची अर्थव्यवस्था कमजोर करणे हे अमेरिकन विदेशनितीचे उद्देश आहे.

११) विश्वशांतीची स्थापना करणे :-

अमेरिकेने पहिल्या आणि दुसऱ्या महायुध्दामुळे झालेले भयानक परिणाम पाहिलेले होते. तसेच आतंकवादी संघटनेने अनेक देशावर अणुबाम टाकून देश नष्ट केले होते. त्यामुळे अमेरिकेने या बाबी फार

जवळून बघितले होते. म्हणून पुन्हा तिसरे महायुध्द झाले तर माणुस आणि पशु पृथ्वीवर राहणार नाही. राहतील केवळ दगड. म्हणून अमेरिका सामुहिक सुरक्षितता, सत्तासंतुलन, निशस्त्रीकरण या तत्वाला माण्यता देतो. विश्वशांतीची स्थापना व्हावी म्हणून सध्या अमेरिका आणि चिनचे संघर्ष सुरू आहे. पण अमेरिका विश्वशांतीची मागणी डब्ल्यु.एच.ओ. मध्ये करीत आहे. सर्व देश मिळून चिनच्या विरोधात बहिष्कार घालावे या करीता प्रयत्न करीत आहे. पुन्हा शांती भेद होवू नये. कोरोना व्हायरस सारखी महामारी पुन्हा येवू नये म्हणून विश्वशांतीची स्थापना झाली पाहिजे असे अमेरिकेला वाटत आहे.

अमेरिकेच्या विदेश नितीचे तत्व :-

प्रत्येक देशाच्या विदेश नितीचे काही तत्व असतात. त्या तत्वाच्या आधारावर ते देश आपली विदेश निती बनवित असते. अमेरिकेच्या विदेशनितीचे खालील तत्व आहेत.

१) भौगालिक स्थिती :-

कोणत्याही देशाच्या विदेश नितीला तेथील भौगोलिक स्थिती जबाबदार असते. उदा. भारताची विदेश निती हिमालय पर्वत, अरबी समुद्र, हिन्दी महासागर ह्यामुळे सुरक्षित आहे कारण परकिय शत्रु आपल्या देशावर आक्रमण करू शकत नाही. अमेरिकेच्या दोन्ही बाजूने समुद्र आहे आणि दोन बाजूने शक्तीहिन देश आहेत त्यामुळे अमेरिका भौगोलिकदृटया सुरक्षित देश आहे. कोणताही देश अमेरिकेवर लवकर आक्रमण करू शकत नाही.

२) नैसर्गिक साधन संपत्ती :-

अमेरिकेच्या जवळ प्रचंड प्रमाणात नैसर्गिक साधनसंपत्ती आहे. त्या साधनसंपत्तीच्या आधारावर अमेरिका आपली विदेश निती खुल्या प्रकारे ठरवु शकते. आपल्या जवळ असलेल्या साधनसंपतीचा उपयोग करून अनेक देशाशी मैत्रीचे संबंध अमेरिका ठेवत आहे. त्यांना आर्थिक मदत देवून आपल्या नियंत्रणाखाली आणत आहे. अमेरिकेजवळ मुबलक प्रमाणात नैसर्गिक साधन संपत्ती असल्यामुळे आज अमेरिका जगात महाशक्ती बनत आहे.

३) दलगत सहाय्यता :-

अमेरिकेच्या राष्ट्रपती आणि कॉंग्रेसचे सदस्य एकाच पक्षाचे असेल तर निर्णय घेतांना फार मोठया प्रमाणात विरोध होत नाही. राष्ट्रपती आणि कॉंग्रेसचे सदस्य जर वेगवेगळया पक्षाचे असले तर राष्ट्रपतीच्या निर्णयाला कॉंग्रेसच्या वरिष्ठ सभागृहाचे सदस्यांची सहमती मिळत नाही व ते निर्णय अवैधानिक ठरतात व रद्द केले जातात. म्हणून अमेरिकेचा राष्ट्रपती आणि कॉंग्रेसचे सदस्य एकाच पक्षाचे असावे लागते.

४) संवैधानिक बंधन :-

अमेरिकेच्या विदेशनितीचे संचालन अमेरिकेचा राष्ट्रपती करीत असतो. अमेरिकेच्या राष्ट्रपतीला संधी करार करण्याचा अधिकार आहे. तसेच युध्द घोषीत करण्याचा अधिकार आहे. पण जोपर्यंत त्या संधी करारांना सिनेटची सहमती मिळत नाही तोपर्यंत त्या संधी आणि करार लागू केल्या जात नाही. तसेच अमेरिकेच्या राष्ट्रपतीला युध्द घोषित करण्याचा अधिकार आहे पण त्याकरिता सिनेटच्या सदस्यांची सहमती असणे आवश्यक आहे.

५) सुरक्षात्मक शक्ती :-

अमेरिकेने आपली सुरक्षा करण्यासाठी आपली सैनिकी ताकत प्रचंड प्रमाणात वाढविली आहे. कोणतेही युध्द झाले तरी अमेरिका पराभुत होवू शकत नाही. येवढी आपली सैन्य व्यवस्था मोठया प्रमाणात

विकसीत करण्याचा प्रयत्न अमेरिका करीत आहे. अमेरिकेजवळ सैन्यव्यवस्था, आर्थिक स्थितीची ताकत आणि अण्वस्त्र फार मोठया प्रमाणात असल्यामुळे आज अमेरिका सुरक्षित असल्याचे आपल्याला दिसून येते.

निष्कर्ष :-

१. अमेरिकेने महाशक्ती होण्यासाठी जगातील सर्व देशांना आपल्या नियंत्रणाखाली आणले.
२. अमेरिका आणि रशीया दोन देशात शत्रुत्वाचे संबंध होते. पण आता रशियाची जागा चीनने घेतलेली आहे.
३. कोरोना व्हायरसच्या प्रसारामुळे अमेरिका आणि चिनचे संबंध पुन्हा तणावपूर्ण होत आहे.
४. अमेरिका आतंकवादाचा आणि साम्यवादाचा विरोध करतो.
५. अमेरिका विकसनशिल आणि अविकसीत देशांना आर्थिक मदत करून त्यांना आपल्या नियंत्रणाखाली ठेवतो.
६. अमेरिका आणि चिनच्या तणावपूर्ण वातावरणामुळे तिसरे महायुध्द होवू शकते.
७. अमेरिका चीनशी चांगले मैत्रीचे संबंध ठेवणाऱ्या देशाशी आर्थिक मदत देण्याचे थांबविले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. प्रा. डॉ. बी. डी. तोडकर :- "भारत आणि जग" दत्तात्रेय ग. पाटे डायमंड पब्लिकेशन्स, १२५५, सदाशिव पेठ, लेले संकुल, पहिला मजला, निंबाळकर तालीमा समोर, पूणे - ४११०३०, प्रथम आवृत्ती जुलै २०१०.
२. डॉ. अलका देशमुख :- "ग्रेट ब्रिटन आणि अमेरिका" शासन राजकारण आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध" प्रकाशक : ललीता पुराणिक, श्री. साईनाथ प्रकाशन, १-भगवाघर कॉम्पलेक्स, धरमपेठ, नागपूर - ४४००१०, प्रथम आवृत्ती-जून २०१८.
३. प्रा. बी. वाय. कुलकर्णी, प्रा. अशोक नाईकवाडे :- "आंतरराष्ट्रीय संबंध सिध्दांत आणि व्यवहार" प्रकाशक -उपेंद्र दामोधर कुलकर्णी श्री. विधा प्रकाशन २५०, शनिवार पेठ, पूणे -४११०३०
४. प्रा. रघुनंदन ध. वराडकर :- "आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि राजकारण" प्रकाशक -श्रीपाद मुंजे, विद्या प्रकाशन, रूईकर मार्ग, नागपूर-४४०००२, प्रथम आवृत्ती, जुन १९९१.
५. डॉ. विभा आठल्ये :- "आधुनिक जग" प्रकाशक -कांता भालेराव, श्रीमती बिंझानी महिला महाविद्यालयाजवळ, दक्षिणामुर्ती रोड, नागपूर.
६. डॉ. शांता कोठेकर :- "अमेरिकेच्या संघराज्याचा इतिहास" प्रकाशिक-ललिता पुराणिक, श्री. साईनाथ प्रकाशन, १-भगवाघर कॉम्पलेक्स, धरमपेठ, नागपूर- ४४००१०, प्रथम आवृत्ती- १९९९.
७. डॉ. धनंजय आचार्य :- "आधुनिक जग" प्रकाशक -ललीता पुराणिक, श्री. साईनाथ प्रकाशन, १-भगवाघर कॉम्पलेक्स, धरमपेठ, नागपूर - ४४००१०, दुसरी आवृत्ती-नोव्हेंबर - २०२१.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

October-November-December-2021 E-ISSN – 2348-7143

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Vol.-8, Issue-4

Recent Trends in Research

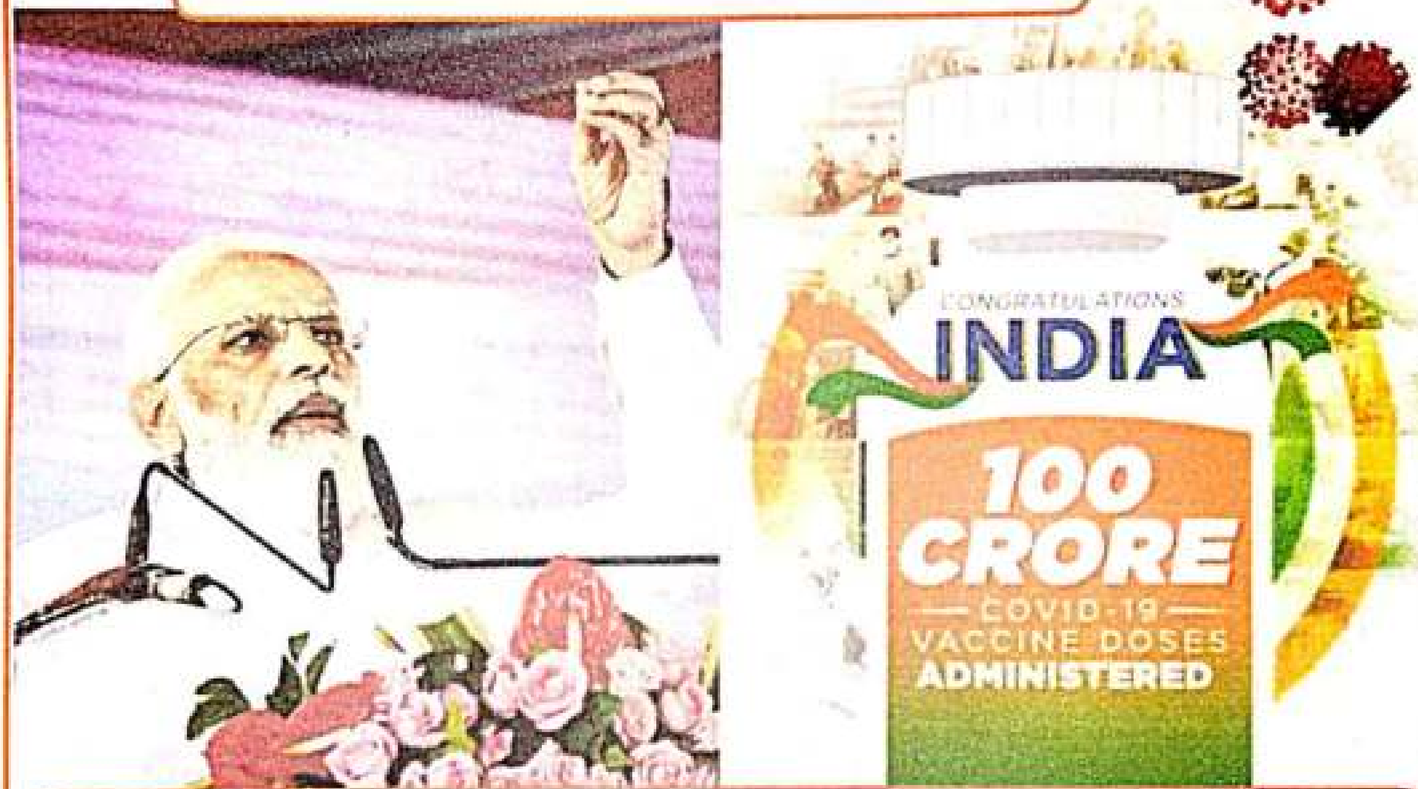

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Swatidhan Publications

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Vol. 8, Issue 4 : Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
Oct-Dec 2021

October-November-December-2021 E-ISSN : 2348-7143

International Research Fellows Association's

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Vol.-8, Issue-4

Recent Trends in Research

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible, answerable and accountable for their content, citation of sources and the accuracy of their references and bibliographies/references. Editor in chief or the Editorial Board cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights. Any legal issue related to it will be considered in Yeola, Nashik (MS) jurisdiction only.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo : https://indianexpress.com/article/india/narendra-modi-twitter-picture-india-100-crore-doses-covid-vaccination-7584303/

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

54	ग्रामीण विकासात सहकारी क्षेत्राची भूमिका	डॉ. गोरखनाथ वाकळे	283
55	लाखनी तालुक्यातील मातीच्या विटा बनविणाऱ्या (मजुरांचा) कामगारांचा अभ्यास	डॉ. सुरेश बन्सपाल	288
56	कोविड-१९ आणि भारतीय कृषीक्षेत्र : स्वरूप व नियोजन	डॉ. विवेक चौधरी	292
57	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य	डॉ. राजेंद्र रासकर	296
58	प्राचीन भारतातील शिक्षण व्यवस्था	प्रा. आर. के. सूर्यवंशी	300
59	भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि भारत व अमेरिका संबंध	डॉ. बिमल राठोड	303
60	सैनिकी आणि शहरी शाळेतील विद्यार्थ्यांमध्ये मनमोकळा, उत्तेजीतपणा, मनमौजी आणि कर्तव्यदक्षता या व्यक्तिमत्व घटकांचा अभ्यास	डॉ. दिनेश डेंगळे	309
61	महाडच्या सत्याग्रहाचे लिंगभावात्मक आकलन	प्रा. किशोर काजळे	313
62	तबकडी भूविवर्तनिकी सिद्धांताचा विषय संप्रेषणात्मक अभ्यास	डॉ. एम. पी. पगार	318
63	ग्रंथालयांच्या आर्थिक व्यवस्थापन आणि मनुष्यबळ विकासाच्या समस्या	प्रा. प्रज्ञा देवरे	322
64	मध्ययुगीन सरकार गाळणा : एक दृष्टिक्षेप	प्रा. जितेंद्र पगार	326
65	गडचिरोली जिल्ह्यातील भामरागड तालुक्यातील माडिया गोंड जमातीच्या राजकीय सहभागाचे अध्ययन	डॉ. गणेश खुणे	332
66	'महाराष्ट्राची परंपरा' : एक वाङ्मयीन मूल्यमापन	डॉ. राजेश्वर दुडूकनाळे	336

उर्दू विभाग

67	محب کوثر: بحیثیت نثر نگار ہندوستان میں جدید غزل گوئی ایک سرسری جائزہ	Dr. Abdur Rahim. A Mulla	341
68	منشی پریم چند کا افسانہ "کفن" کی حقیقت نگاری پر تبصرہ۔	ڈاکٹر سید تاج الہدا محمد یوسف خطیب ، بیلگا وی ۔	344

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Vol. 8, Issue 4 : Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal
E-ISSN : 2348-7143
Oct-Dec 2021

भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि भारत व अमेरिका संबंध

प्रा. डॉ. विमल राठोड
डॉ. म.वा.पी.डब्ल्यु.एस. महा. नागपूर
मो. नं. ९८२२६०८९७४

प्रस्तावना :

अमेरिकेने दूसऱ्या महायुध्दाच्यावेळी अनुबामचा उपयोग करून आपली शक्ती दाखविण्याचा प्रयत्न केला. त्यानंतर अमेरिका जगात सर्वात शक्तीशाली देश म्हणून जगासमोर उभा राहीला. भारताला १५ ऑगस्ट १९४७ ला स्वातंत्र्य मिळाले. भारताने लोकशाही शासनप्रणालीचा स्विकार केला. अमेरिकेनेसुध्दा लोकशाही आणि धर्मनिरपेक्षतेचा स्विकार केला होता. त्यामुळे दोन्ही देशाची शासनप्रणाली सारखीच आहे. त्यामुळे दोन्ही देशात फार जवळचे संबंध निर्माण झाले. अमेरिकेला वाटले की, भारत माझ्याशी मैत्री करेल, मी जे म्हणेल ते ऐकणार, माझ्या नियंत्रणाखाली राहणार पण भारत जरी गरीब देश असला तरी अमेरिकेच्या नियंत्रणाखाली न जाता आपली स्वतंत्र निती अवलंबीली ती म्हणजे गटनिरपेक्षता होय. तसेच भारताने आपला स्वतंत्र निती अवलंबीली. अमेरिकेला साम्यवादावर नियंत्रण घालायचे होते म्हणून त्यांना भारताला हाताशी ठेवायचे ठरविले होते म्हणून अमेरिकेने भारताला तांत्रिक आणि आर्थिक मदत पण केली परंतु भारत अमेरिकेच्या नियंत्रणात न जाता आपली स्वतंत्र निती बनविली व पंचशिल तत्वाचा पालन करण्यास सुरूवात केली. ही बाब अमेरिकेला आवडली नाही म्हणून शितयुध्दाच्या काळात अमेरिका आणि भारताचे संबंध तेवढे चांगले नव्हते.

भारताचे परराष्ट्र धोरणाचे उद्देश :-

१) साम्राज्यवाद आणि उपनिवेषवादाचा विरोध :-

भारताने नेहमीच साम्राज्यवादाचे आणि उपनिवेषवादाचे विरोध केले आहे. कारण १५ ऑगस्ट १९४७ पूर्वी भारतावर इंग्रजाचे शासन होते. भारत इंग्रजाचा गुलाम देश होता. साम्राज्यवाद म्हणजे मोठे शक्तीशाही देश जे देश शक्तीहीन आहेत त्यांना आपल्या नियंत्रणात ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असतो त्याला आपला गुलाम बनवितो. याचा अनुभव भारताने घेतला होता. म्हणून आता कोणताही देश इतर देशांना गुलाम ठेवत असेल तर भारत शक्तीहीन देशाला मदत करतो आणि साम्राज्यवादाचा विरोध करतो.

२) रंगभेदाचा आणि नक्षलवादाचा विरोध :-

भारताने इंग्रजाच्या गुलामीत राहून शिकले होते की, इंग्रज स्वत:ला गोरे समजतात व भारतीयांना काळे समजतात त्यांचे म्हणणे आहे की, गोरे लोक शासन करण्याच्या लायकीचे आहे. ते शासन करण्यासाठी जन्माला आले आहे. काळे लोक शासन चालविण्याच्या लायकीचे नाही. ते गुलाम बनन्यासाठी जन्माला आले आहे. त्यामुळे भारत नेहमीच रंगभेदाचा विरोध करतो. तसेच इंग्रज समजत होते क्री आमचा नक्षलवाद भारतीय नक्षलवादापेक्षा श्रेष्ट आहे. जेंव्हा दक्षिण आफ्रीकेत रंगभेद चालू होतो. तेव्हा भारताने कधीही दक्षिण आफ्रीकेला मदत केली नाही पण जेव्हा १९९४ मध्ये दक्षिण आफ्रीकेत काळा गोरा रंगभेद नष्ट झाला व सर्वांना समान स्थान देण्यात येवू लागले तेव्हापासून भारताने दक्षिण आफ्रीकेशी आपले संबंध स्थापित केले.

३) गटनिरपेक्षता :-

भारताने आपले परराष्ट्रधोरण ठरवितांना गटनिरपेक्षता तत्वाला अतिशय महत्वाचे स्थान दिले. जेव्हा भारताला स्वातंत्र्य मिळाले १५ ऑगस्ट १९४७ ला तेव्हा जगात दोन देशात शितयुध्द चालू होते. भारताने रशिया आणि अमेरिकेची साथ न देता आपली स्वतंत्र विदेशनिती ठरविली. स्वतंत्र विदेश नितीमुळे भारत संपूर्ण जगात प्रसिध्द आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारतावर अनेक दबाव आणण्यात आले पण भारत कोणत्याही देशाच्या गटात सहभागी झाला नाही.

४) पंचशिल तत्वाचा स्विकार :-

"भारताने चीनशी पंचशिल करार १९५४ मध्ये केला होता. भारताने या तत्वाचा पालन करून आपल्या परराष्ट्रधोरणाचे मुख्य तत्व म्हणून या तत्वाला आंतरराष्ट्रीय राजकारणात मान्यता मिळवून घेतली", चीनने मात्र

भारताशी धोका केला १९६२ मध्ये भारतावर आक्रमणसुध्दा केले. पण भारताने मात्र या तत्वाकडे अजिबात दुर्लक्ष केले नाही. ती तत्वे म्हणजे...

१) एक दुसऱ्याच्या अखंडतेचे आणि सार्वभौमत्वाचे सन्मान करणे.
२) एक दुसऱ्यावर आक्रमण न करणे.
३) एक दुसऱ्याच्या आंतरिक बाबीत हस्तक्षेप न करणे.
४) एक दुसऱ्याशी समानतेने वागणे.
५) शांतीपूर्ण सहजीवन.

५) संयुक्तराष्ट्र संघटना आणि जागतिक शांतीचे समर्थन :-

भारत संयुक्तराष्ट्र संघटनेचा सदस्य देश आहे. भारताने संयुक्तराष्ट्र संघटनेच्या चार्टवर स्वाक्षरी केली आहे. आजपर्यंत संयुक्तराष्ट्र संघटनेने जेही निर्णय घेतले आहे ते सर्व निर्णयाला भारताने सहमती दिली आहे. जे अभिमान आजपर्यंत संयुक्तराष्ट्र संघटनेने चालविले आहे. त्या प्रत्येक अभिमानाचे भारताने समर्थन केले आहे. एवढेच नव्हे तर जेव्हा कोणतेही संघर्ष होण्याची शक्यता असते तेव्हा तो प्रश्न भारताने शांततापूर्वक सोडविले आहे.

६) शेजारी देशाशी मैत्रीचे संबंध :-

भारताने आपल्या शेजारी देशासोबत नेहमीच मैत्रीचे संबंध ठेवले आहे. तेव्हा प्रश्न असा निर्माण होतो की, तरी देखील चीन आणि पाकिस्तानने भारतावर आक्रमण का केले. करारातील तरतुदीचे पालन भारताने तंतोतंत केले पण त्याबाबतीत भारताला काय मिळाले ? १९६२ मध्ये चिनने भारतावर आक्रमण केले तसेच पाकिस्तान नेहमी आपल्या आतंकवादी कार्यवाही भारताच्या विरोधात करीत असतो तरी देखील भारत नम्रपणे वागून त्या देशाशी आपले संबंध चांगले राखण्याचा प्रयत्न करीत असतो. तसेच भारत नेपाळ मालद्विव या देशाशी आपले संबंध चांगले ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असतो. श्रीलंका, भूतान लहान लहान देश असूनसुध्दा भारत त्यांना मदत करीत असतो, त्यांच्याशी मैत्रीचे संबंध ठेवित असतो.

७) सार्कमध्ये सहभाग :-

"दक्षिण आशियामधील देशाची एक संघटना बनली आहे ती म्हणजे सार्क होय. दक्षिण आशियातील सर्व देश विकसनशिल आहेत. त्यामुळे सर्वांच्या समस्या जवळपास सारख्या आहेत. त्यांच्यात एकता निर्माण करणे, एकदुसऱ्याप्रती मैत्री निर्माण करणे तसेच एक दूसऱ्याला आर्थिक मदत देण्याचे काम भारताने केले आहे"[२] दक्षिणमध्ये जायचे असल्यास फिलीपाईन्स होवून चिनकडे जाता येते त्यामध्ये अडचन निर्माण होवू नये म्हणून भारताने सार्क क्षेत्रीय संघटन स्थापन करून दक्षिणेकडील देश त्याचे सदस्यत्व स्विकारलेले आहे.

८) राष्ट्रीय हित :-

भारताच्या विदेश नितिचे महत्वाचे वैशिष्टे म्हणजे राष्ट्रीय हित होय. भारताचे रशियाशी चांगले संबंध होते. पण आता भारत अमेरिके सोबत आपले चांगले संबंध ठेवण्याचा प्रयत्न करीत आहे. भारतावर अमेरिकेने अनेक वेळा अण्वस्त्र परिक्षण बंदी करावी पण भारताने त्याच्या म्हणण्याकडे लक्ष दिले नाही व आपली स्वतंत्र विदेश निती बनविली. राष्ट्रीय सुरक्षेकरिता भारताने रशियाशी मैत्री केली. भारताने पाकिस्तानशी आणि चिनशी मैत्री केली नाही कारण त्याच्यापासून भारताला धोका होता अमेरिका अणुपरिक्षणाकरिता भारतावर नेहमीच आर्थिक बंदी आणित असतो. अशा वेळी भारताने अलिप्तताच्या धोरणाचा त्याग करून आपली स्वतंत्र अशी विदेश निती बनविली.

९) साधनांची शुध्दता :-

"इंग्लंड, अमेरिका, रशिया, चीन आणि जापान सारख्या देशांनी आपले साध्य मिळविण्याकरिता त्यांनी साधनाचा विचार केला नाही. त्यांना केवळ साध्य प्राप्त करण्यासाठी कोणताही साधनाचा उपयोग करणे त्यांना आवडत होते."[३] या विरूध्द भारताने कधीच साध्याचा विचार केला नाही. त्यांनी आपले साधन शुध्द असले तर साध्य पण चांगले आणि शुध्द प्राप्त होत असते. म्हणून साध्य आणि साधन शुध्द कसे राहतील याचा विचार आणि साधन शुध्द कसे राहतील याचा विचार भारताने केला म्हणून भारत आपल्या कार्याने इतरांना कोणतेही नुकसान होणार नाही याचा विचार करीत असतो. म्हणून भारत आपल्या साधनाच्या शुध्दतेवर भर देत असतो.

E-ISSN : 2348-7143
Oct-Dec 2021

१०) निशस्त्रीकरणाचे समर्थन :-

भारताने निशस्त्रीकरणाचे समर्थन केले आहे. प्रत्येक देशाने कमीत कमी शस्त्रे ठेवली पाहिजे. अस्त्राच्या बाबतीत स्पर्धा थांबविल्या गेली पाहिजे म्हणून भारताने संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या नेतृत्वाखाली दिल्ली येथे निशस्त्रीकरणाचे सम्मेलन घेतले. शस्त्राची स्पर्धा ठेवणे म्हणजे अवैधानिक काम करणे होय असे भारत समजतो म्हणून भारताने शस्त्रनिर्माण करण्यावर बंदी लादले पाहिजे या बाबींचे समर्थन केले. अस्त्रामुळे क्षणात किती मणुष्यहानी होते ते दृष्य भारताने पाहिले हाते. म्हणून भारत नेहमीच निशस्त्रीकरणाचे समर्थन करीत असते.

११) तिसरे जग आणि विकासशील देशाचे समर्थन :-

भारताने आपल्या परराष्ट्रधोरणात तिसऱ्या जगाचा आणि जे देश विकास करीत आहे त्याचे समर्थन केले आहे कारण जे देश विकास करीत आहे त्या सर्व देशाच्या समस्या एकसारख्या आहेत. त्यामुळे ते देश एक दुसऱ्याची मदत चांगल्याप्रकारे करू शकतात. अशा देशाच्या समस्या सोडविणे, त्यांना आर्थिक मदत करणे इत्यादी बाबींचे समर्थन भारताने केले आहे.

१२) आर्थिक विकास :-

भारताने आपल्या परराष्ट्रधोरणात आर्थिक विकासाला महत्वाचे स्थान देतो. भारतावर इंग्रजाचे शासन होते त्यावेळी त्यांनी भारताला आर्थिक दृष्टीकोणातून खोकले केले होते भारताची आर्थिक पिळवणूक इंग्रजाने केली होती. तेव्हा पासूनच भारताने आर्थिक विकासाकडे लक्ष देण्यास सुरूवात केली होती व आपल्या परराष्ट्रधोरणात महत्वाचा उद्देशसुध्दा आर्थिक विकास ठरविले होते.

१३) आतंकवादाचा विरोध :-

भारतात १९८० नंतर आतंकवाद फार मोठया प्रमाणात वाढला. आतंकवादी संघटना वेगवेगळया मानवाला घातक कार्यवाही करीत असतात त्यामुळे मणुष्यहानी फार मोठया प्रमाणात झालेल्या होत्या त्यामुळे भारताने जागतिक स्तरावर सर्व देशांनी मिळून आतंकवादाला आळा घातला पाहिजे या बाबींचे समर्थन भारत करीत असतो. जर कोणत्याही देशाला आतंकवादामुळे त्रास होत असेल तर जगातील इतर देशांनी त्या देशाचे संरक्षण केले पाहिजे त्याला आर्थिक मदत दिली पाहिजे. आतंकवाद वाढविणाऱ्या देशावर बहिष्कार घातला पाहिजे.

१४) स्वतंत्र परमाणु धोरण :-

भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात स्वतंत्र परमाणू धोरणाचा स्विकार केलेला आहे भारतावर ज्या देशाकडे परमाणू शक्ती मोठया प्रमाणात आहे त्या देशानी दबाव आणला पण भारत त्या दबावाला न घाबरता आपली स्वतंत्र परमाणु निती बनवित आहे. भारताचे स्पष्ट म्हणने आहे की, आम्ही परमाणुचा उपयोग केवळ आमच्या देशाचे संरक्षण करण्याकरिता करणार आहो. शांती प्रस्थापित करण्याकरिता करणार आहोत त्यामुळे ज्या देशाजवळ जास्तीत जास्त प्रमाणात परमाणु आहे त्या देशानी आपली शस्त्रे कमी केली पाहिजे आपले अणुपरिक्षण थांबविले पाहिजे. पण भारताने अशाप्रकारचे कोणतेही कार्य केलेले नाही त्यामुळे भारत सी. टी. बी. टी. करारावर सुध्दा स्वाक्षरी करणार नाही ज्या देशाचा उद्देश अणुशक्तीचा उपयोग युध्द करण्यासाठी असतो त्यांनी पहिले आपले शस्त्र कमी केले पाहिजे.

१५) भारताचे प्रभुसत्ता, एकता, अखंडता, सुरक्षाला महत्व :-

भारताला १५ ऑगस्ट १९४७ ला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले भारत हे एक सार्वभौम देश आहे. भारताची प्रभुसत्ता टिकून राहावी हा भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा उद्देश आहे भारतात विविध जाती, धर्माचे लोक राहतात त्या जाती धर्मात एकता निर्माण करणे तसेच भारत एक अखंड देश रहावे कोणत्याही परिस्थितीत भारताचे तुकडे होवू नये, विभाजन होवू नये हे देखील भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे उद्देश आहे. भारताचे संरक्षण व्हावे त्यासाठी वाटेल त्या बाबींचा उपयोग करणे हा भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा उद्देश आहे.

१६) शितयुध्दाच्यावेळी भारत अमेरिका संबंध :-

भारत आणि अमेरिका या दोन्ही देशाच्या विचारामध्ये अंतर असल्यामुळे दोन्ही देशाचे संबंध पाहिजे तेवढे चांगले नव्हते. भारत सार्वजनिक क्षेत्र आणि सरकारी क्षेत्राला जास्त महत्व दिले त्यामुळे भारताने समाजवादी अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला उलट अमेरिका भांडवलशाही विचार प्रणालीचा स्विकार करीत होता त्यामुळे अमेरिकेला भारताचे सार्वजनिक क्षेत्राला महत्व सरकारी क्षेत्राला महत्व व समाजवादी अर्थव्यवस्थेचा स्विकार हे विचार आवडले

नाही. तसेच भारताने गट पिरपेक्षता विचारसरणीचा स्विकार केला. स्वतंत्र विचार सरणी भारताला आवडत होती. त्यामुळे भारताने साम्यवादाशी दोस्ती केलेली आहे असा आरोप भारतावर अमेरिकेने केला तसेच भारताने पोर्तुगीज पासून गोव्याला आणि मालदिव व दमनला मुक्ती मिळवून दिली त्यावेळी अमेरिका भारताला गुन्हेगार ठरवून पोर्तुगीलचे समर्थन केले. त्यामुळे दोन्ही देशाचे संबंध दिवसेंदिवस बिघडत गेले. १९६५ मध्ये भारताचे पाकिस्तान सोबत युध्द झाले तसेच १९७१ मध्ये झालेल्या युध्दात सुध्दा अमेरिकेने उघडपणे पाकिस्तानला शस्त्रांचा पुरवठा केला. तसेच भारतावर आर्थिक बंधने लादली. त्यामुळे भारत आणि अमेरिकेचे संबंध जास्तच बिघडत गेले. परंतू १९६२ मध्ये भारत आणि चीन यांच्यात युध्द झाले. त्यावेळी मात्र अमेरिकेने भारताचे समर्थन केले. कारण चीन साम्यवादी विचारसरणीचा पुरस्कार करीत नव्हते एवढेच नव्हे तर १९६० मध्ये भारतात दुष्काळ पडला त्यावेळी अमेरिकेने अन्नधान्य आणि आर्थिक मदत भारताला पुरविले.

शितयुध्दानंतर भारत आणि अमेरिका संबंध :-

१९९१ मध्ये रशियाचे विघटन झाले. त्यानंतर भारताने आर्थिक क्षेत्रात उदारिकरण आणि खाजगीकरणाची निती अवलंबिली. आपली अर्थव्यवस्था व्यवस्थित करून अमेरिकेच्या अर्थव्यवस्थेशी जोडली त्यामुळे दोन्ही देशाचे संबंध चांगले बनले. १९९८ मध्ये अमेरिकेचे राष्ट्रपती बिल क्लींटन भारत यात्राकरिता येणार होते पण भारताने पोखरण येथे अनुक्रमे परिक्षण केले त्यामुळे भारताची ही बाब अमेरिकेला आवडली नाही आणि अमेरिकेने भारतावर प्रतिबंध लादले. एवढेच नव्हे तर बिल क्लींटन यांनी आपली भारतीय यात्रा पण रद्द केली. त्यामुळे भारत आणि अमेरिका यांचे संबंध जास्तच बेकार होत गेले. १९९८ मध्ये भारत आणि पाकीस्तानमध्ये कारगील युध्द झाले. त्यावेळी अमेरिका मात्र पाकिस्तानची बाजू न घेता पाकीस्तानला बजावून सांगीतले की, त्यांनी आपली रेषा ओलांडली नाही पाहिजे. २००८ मध्ये द्विपक्षीय नागरिक अण्वस्त्र करार केला ज्या माध्यमातून भारत अमेरिकेकडून कच्चा माल आणि युरेनियम खरीदी करू शकेल त्यामुळे विज निर्मितीला भारताला मदत होणार होती. अमेरिकेने एनएसजी (छैळ) मध्ये भारताला प्रवेश मिळाला पाहिजे म्हणून समर्थन केले. भारताने सी.टी. बी.टी. करारावर स्वाक्षरी केले. भारताने सी.टी.बी.टी. करारावर स्वाक्षरी केली नाही भारताने स्वतःच्या हिमतीवर हे निर्णय घेतले, भारतासाठी हे सर्वात मोठे आव्हान आहे.

भारत जवळपास ७०: शस्त्र रशियापासून विकत घेतो त्यामुळे अमेरिकेला वाटते की, कोणत्याही प्रकारे भारताला शस्त्रे पुरवठा करणारा रशिया दुर गेला पाहिजे व भारताने शस्त्रास्त्रे अमेरिकेपासून घेतले पाहिजे म्हणून अमेरिकने सध्याच्या परिस्थितीत कारगो हेलिकॉप्टर घेतले आहे. कारण हे हेलिकॉप्टर सैनिकांना डोंगराळ भागात इकडून तिकडे नेण्यासाठी उपयोगात आणले जातात. रोमिओ हेलिकॉप्टर जे समुद्रात उडी मारण्यासाठी कामात येतात गेल्या काही वर्षात भारताने अमेरिकेकडून काही शस्त्र विकत घेतले आहे. त्यामुळे अमेरिकेला वाटते की, भारताने रशियाला सोडून माझ्याकडूनच शस्त्र विकत घेतले पाहिजे. माझ्याशी वाँधिलकी स्विकारली पाहिजे. संरक्षण क्षेत्रात सध्या भारत आणि अमेरिकेत तिन करार झाले आहेत ते म्हणजे...

१) सैनिक सुचना करार :-

अमेरिकेची सॅटिलाईट फार तिव्र गतिने काम करणारी आणि आधुनिक पध्दतीने बनविण्यात आलेली आहे. त्यामुळे चीन कोणत्या हालचाली करीत आहे. चीनचे सैन्य कुठे आहेत याविषयीची माहिती अमेरिकेला त्वरीत मिळते त्यामुळे ती माहिती अमेरिका त्वरीत भारताला सांगते त्यामुळे भारत सतर्क होते व आपल्या कार्यवाहीची आखणी करते.

२) लॉजीस्टीक एक्सचेंज करार :-

अमेरिकेचे लडाखु जहाज सैन्य भारताच्या समुद्राजवळ येवू शकतात त्यांना लागणाऱ्या औषधी, खाद्यपदार्थ, तेल, साहित्य घेवू शकतात तसेच भारताचे सैनिकसुध्दा अमेरिकेच्या समुद्राजवळ जावून त्याला लागणारे साहित्य घेवू शकते.

३) संचार क्षेत्रातील सुरक्षा करार :-

संचार क्षेत्रातील सर्वात महत्वाचा हा करार आहे. ज्यामुळे भारत आणि अमेरिकेचे संबंध चांगले झाले. भारताला अमेरिकेचे एक रक्षक म्हणून समजणारा हा करार आहे.

एवढेच नव्हे तर भारतात जे सॉफ्टवेअर बनविले जातात त्यामध्ये ६५ अमेरिकेची भागीदारी आहे. अमेरिकेच्या एकूण लोकसंख्येच्या २ टक्के लोक भारतीय आहेत जे अमेरिकेत जावून राहत आहे. त्यांच्या ज्ञानाचा फायदा अमेरिकेला होत आहे. त्यामुळे सुध्दा अमेरिका आणि भारताचे संबंध चांगले घनिष्ठ बनत आहे.

४) भारत अमेरिकेच्या संबंधात परिवर्तन :- २००३ मध्ये जेव्हा अटल बिहारी वाजपेयी पंतप्रधान होते तेव्हा त्यांनी न्युक्लेअर करारात भाषण करताना म्हटले होते की, भारत अमेरिकेची मैत्री स्वाभाविक आहे. असे त्याचे मत असणे हे फार मोठे सकारात्मक मत आहे. त्यानंतर २०१० मध्ये जेव्हा अमेरिकेचे अध्यक्ष बराक ओबामा होते त्यांनी परमाणू करार केला त्यानंतर भारत अमेरिका संबंध जास्त चांगले बनत गेले. २०१० मध्ये अमेरिकचे राष्ट्रपती बराक ओबामा भारताच्या यात्रेकरिता आले. त्यावेळी त्यांनी युनोच्या सुरक्षा समितीत भारताला कायम सदस्यत्व मिळवून दिले ही बाब भारताकरिता अतिशय गर्वाची आहे. २०१४ मध्ये फार मोठे परिवर्तन आले कारण भारतात बी.जे.पी. ची सरकार निवडून आली व भारताचे पंतप्रधान नरेंन्द्र मोदी बनले त्यांनी अमेरिकेची विदेशी यात्रा केली. त्यावेळी त्यांना अमेरिकेच्या राष्ट्रपतीला भारताच्या स्वातंत्र्यदिनी मुख्य अतिथी म्हणून आमंत्रीत केले त्यावेळी बराक ओबामा भारतीय यात्रेकरिता आले. त्यावेळी अमेरिकेने एक घोषवाक्य बनविले ते म्हणजे "चले साथ साथ" भारत आणि अमेरिका आतंकवाद, परमाणूपरिक्षण, जलवायु परिवर्तन, सुरक्षा, आर्थिक विकास, निशस्त्रीकरण, याकरिता दोन देश एकमुदसऱ्याला सहकार्य करतील असे करार झाले.[४]

२०१८ मध्ये एक परिवर्तन असे दिसून येते की, अमेरिकेचे राष्ट्रपती यांना भारतीय लोकांचे समर्थन मिळावे म्हणून त्यांनी "हाउडी मोदी" हा कार्यक्रम ठेवण्यात आला. भारताने २०२० मध्ये अहमदाबाद येथे 'नमस्ते ट्रम्प' या प्रकारचा कार्यक्रम ठेवला. त्यावेळी अहमदाबाद येथे या कार्यक्रमात एक लाखापेक्षा जास्त लोक उपस्थित होते. आजपर्यंत भारताचे जे संघर्ष चीन सोबत चालु आहे. त्यामध्ये नेहमीच अमेरिकेचे भारताला समर्थन मिळाले आहे. अमेरिकेला वाटते की, संपूर्ण आशिया खंडात चीनला थांबविण्याचे काम केवळ भारत करू शकते.

५) भारत अमेरिका संबंधातील मुख्य अडचण :-

भारत अमेरिका संबंधातील प्रमुख अडचन अशी की, जेव्हा भारत रशिया, इराक, उत्तर कोरीया देशाशी चांगले संबंध ठेवतो. त्यांना आर्थिक मदत करतो त्यावेळी अमेरिकेने प्रतिबंद लावलेला आहे. त्यामुळे भारतावर अनेक अमेरिकेने लादले आहे. भारत रशिया सोबत ५४०० हा करार केलेला आहे. त्यामुळे अमेरिका भारतावर दबाव आणत आहे की हा करार रद्द करा. दुसरी अडचण अशी आहे की, भारत ॅ१८ चे जे नियम आहे त्याचे पालन केले पाहिजे पण भारताचे म्हणने आहे की, प्रदुषण निर्माण करण्याचे कार्य विकसीत देशाने केले आहे. त्यांनी आपली अर्थव्यवस्था सक्षम करण्यासाठी वायु प्रदुषण निर्माण केले आहे. त्यामुळे त्यांच्या बंधनात आणि नियमात भारत राहणार नाही अशाप्रकारे पर्यावरण प्रदुषण आणि ॅ१८ च्या नियमाच्या पालणाच्या बाबतीत दोन्ही देशात मतभेद आहे. तिसरी दाव अशी की, अमेरिका भारताला 'टेरीफ का राजा' म्हणतो कारण भारतात जे स्टील उत्पादन होते ते स्टील जेव्हा अमेरिकेत विकल्या जाते तेव्हा त्यावर भारत जास्तीत जासत टॅक्स लावतो. त्यामुळे वस्तुची किंमत वाढते. अमेरिका भारताच्या संदर्भात नेहमी म्हणतो की, भारत नेहमी स्वतःला सुरक्षित ठेवून व्यापार करीत असतो. स्वतःचे नुकसान होणार नाही या बाबिकडे लक्ष देते. एवढेच नव्हे तर अमेरिकेत जाण्याकरिता भारतीय लोकांना जे विजा दिले जाते त्यावर प्रतिबंध लादण्याचे काम अमेरिका करीत आहे. कारण जेव्हा भारतीय परत भारतात येतात तेव्हा त्यांची मोठया प्रमाणात डिमांड असते ही बाब अमेरिकेला नेहमीच खटकत असते. जेव्हा भारत आणि पाकिस्तानच्या आतंकवादाची चर्चा होते तेव्हा अमेरिका भारताची बाजू न घेता त्याविषयाच्या संदर्भात चूप राहतो त्यामुळे दोन देशातील संबंध पाहिजे तेवढे चांगले नाही. तसेच अफगानीस्तान विषयी भारताला वाटते की, पुन्हा तेथे आतंकवाद निर्माण होवून जाईल म्हणून भारत अफगानीस्तानला गेहू, खाद्यपदार्थ हेलिकॉप्टर्स आणि आर्थिक मदत पण करतो. पण अमेरिका भारताने जे करानमध्ये चाबार बंदर निर्माण केले ज्यामाध्यमातून तो सरळ सरळ अफगानिस्तानला मदत करू शकतो. पण अमेरिकेची चाल अशी की, तो अफगाणीस्तानातून आपले सैन्य काढून घेतील त्याचा परिणाम असा होईल की पुन्हा तेथे आतंकवादी निर्माण होतील जे सरळ भारतावर आक्रमण करतील. आतंकवादाशी लढण्याकरिता

भारताला पुन्हा पैसा खर्च करावा लागेल. अशाप्रकारे अमेरिकेची स्वार्थी प्रवृत्ती यातून दिसून येते. त्यामुळे भारत अमेरिका संबंधात कटूत निर्माण झालेली आहे.

सी.टी.बी.टी. करार :-

"भारताने अनुपरिक्षण प्रसार संधी वर स्वाक्षरी केली पाहिजे. पण भारत अनुपरिक्षण संधीवर स्वाक्षरी करायला तयार नाही कारण भारत म्हणतो की, अनुपरिक्षण समाप्त करणे हे केवळ माझेच काम नाही त्या करारावर ज्या ज्या देशाकडे शस्त्रे आहेत त्या सर्वांनी स्वाक्षरी केली पाहिजे त्यामुळे अनुपरिक्षण प्रतिबंद किंवा समाप्त करण्याची जबाबदारी संपूर्ण देशाची आहे केवळ भारताची नव्हे त्यामुळे भारत आणि अमेरिकाचे संबंध बिघडत चालले आहे.

निष्कर्ष :-

१) भारताचे परराष्ट्रीय धोरण जागतिक शांततेचा पुरस्कार करणारे आहे.
२) भारताने गटनिरपेक्षता आणि स्वतंत्र परराष्ट्र धोरणाचा स्विकार केलेला आहे.
३) भारताने नेहमी विकसनशिल आणि अविकसीत देशांना मदत केली आहे.
४) भारताने निशस्त्रीकरणाचा पुरस्कार केलेला आहे.
५) भारताने परराष्ट्री धोरण पंचशील तत्वावर आधारीत आहे.
६) भारताने एकता, अखंडता, सार्वभौमत्वाचे संरक्षण, राष्ट्रीय संरक्षण, राष्ट्रीय हिताला सर्वात महत्वाचे स्थान दिले आहे.
७) भारताच्या परराष्ट्रीय धोरणावर नेहरूजींच्या विचारांचा प्रभाव पडलेला आहे.
८) भारताचा मित्र देश रशिया आहे पण काही कारणामुळे भारताचे संबंध अमेरिकेशी चांगले झाले आहे.
९) सी.टी.बी.टी. करारामुळे भारत व अमेरिकेचे संबंध दुरावत आहे.
१०) अमेरिका अणुपरिक्षाच्या बाबतीत भारतावर दबाव आणत आहे.
११) नरेंद्र मोदी आणि डोनाल्ड ट्रम्पच्या काळात भारत आणि अमेरिका याचे संबंध चांगले होते.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. प्रा. डॉ. बी. डी. तोडकर : "भारत आणि जग" दत्तात्रेय ग. पाटे डायमंड पब्लिकेशन, १२५५ सदशिव पेठ, लेले संकुल, पहिला मजला, निंबाळकर तालीमा समोर पूणे - ४११०३०, प्रथम आवृत्ती, जुले - २०१०. पेज नं. १४,
२. प्रा. डॉ. बी. डी. तोडकर : "भारत आणि जग" दत्तात्रेय ग. पाटे डायमंड पब्लिकेशन, १२५५ सदशिव पेठ, लेले संकुल, पहिला मजला, निंबाळकर तालीमा समोर पूणे - ४११०३०, प्रथम आवृत्ती, जुले - २०१०. पेज नं. १८०,
३. प्रा. बी. वाय. कुलकर्णी, प्रा. अशोक नाईकवाडे :- "आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि व्यवहार" प्रकाशक -उपेंद्र दामोधर कुलकर्णी श्री. विद्या प्रकाशन २५०, शनिवार पेठ, पूणे -४११०३० पेज नं. २०,
४. प्रा. रघुनंदन घ. वराडकर :- "आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि राजकारण" प्रकाशक - श्रीपाद मुंजे, विद्या प्रकाशन, रुईकर मार्ग, नागपूर-४४०००२, प्रथम आवृत्ती, जुन १९९१. पेज नं. १८

ISSN : 2278-9243

कविता-रती

वर्ष (अंक क्रमांक) : ३७ वे: अंक (संख्या) २ रा

अंक २०२२

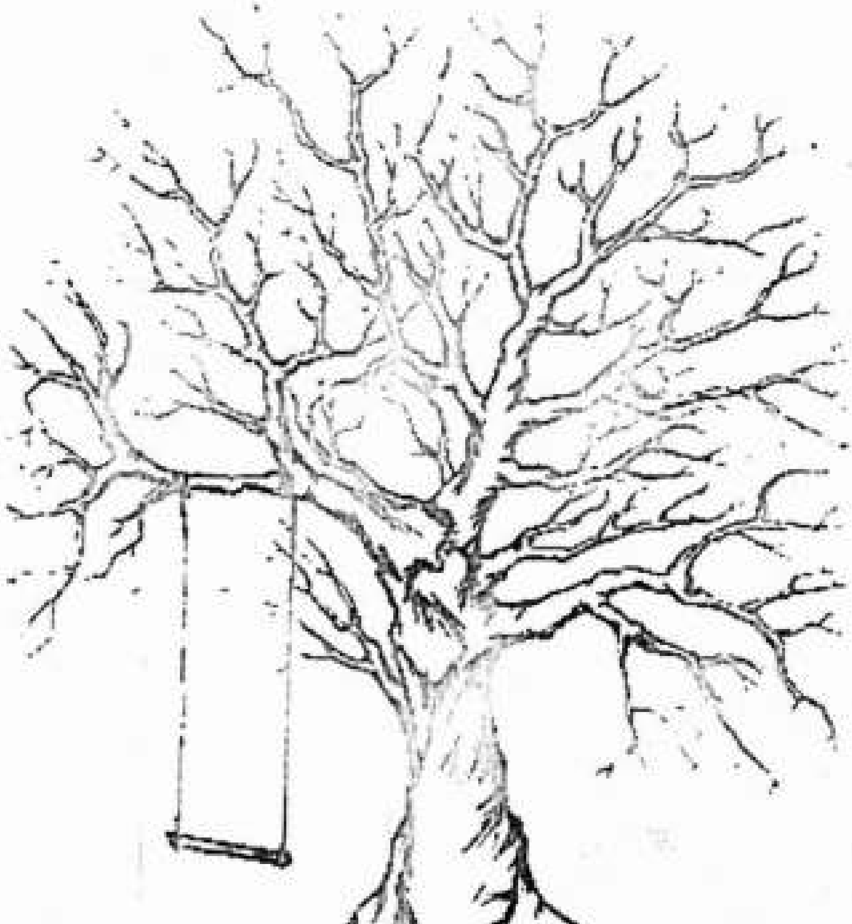

अनुक्रमणिका

अनुक्रमांक	लेखाचे शीर्षक	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
१९	स्वातंत्र्यलढ्यात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे नेतृत्व आणि लोकसहभाग	प्रा. डॉ. विजय राऊत	१२०-१२५
२०	आधुनिक भारताच्या निर्मितीत राजा राममोहन रॉय यांचे योगदान	प्रा. डॉ. विमल राठोड	१२६-१३०
२१	नवकवी बा.सी.मर्ढेकर. स्वातंत्रोत्तर कविता	डॉ. विशाखा संजय कांबळे	१३१-१३६
२२	पं. जवाहरलाल नेहरू : स्वातंत्र्योत्तर भारतातील शैक्षणिक धोरणाचे शिल्पकार	डॉ. अभिलाशा राऊत	१३७-१४४
२३	अर्वाचीन योगसाहित्य: ध्यान विमर्श	डॉ. अरुण पवार	१४५-१५०
२४	आंबेडकरोत्तर भूमिहीन सत्याग्रहात समता सैनिक दलाचे योगदान	डॉ. बि. आर. मस्के	१५१-१५६
२५	डॉ. पंजाबराव देषमुख यांचा 'भारत कृशी समाज' : एक आर्थिक अभ्यास	Dr. Balaji Annasaheb Survase	१५७-१६४
२६	राजर्षी शाहु महाराजांचे कृषी क्षेत्रातील योगदान	प्रा. डॉ. देविदास ग्यानोजी गाडेकर	१६५-१६९
२७	१८५७ च्या उठावतील आदिवासी क्रांतिकारक रानी अवन्तीबाईचे योगदान	डॉ. लक्ष्मण न. गोरे प्रदीप सुधाकर चव्हाण	१७०-१७७
२८	भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील क्रांतिकारी स्त्रियांचे योगदान : दुर्लक्षित महिलांच्या	डॉ. प्रज्ञा कामडी	१७८-१८५

कविता-रती
ISSN : 2278-9243
(UGC-CARE Group-I Journal)

आधुनिक भारताच्या निर्मितीत राजा राममोहन रॉय यांचे योगदान

प्रा. डॉ. विमल राठोड
डॉ. म.वा.पी.डब्ल्यू.एस.महा. नागपूर

प्रस्तावना :—

प्रबोधनाच्या युगाला सर्व साधारणपणे भारतात आणि बंगालमध्ये प्रारंभ राजा राममोहन रॉय यांच्यापासून होते. राजा राममोहन रॉय हे सुप्रसिध्द समाजसुधारक, आधुनिक भारताचे राजकीय विचारवंत ब्राम्हो समाजाचे संस्थापक होते. राजा राममोहन रॉय यांना पुर्नजागरणाचे अग्रदूत मानले जाते. रविंद्रनाथ टागौर त्यांना आधुनिक भारताचे सुत्रधार म्हणतात. भारतीय विचारवंतात आधुनिकता आणण्याचे कार्य त्यांनी केले. तर्क आणि विवेके वर त्यांनी भर दिला. प्राचीनकाळात अंधवि वास, जातीय प्रथा, जादुटोनाचे जाळे सर्वत्र पसरलेले होते. राजा राममोहन रॉय यांनी त्याविरूध्द संघ"ा करून भारताला आधुनिक बनविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. ते म्हणतात की, भारतीय लोकांनी पाश्चात्य देशापासून शिकले पाहिजे पण त्यांनी त्यांची शिकण्याची पध्दतही सृजनशिल असायला पाहिजे त्यामुळे मात्र भारतीय संस्कृती न"ट होता कामा नये. आधुनिक भारताचा निर्माता व धर्मसुधारणेचे ते आद्यप्रवर्तक म्हणून ओळखले जाते. राजा राममोहन रॉय 'भारतीय पत्रकारिताचे अग्रदूत म्हणून ओळखल्या जाते. त्यांनी भारतीय जनतेला जागृत आणि शिक्षित करण्याची अनेक पत्रिका काढल्या. त्या माध्यमातून त्यांनी भारतीय लोकातील अंधविश्वास अशिक्षितपणा दुर करण्याचा प्रयत्न केला.

राजा राममोहन रॉय यांचे समाज सुधारणा विषयक विचार :—

राजा राममोहन रॉय यांनी समाजाचा खोलवर अभ्यास केला. त्यांना असे दिसून आले की भारतीय समाजावर जातीय व्यवस्थेचा आणि धर्मव्यवस्थेचा पगडा फार मोठया प्रमाणात आहे. ते उत्तम समाजसुधारक होते. सामाजिक सुधारणाचे अग्रदुत होते. त्यांनी मुर्ती पुजेचा विरोध केला सतीप्रथा विरूध्द आंदोलन करणारे प्रथम भारतीय होते. हिंदु धर्मातील मुर्तीपुजा अंधश्रध्दा, रूढी व परंपरा यावर त्यांनी टिका केली त्यामुळे पुरोहीत लोक त्यांच्यावर खुप जास्त प्रमाणात चिडले त्यामुळे त्यांना अनेक त्रास सहन करावा लागला. त्याकाळात धर्मसुधारणा आणि समाजसुधारणा करणे फार कठीण काम होते. समाजावर धर्माचा पगडा होता. समाजजीवन धर्मानुसार चालत होते. त्यांना माहित होते की, धर्मसुधारणेशिवाय समाज सुधारणा होणार नाही. त्यांनी विश्वधर्माचा स्विकार केला. त्यांनी धार्मिक क्षेत्रात सर्व धर्मातील मानवतावादी धर्मांचा स्विकार केला ते सर्व धर्मांना समान मानत होते. प्रत्येक धर्म आपल्याला सत्याचा मार्ग शिकवतो. त्यामुळे कोणत्याही धर्माचा द्वे"ा करू नये म्हणून त्यांनी वैश्विक धर्माचा स्विकार केला.

ISSN : 2278-9243
(UGC-CARE Group-I Journal)

अ) सतीप्रथेचा विरोध :–

राजा राममोहन रॉय उत्तम समाज सुधारक होते. सामाजिक सुधारणेचे अग्रदुत होते. त्यांनी मुर्ती पुजेचा विरोध केला. सती प्रथा विरूध्द आंदोलन करणारे प्रथम भारतीय होते. सतीप्रथा सैध्दांतिकदृ"टया विसंगत आहे. त्यांनी जातीय प्रथेचा विरोध केला. त्यांनी जाती प्रथेला भारतीय समाजाला लागलेला कलंक आहे. जातीयवाद असमानता आणण्याचे प्रतिक आहे. ते स्त्री स्वातंत्र्याचे अग्रदुत होते. त्यांनी स्त्रीयांना स्वांतत्र्य मिळावे म्हणून कार्यपालिका आणि न्यायपालिकाला विभक्त केले पाहिजे. त्यांनी १८१५ मध्ये ६ आत्मीय सभेची स्थापना केली. त्यांनी सती प्रथा सारख्या अनि"ठप्रथा विरूध्द आवाज उठविला. त्यांचे मोठे भाऊ च्या मृत्यु नंतर त्यांची भावजय सती गेली. या घटनांचा परिणाम त्यांच्यावर झाला त्यामुळे त्यांनी सतीप्रथेचा कडाडून विरोध केला. सती प्रथेचे वर्णन करतांना ते म्हणतात की, '' शास्त्राच्या संमतीने केलेला खून'' म्हणजे सती प्रथा होय. त्यांनी त्या करिता इंग्रजी अधिकाऱ्यांचा मन वळविण्याचा प्रयत्न केला. त्याचे परिणाम असे झाले की, तत्कालीन गर्व्हनर जनरल लॉर्ड विल्यम बेटींग यांनी ४ डिसेंबर १८२९ रोजी सती प्रथा कायद्याने बंद केली.

ब) धार्मिक सहिष्णुताचे प्रतिपादन :–

कोणताही धर्म आपल्याला चांगली शिकवण देत असतो. म्हणून धार्मिक आधारावर भेदभाव न करता प्रत्येक धर्म एक समान आहे अशी त्याची भावना होती. कोणत्याही धर्माप्रती द्वे"ा करू नये. त्यांनी धार्मिक क्षेत्रात मानवतावादी दृ"टीकोन स्विकारला. ते सर्व धर्मांना समान मानत होते, त्यांनी वैश्विक धर्मांचा स्विकार केला. त्यांनी हिंदु धर्मातील मुर्तीपुजा, अंधश्रध्दा, रूढी परंपरा यावर टिका केली. ते एकेश्वरवादाचे कट्टर समर्थक होते. हिंदू धर्मातील अनेक देवी देवताची कल्पना त्यांना मान्य नव्हती. त्यांचा धर्माला विरोध नव्हता पण त्यातील अनि"ठ प्रथा, परंपराचा विरोध होता. त्यांनी स्थापना केलेल्या ब्राम्होसमाजाने सहि"णुतेचा पुरस्कार केला. १८२८ मध्ये त्यांनी स्थापन केलेल्या ब्राम्हो समाजाचे मुख्य उद्देश सर्व धर्मात एकता निर्माण करणे हे होते. त्यांना आधुनिक हेगेल मानले जाते. ते हिंदू धर्मात जनमले त्यांनी मात्र हिंदु धर्मातील आंधळेपणा तत्वाचा स्विकार केला नाही. काशी येथे त्यांनी हिंदु धर्म ग्रंथाचे चिकित्सक अध्ययन केले आणि घडलेले वास्तव धार्मिक सत्य शोधून काढण्याचा त्यांनी कसोटीने प्रयत्न केला. त्यांनी सर्व धर्मांचा चिकित्सक अध्ययन केल्यानंतर त्यांना असे दिसून आले की, हिंदू धर्मांचा कर्मकांडावर जो भर आहे तो अघातच अवाजवी स्वरूपाचा आहे. म्हणून त्यांना या धर्माबद्दल फारशी आस्था वाटली नाही. त्यात मुळापासून बदल झाले पाहिजे असे त्यांना वाटत होते. त्यांनी हिंदुधर्मातील अनि"ठ प्रथावर कडाडून टिका केली. श्री. मुखर्जी म्हणतात की ''आधुनिक भारतातील अनेक विचारसरणींचा प्रारंभ रॉय यांच्या विचारात सापडतो'' १ आचार्य जावडेकर म्हणतात की, ''निरर्थक पोथी प्रामाण्याचे युग रॉय यांनी समाप्त करून अनुभवपूर्ण ज्ञानाचे युग सुरू करण्याचा मान भारतात मिळविला'' २ मार्टिन ल्युथरने युरोपात धर्मसुधारणा करताना जे असीम धैर्य दाखविले तेच धैर्य भारतात राजा राममोहन रॉय यांनी दाखविले. रॉय केवळ बध्दीवंत

ISSN : 2278-9243
(UGC-CARE Group-I Journal)

विचारवंत नव्हते तर ते एक कृतिशील सुधारकही होते. ते विचारवंत, समाजसुधारक, धर्म सुधारक होते. म्हणूनच प्रबोधनाचे युग भारतात राजा राममोहन रॉय यापासून सुरू होते असे म्हटले जाते.

क) राजा राममोहन रॉय यांचे स्त्री स्वातंत्र्याविशयी विचार :—

राजा राममोहन रॉय केवळ बुध्दीवंत विचारवंत नव्हते तर ते एक कृतिशील सुधारकही होते. ते एक विचारवंत, समाजसुधारक, धर्म सुधारक होते. म्हणूनच प्रबोधनाचे युग भारतात राजा राममोहन रॉय यापासून सुरू होते असे म्हटले जाते. राजा राममोहन रॉय हे स्त्री स्वातंत्र्याचे कट्टर पुरस्कर्ते होते. स्त्रियांचा जगण्याचा अधिकार हिरावून घेणारी सती प्रथा त्यांनी बंद पाडली यातुनच ते स्त्री स्वातंत्र्याचे केवढे मोठे कैवारी होते हे दिसून येते. त्यांच्या काळात स्त्रियांची परिस्थिती अतिशय हिन व वाईट होती. त्याकाळात सर्वत्र बालविवाहाची प्रथा रूढ होती त्यामुळे बालविधवांचे प्रमाण वाढत होते. त्यांना शिक्षणापासून दूर ठेवले जात होते. चार भिंतीच्या आत हेच स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र ठरलेले होते. कुटुंबात त्यांना अतिशय अपमानाचे व दुय्यम दर्जाचे स्थान होते. त्यांना हक्क व स्वातंत्र्य नव्हतेच त्यामुळे त्यांचे स्वत:चे असे कोणतेच स्थान कुटुंबात नव्हते. जीवनभर परावलंबन हे तर त्यांच्या स्वातंत्र्यास अतिशय मारक ठरले होते. स्त्रिया अशा दुय्यम अवस्थेत राहण्यात पुरू"ांचाही स्वार्थ होता. त्यामुळे त्यांनीही अशा समाजव्यवस्थेस मान्यता दिली होती. मालमत्तेच्या हक्कावर पुरू"ांचा वाटा निश्चित होता पण स्त्रियांना मात्र मालमत्तेत वाटा नव्हता. पुरू"ांना अनेक स्त्रियांशी विवाह करता येत होता. स्त्रियांचे मात्र पुरू"ाशिवाय जीवन अर्थशुन्य बनत असे. पतीच्या मृत्युनंतर स्त्रीला आत्मदहन करावे लागे. सती जावे लागे. पुरू"ांनीही स्वार्थी भावनेने या प्रथेस मान्यता दिली होती. स्त्रीला जगण्याचा अधिकारही नव्हता.

स्त्रियांच्या दुरावस्थेबद्दल राजा राममोहन रॉय यांना कमालीची चीड वाटत होती. स्त्रीला दास्यांतून व पारतंत्र्यातून मुक्त करण्याचा त्यांनी निश्चय केला त्यासाठी त्यांनी खालील उपाय केला.

१) त्यांनी प्रथम बालविवाह पध्दतीस कसून विरोध केला. आणि याविरूध्द बंड पुकारले संस्कृतीच्या मुलतत्वाशी सती पध्दत विसंगत आहे हे त्यांनी जाहीर केले.

२) त्यांनी विधवा विवाहास प्रोत्साहन दिले व स्त्रियांची स्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न केला.

३) स्त्रीचे स्वातंत्र्य अबाधित ठेवण्यासाठी एका पुरूशाने अनेक स्त्रियांशी विवाह करण्यास त्यांनी कसून विरोध केला. एका पुरूशाने एकाच स्त्रीशी विवाह करावा हे स्प"ट करून स्त्री पुरू" समतेचा व सामाजिक समतेचा विचार त्यांनी प्रक"ाने मांडला.

३) राजा राममोहन रॉय यांनी सर्वात मोलाचे व अजरामर कोणते कार्य केले असेल तर ते म्हणजे सतीच्या प्रथेला विरोध हे होय. त्यांचे असे मत होते की, स्त्री ही शारिरिकदृ"टया दुर्बल आहे. तिचा फायदा पुरू"ांनी घेतला आहे. प्राचीन धर्मशास्त्रांचा व काही स्त्रियाचा आधार घेवून स्त्री सुध्दा बलवान बनु शकते हे दाखविण्याचा प्रयत्न केला वेद, उपनि"द व गीता यांचे दाखले देवून सतीची चाल किती अमानवी स्वरूपाची आहे हे त्यांनी

दाखविण्याचा प्रयत्न केला. स्त्रियांना मालमत्तेचा वाटा मिळणे किती आवश्यक आहे हे त्यांनी दाखवून देण्याचा प्रयत्न केला. एकंदीत राजा राममोहन रॉय यांनी स्त्रीला सर्व प्रकारच्या दास्यातून मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला.

४) ब्राम्हो समाजाची स्थापना :-

राजा राममोहन रॉय यांनी कलकत्ता येथे पाश्चिमात्य पंडित व विद्वान अशा प्रतिभावंताचा समुह तेथे होता. या ठिकाणी राजा राममोहन रॉय यांनी हिंदू धर्मातील मुर्तीपुजा, अंधश्रध्दा, वाईट प्रथा याविरूध्द लढा दिला. हिंदू धर्मात एकेश्वरवाद स्थापन व्हावा म्हणून त्यांनी प्रयत्न केला. १८२७ मध्ये त्यांनी ''ब्रिटीश इंडिया युनिटेरियन असोसिएशन'' ची स्थापना केली. त्यांनी ब्राम्हो समाजाची स्थापना २० ऑगस्ट १८२८ रोजी केली. ब्राम्हो समाजाच्या स्थापनेमुळे नविन धर्मसंस्था व धर्मसंप्रदाय यांचा मिलाप घडून आला. त्यांच्यापासून प्रेरणा घेवून अनेक विचारवंत धर्मसुधारणा करण्याकरिता पुढे आले. हिंदू धर्मात सुधारणा होण्यासाठी ब्राम्हो समाजाचे कार्य अत्यंत महत्वाचे आहे. ब्राम्हो समाजाचे तत्व पुढील प्रकारची होती.

१) इश्वर एकच असून तो निराकार आहे म्हणून सर्वांनी त्या निराकार इश्वराची उपासना करावी.

२) इश्वर हा आपला सर्वांचा पिता आहे. आपण सर्व मानव एकमेकांचे बंधु आहोत म्हणून सर्वांनी परस्परांशी बंधुभावाच्या नात्याने वर्तन करावे.

३) जगातील सर्व धर्मांचे अंतरंग सारखेच आहे. म्हणुन प्रत्येक व्यक्तीने सर्वच धर्मांचा व पंथाचा आदर करावा.

४) मुर्तिपुजा हा इश्वरभक्तीचा त्याज्य मार्ग होय. म्हणून कोणत्याही स्वरूपात मुर्तिपुजा करू नये.

५) व्यक्तीने प्रपंचास परमार्थरूप मानून चालावे.

६) प्रेम, सेवा व परोपकार हाच खरा धर्म होय. असे समजून सर्वांना परस्परांशी व्यवहार करावा.

हे तत्व ब्राम्हो समाजाची होती. या समाजाचा मुर्तीपुजेला विरोध होता. त्या समाजाचे उपासक म्हणतात की, बळी देवू नका, नैवेद्य म्हणुन वस्तु किंवा पदार्थ अर्पण करू नका.

अशाप्रकारे राजा राममोहन रॉय यांनी आधुनिक भारत निर्माण करण्यासाठी एकेश्वरवाद, मानवतावाद धार्मिक विश्वबंधुत्व तसेच अंधश्रध्दा निर्मुलन आणि कायदा याला महत्व देवून सतीप्रथा बालविवाह अशा प्रथा कायद्याद्वारे नष्ट केल्या. म्हणून त्याला आधुनिक क्रांतीचे अग्रदूत असे म्हणतात.

निष्कर्ष :-

१) समाजात स्त्रियांना समानतेचे स्थान देण्याची सुरूवात राजा राममोहन रॉय यांनी केली.

२) सती प्रथा आणि बालविवाह प्रथा कायद्याने बंद करण्याचे श्रेय राजा राममोहन रॉय यांना जाते.

३) राजा राममोहन रॉय हे आधुनिक भारताचे निर्माता होते.

४) राजा राममोहन रॉय हे इंग्रजी शिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते.

५) शासकीय योजना बनवितांना त्यांचा विचारांचा निश्चितच फायदा होतो.

संदर्भ ग्रंथ :–

१) ''भारतीय राजकीय विचारवंत'' कृ. दि. घेराळकर प्रका"क, मनोहर पिंपळापुरे, पिंपळापुरे अॅन्ड क. पब्लिशर्स ८५ कॅनॉल रोड, नागपूर – १० दुसरी आवृत्ती–१९९२. पृ"ट क्रं. ३४

२) ''भारतीय राजकीय विचारवंत'' भा. ल. भोळे, प्रकाशक–अशोक पिंपळापूरे, पिंपळापूरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स ओगले वाडा, महाल, नागपूर सुधारित आवृत्ती –जानेवारी २००५. पृ"ट क्रं. ६५

३) ''भारतीय तथा पाश्चात्य राजनितिक विचार'' राम गुठाळ विश्व पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्युटर्स अभ्यंकर वाडा, कोठारी भवन के पास महाल, नागपूर–४४०००२, प्रथम संस्करण–जुलै –१९९१.

४) ''भारतीय राजनितिक चिन्तक'' मनोज कुमार सिंह, शैलेश कुमार चौधरी प्रकाशक : डिस्कवरी पब्लिसिंग हाऊस प्राईवेट लिमिटेड अन्सारी रोड, दरियागंज नई दिल्ली – ११०००२.

५) ''आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत'' डॉ. ज. रा. शिंदे प्रकाशक –के. एस. अतकरे कैलाश पब्लिकेशन्स गोकुळवाडी औरंगापुरा औरंगाबाद –४३१००१.

६) ''भारताचा इतिहास'' डॉ. विभा आठल्ये प्रकाशक – कांता भालेराव, विश्व पब्लिशर्स अॅन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स श्रीमती बिंझानी महिला महाविद्यालयाजवळ, महाल, नागपूर प्रथम आवृत्ती – जुन २०१७.